

ՀԱՅ

ԳԱՂԹԱՇԽԱՐՀԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

3

9(47.925)
2-24

ՀՀ ՍՓՅՈՒՈՔԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

(Միջնադարից մինչև 1920-ական թթ.)

ԵՌԱՀԱՏՈՐՅԱԿ

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

4984

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ ԱՇԾԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԸԱՐ

89

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

89

ԵՐԵՎԱՆ

Պատմության ինստիտուտ

2013

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

Տպագրվում է ՀՀ Սփյուռքի նախարարության դրամաշնորհով

Խմբագիրներ՝ ակադեմիկոս *Վլադիմիր Բարխուդարյան*
պատմ. գիտ. թեկնածու *Քնարիկ Ավագյան*
Էլիզաբեթ Թաջիրյան

Երրորդ հատորն ըստ բաժինների շարադրել են.

Լ. Ձեքիյան («Խտալիա»), Ա. Միմոնյան («Հունգարիա և Տրանսիլվանիա»), Ռ. Եղիազարյան («Անգլիա»), Է. Թաջիրյան («Հոլանդիա»), Հ. Գևորգյան («Ֆրանսիա»), Ա. Բախչինյան («Սկանդինավյան երկրներ»), Զ. Ավագյան («Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ»), Վ. Մատթեոսյան («Լատինական Ամերիկա»), Ի. Գաբրիելյան-Չըրչիլ («Կանադա»)

Հայ գաղթաշխարհի պատմություն: Միջնադարից մինչև 1920-ական թթ. – Եր.:
Հ 240 ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2013.

Երրորդ հատոր. – 372 էջ:

Հայ գաղթաշխարհի եռահատոր պատմության երրորդ հատորում ամփոփված է Եվրոպայի և Ամերիկայի հայկական գաղութների դարավոր պատմությունը՝ սկզբնավորումից մինչև 1920-ական թթ.: Հատորն ընդգրկում է տարբեր գաղութների ամբողջական կամ մասնակի պատմությունը՝ առավել հիմնական կողմերով:

Նախատեսվում է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ISBN 978-99941-73-76-1

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2013

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նախաձեռնած ծրագրերը՝ երեք հատորի սահմաններում ներկայացնել հայ գաղթաշխարհի պատմությունը, սույն հատորով ամբողջանում, իր վերջնական ավարտին է հասնում:

Աշխարհասփյուռ հայկական գաղթօջախների պատմության առաջին երկու հատորներն ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանի խմբագրությամբ հրատարակվել են տասը տարի առաջ՝ 2003 թ.: Առաջին հատորը բովանդակում էր սլավոնական երկրների հայկական գաղութների պատմությունը՝ ներառելով Ռուսաստանի, Հյուսիսային Կովկասի և Արևելյան Եվրոպայի երկրների հայության անցած ուղին: Երկրորդ հատորն ընդգրկում էր Ասիայի և Աֆրիկայի հայկական գաղութների պատմությունը:

Ընթերցողին ներկայացվող երրորդ հատորը նվիրված է Եվրոպայի և Ամերիկայի հայկական գաղութներին: Տվյալ դեպքում դժվարություն է հարուցել այն հանգամանքը, որ ոչ բոլոր երկրների դժվարություն է հարուցել այն հանգամանքը, որ ոչ բոլոր երկրների հայկական համայնքների պատմության վերաբերյալ առանձին և համապարփակ մենագրական ուսումնասիրություններ կան: Այդ համապարփակ մենագրական ուսումնասիրությունը և խմբագրական խորպատճառով ինստիտուտի տնօրինությունը և խմբագրական խորհուրդը հատորի հեղինակային կազմում, ի թիվս հայրենի գեղանահանների, ընդգրկել են նաև սլավոն երկրների ճանաչված հայ մասնագետներին: Այդ մոտեցումը, կարծում ենք, իրեն լիովին արդարացնում է՝ մի կողմից սփյուռքի մասնագետների հետ համագործակցությունը զորացնելու, մյուս կողմից՝ արտերկրի մասնագետներին՝ նյութին և լեզվին քաջածանոթ լինելու հանգամանքն օգտագործելու առումով:

Միջնադարի և նոր շրջանի հայկական գաղթաշխարհի համառոտ պատմության ներկայացման ավարտը թեև լիարժեք է կատարել երկրորդ քայլը՝ հայրենիքի և սփյուռքի մասնագետների հետ համատեղ ձեռնամուխ լինել արդի ժամանակաշրջանի հայկական համայնքների, ասել է թե՛ հայ սփյուռքի պատմության հիմնավոր լուսաբանմանը:

ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

ԻՏԱԼԻԱ¹

Ընդհանրապէս, երբ խօսուում է Հայ-իտալական մշակութային կապերի մասին, մտաբերում է մանաւանդ Մխիթար Աբրահամյանը եւ նրա կողմից հիմնուած հոգեւոր կարգը, որ հաստատուել է Վենետիկում XVIII դարի առաջին տասնամեակներում: Սա, անկասկած, այս հաստատութեան կողմից Հայ նոր մշակոյթի ու գիտութեան ասպարէզում կատարուած կարեւոր առաքելութիւն է: Այս առաքելութեան մասին մեզ հետաքրքրող կողմն այն է, որ Մխիթարեանները, ըստ յաճախ կրկնուած արտայայտութեան, կամուրջի դեր կատարեցին արեւմտեան մշակոյթի եւ Հայկական մշակոյթի միջեւ՝ մի գործունէութիւն, որն իր բարձրակետին հասաւ XVIII եւ XIX դարերում:

Սակայն, Մխիթարի գործը, ինչպէս պատմական եւ մշակութային կարգի ամէն երեւոյթ, անկասկած առանձին պահի արդիւնք է:

Պատմական իրադարձութիւնների շարունակականութիւնը որոշ իմաստով պայմանաւորուած է պատմական իրարայաջորդ եղելութիւններով: Այս տեսանկիւնից, Հայկական իրականութեան մէջ Մխիթար Աբրահամյանը երեւալը քողագերծում է մի աւելի ծաւալուն պատմական հասկացողութիւն: Գիտենք, որ իրենից շատ առաջ Իտալիայում գոյութիւն ունէին Հայկական Համայնքներ: Թող յիշուի նաեւ, որ Հայերէն գրքի առաջին տպագրութիւնը տեղի ունեցաւ Վենետիկում 1512 թ.: Պատմարան Աշ. Աբրահամեանը չի վարանում հաստատել, որ Իտալիոյ Հայկական գաղութների ուսումնասիրութիւնը կարեւոր է ոչ միայն Հայագիտութեան համար, այլեւ ընդհանրապէս Ասիայի ու Եւրոպայի տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային յարաբերութիւնների պատմութեան համար: Իտալիոյ Հայ գաղութը անկասկած եղաւ այն ոսկէ կամուրջը, որի վրայով Հայ

յաստանը միջնադարում պահպանեց իր կապերը Արեւմտեան Եւրոպայի երկրների հետ¹:

Առանձին ուսումնասիրութեան առարկայ են Հայ եւ արեւմտեան մշակոյթների մէջ առկայ նմանութիւնները, որ յատկապէս նկատուում են կերպարուեստի ասպարէզում:

Իտալիայում Հայերի ներկայութիւնն անշուշտ կարօտ է առաւել հիմնաւորուած գնահատման՝ լոյս սփռելով նրանց գործունէութեան վրայ Իտալիայի մշակոյթի եւ գեղարուեստի ասպարէզում:

Իտալիայում Հայերի ներկայութեան պատմութիւնը կարելի է բաժանել երկու գլխաւոր շրջանների:

Առաջինը՝ VI դարից մինչեւ XI դարի վերջը:

Երկրորդը՝ միջնադարից մինչեւ համայնքների ինտենսիւ ճուլումը եւ կազմալուծումը:

Գործնականում Հայկական Համայնքի սոցիալ-տնտեսական սկզբնաւորման եւ կազմաւորման նոր դարաշրջանի սկիզբը էապէս չի տարբերուում միջին դարից, եւ կարծում եմ, որ Հայ-իտալական յարաբերութիւնների նոր փուլը բացուում է յանձին Մխիթարի եւ իր հետեւորդների գործունէութեան:

Առաջադրուած ճշտորոշումը թելագրուում է հետեւեալ միաձոյլ եւ համակենտրոն պատճառաբանութեամբ:

Ա. - Նախ XII դարից սկսեալ երեւան են զալիս բաւական հաստատուն Համայնքների մասին առաջին վկայութիւնները: Գործնականում, Հայերի կողմից կառուցւում կամ օգտագործւում են եկեղեցիներ: Բացի հոգեւոր կենտրոններից շատ են նաեւ երկրորդ ժամանակաշրջանին վերաբերող փաստաթղթերն ու պատմական վկայութիւնները:

Բ. - Առաջին ժամանակաշրջանում Բիւզանդիան այն կապող կամուրջն է, որով ընդհանրապէս կատարուում է Հայերի հոսքը Իտալիա: Մինչդեռ նախ Կիլիկիոյ իշխանութեան (1080 թ.) եւ ապա թագաւորութեան (1199 թ.) հիմնադրմամբ եւ Բիւզանդիայի դերի հետզհետէ թուլացմամբ, աւելի ուղղակի կապ է ստեղծւում Հայերի եւ Արեւմուտքի միջեւ ընդհանրապէս: Բացի այդ, խաչակիրների երեւան գալով սկսուեց փոխադարձ յարաբերութիւնների մի շրջան:

¹ Յօդուածը հրատարակուում է հեղինակի «Միջին Դարու Իտալիոյ հայ գաղութները և հայ-իտալական մշակութային կապերը» խորագրով խոսուելու աշխատութեան հիման վրայ (Primo simposio internazionale di arte Armena. 1975, San Lazzaro, Venezia, pp. 803-931).

¹ Աբրահամեան Ա. Գ., Համառոտ ուրուագիծ հայ գաղթականների պատմութեան, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 271:

Գաղթականութեան այս շարժումը նպաստում է բիւզանդական ազգեցութեան տակ գտնուող նոր կենտրոնների կազմաւորմանը¹:

Սակայն Հիւսիսային շրջանները եւս, որոնք բիւզանդական ազգեցութիւնից զերծ էին, արուեստի որոշակի զարթօնք էին ապրում: Իրականում, նուաճող ժողովուրդները, զուրկ լինելով գրական եւ մտաւոր սլաշարից, այնուամենայնիւ ունէին մանր արուեստների բաւական մեծ ժառանգութիւն: Սա նրանց թափառական ապրելակերպի արդիւնքն էր: Որպէս «բարրարոսական արուեստ» յայտնի այս ձեռնարուեստների ու արեւելեան տարբեր աւանդոյթների միջեւ (իրանական, յունական, սկիւթական, կովկասեան) մեծ նմանութիւններ կային: Այս ժողովուրդները, հաստատուելով Իտալիայում եւ Եւրոպայի այլ շրջաններում, սկսել են մշակել նաեւ ճարտարապետութիւնը, քանդակագործութիւնն ու նկարչութիւնը: Եւ սա, անկասկած, մասամբ նաեւ իրենց նոր՝ նստակեաց կեանքի եւ մասամբ տեղական աւանդոյթների ներմուծման շնորհիւ: Սակայն նրանք արուեստին՝ յատկապէս ճարտարապետութեանը մի նոր շունչ բերեցին՝ սկսելով մշակել յաջորդ դարերի ուսմանական արուեստի աւանդոյթները²:

Մտաւորապէս հազար թուականից սկսեալ, իտալական հասարակութիւնը կազմաւորման եւ ինքնատրոնման ժամանակաշրջանից անցնում է առաջադիմութեան եւ վերելքի շրջան: Տարբեր գործօններ միանալով զարկ են տալիս այս դարգացմանը: Նշենք դրանցից գլխաւորները.

Ա. - Նադարել են ժողովուրդների մասսայական գաղթերը: Թեթիկզու բնակիչները թէ՛ օթոնեան եւ թէ՛ նոր տարրերով արդէն հաստատուել են իրենց սեփական հողերի վրայ եւ գործնականում ունեն մի ընդհանուր ազգային դիմագիծ:

Բ. - Ֆէոդալական համակարգի թուլացումով երեւան է գալիս մի նոր հաստատութիւն՝ քաղաքային համայնքները: Սրանք, մեծ զարկ տալով արհեստներին ու առեւտրին, միաժամանակ նպաստում են իրար մրցակից մշակութային կենտրոնների կազմաւորմանը: Այս

ժամանակաշրջանում է, որ Իտալիայում, ինչպէս նաեւ Եւրոպայի միւս երկրներում, հիմնում են մեծ համալսարաններ: Այս ժամանակաշրջանին ենք պարտական նաեւ աշխարհական կարեւոր կորիզների (կենտրոնների) եւ ծովային հզօր հանրապետութիւնների կազմաւորումը, որոնք Միջերկրականը կրկին վերածում են իտալական ծովի եւ բռնում Արեւելքի հետ առեւտրի ճամփան: Համարեա բոլոր քաղաքային այս կենտրոնները եղել են նաեւ մշակոյթի եւ արուեստի մեծ օջախներ:

Գ. - Արարական մշակոյթի տարածումը, որ ճառագում էր Իսպանիայի եւ Սիկիլիայի գոյգ կենտրոններից, նոր հորիզոններ էր բացում եւրոպական մտքի առջեւ: Արարները ոչ միայն իւրօրինակ կամուրջ էին Արեւելքի եւ Արեւմուտքի միջեւ, այլեւ իրենց միջոցով Եւրոպան սկսում է ճանաչել իր իսկ անցեալը, մանաւանդ յունական մշակոյթի հոգեգմայլ ստեղծագործութիւնները:

Դ. - Կարեւոր գործօն եղան նաեւ խաչակիրները՝ ցնցելով ամբողջ Եւրոպան: Նրանք միայն մասամբ կարող են դիտուել որպէս կրօնական երեւոյթ: Աւելին, նրանք յեղաշրջեցին XII եւ XIII դարերի եւրոպական հասարակութիւնը տնտեսական, սոցիալական, մշակութային եւ քաղաքական մեծ ծաւալներով: Խաչակիրների կողմից ստեղծուած այս նոր մթնոլորտում է իրականանում նաեւ Մարկո Պօլոյի ուղեւորութիւնը, որը ճանաչում է թէ՛ Փոքր եւ թէ՛ Մեծ Հայքը³:

Վերջապէս, հին մշակոյթի հզօր ազդեցութիւնը՝ միախառնուած կենսունակութեամբ լի երիտասարդ մի ժողովուրդի կորովին, պոռթկում է իտալական միջնադարին յատուկ հանճարի ժայթքումով:

Այս տարրերի ազդեցութեան տակ է, որ հինգ դարից աւելի տեւող անհանդստութիւններն ու փորձերը հասան այն սլաշարի վերջին, որ իտալական միջնադարեան քաղաքակրթութիւնն անուն է կրում: Այժմ ամփոփ ձեւով քննենք նրա գլխաւոր արտայայտութիւնները կրօնական եւ մշակութային ասպարէզներում

ա - Կրօնական արտայայտութիւններ

Եթէ զանց աւելուեն կրօնականութեան ժողովրդական արտայայտութեան ձեւերը եւ միջնադարեան նախապաշարմունքները, XI

¹ Brehier L., Les colonies d'orientaux en Occident au commencement du moyen-âge. V-VIII ss., in BZ, XII (1903), pp. 1-39.

² Venturi, Storia dell'arte Italiana, vol. II, Milano, 1902, cap. I-II, pp. 1-351; Histoire de l'art depuis les premiers temps chrétiens jusqu'à nos jours, publ. sous la dir. de A. Michel, t. I, Des débuts de l'Art chrétien à la fin de la période romane, Paris, 1905, pp. 97-125, 303-427.

³ Le livre de Marco Polo, rédigé en français sous sa dictée en 1298 par Rusticien de Pise, publié par M. G. Pauthier, I, Paris 1865, pp. VI-XXVIII. (Introduction), 18, 33-35, 37-39.

եւ XIII դարերում Իտալիայի կրօնական կեանքում յատկապէս երկու հոռանքներ են ուշադրութիւն դրաւում. ա) Կաթարների կամ Ալբի-գեանների շարժումը, բ) Մուրացիկների եւ Քարոզիչների Կարգերը:

XII դարում ամբողջ Եւրոպայում տարածւում է Բալկաններից եկած մի շարժում, ծանօթ Կաթար կամ Ալբիգեան անուններով: Այն մի կողմից վերանորոգում է հին մանիքէականութիւնը փլիխոփայա-կան եւ էթիկական տեսակէտից, միւս կողմից, ժխտում է Եկեղեցու հեղինակութիւնը, նուիրապետական կարգը, նրա Խորհուրդները և սրբութիւնները: Ուստի այս աղանդը որոշ տեսակէտներից նախորդում է այն գաղափարներին, որ պիտի արտայայտուեն աւելի ուշ՝ Վիզլեֆի, Հուսի եւ Լուտերի կողմից: Իտալիայում կաթարական հոսանքի ուժը կենտրոնանում է մանաւանդ հիւսիսային եւ կենտրոնա-կան գօտիներում: Բայց մեզ յատկապէս հետաքրքրողը շարժման տարածումն է դէպի արեւմուտք, որը գալիս է Բալկաններից: Այս երկրներում եւ յատկապէս Բուլղարիայում պրոպագանդողները եղան այսպէս կոչուած Բակոմիլներ (Բողոմիլներ) աղանդը: Սրանք, իրենց հերթին ծագում էին Պալիկեան հայերից, որոնք Հա-յաստանում երեւացին VII դարում եւ քաղաքական ու հոգեւոր իշ-խանութիւնից խիստ հալածանքի ենթարկուեցին: Հալածանքները նրանց ցրեցին Բիւզանդական կայսրութեան տարբեր քաղաքները: Այստեղ, չնայած պետութեան կողմից ձեռք առնուած խիստ միջոց-ներին, նրանց յաջողուեց իրենց ազդեցութիւնը տարածել մանաւանդ բալկանեան շրջաններում¹: Հարկ է նշել Բիւզանդիայում և Եւրոպա-յում սփռուած հայերի դերակատարութիւնն այս գործում, մասամբ օգտուելով Նաեւ Պալիկեանների նկատմամբ համեմատաբար հան-դուրժողականութիւն ցուցաբերող բիւզանդական որոշ կայսրերի՝ յատկապէս պատկազամարտ Կոստանդին Կոպրոնիմոսի (741—775) եւ հայածին Յովհաննէս Չմշկիկի (969—976), ինչպէս նաեւ բիւզանդա-կան բանակի շարքերում Նառայող, մանաւանդ կայսրութեան սլաւո-նական սահմանները պաշտպանող Պալիկեան հայ զինուորների զօ-րակցութիւնից²: Կենտրոնական եւ Հարաւային Եւրոպայում Պալի-կեանների տարածման համար աճենագործարար միջոցներից մէկն էլ առեւտուրն էր: Ըստ յոյն պատմաբան Պապարիզոպուլոսի. «Թրակիոյ

պալիկեանները. առեւտրական եւ զինուորական յարաբերութիւն-ներ ունեցան մինչեւ իսկ Հունգարիայի, Իտալիայի, հարաւային Յերանսիայի եւ ուրիշ երկրների հետ»¹:

Պալիկեանները XII դարի Եւրոպայում

Բողոմիլեան աղանդի գաղափարների տարածման կարեւոր պատճառներից մէկը անկասկած պէտք է փնտրել դարաշրջանի սո-ցիալական պայմանների եւ ամէնից առաջ Ֆէոդալական համակար-գի արդիւնքում ստեղծուած անհաւասարակշռութեան մէջ: Այս գոր-ծօնների ազդեցութիւնն անշուշտ մուրացող հոգեւոր Կարգերի երե-ւան գալն էր: Սրանք հանդէս են գալիս որպէս աննկուն պայքարող-ներ, վերադառնալու համար աւետարանական ոգու աղքատութեան, արդարութեան, պարզութեան: Նրանք, մանաւանդ Դոմինիկեաննե-րը, կարեւոր տեղ են յատկացնում ուսմանը եւ ամենասանուանի ուսուցիչներով են ապահովում միջնադարի ֆակուլտետները: Փրան-կիսկեաններն, իրենց հերթին, զգալի ազդեցութիւն են ունենում նո-րարողը իտալական արուեստի եւ գրականութեան վրայ: 1300-ականներից սկսած այս միաբանութիւնները իրենց գործունէութիւնը պիտի տարածեն նաեւ հայերի մէջ, թէ՛ Փոքր եւ թէ՛ Մեծ Հայքում, յաճախ դրական, երբեմն ցաւալիօրէն ժխտական արդիւնքներով, որոնց պիտի անդրադառնանք յետագայում:

բ - Մշակութային արտայայտութիւններ

Երբ կրօնական մարզից անցում է կատարւում մշակութային ասպարէզ, եկատւում է, որ իտալերէնով գրուած առաջին յիշարժան դրական գործերը երեւան են գալիս 1200-ական թթ.: Սակայն հազիւ ծնունդ առած իտալական գրականութիւնը յաջորդ դարում մի այն-պիսի զլխապտոյտ վերելք է ապրում, որ դեռ անծանօթ պիտի մնայ Եւրոպայի այլ երկրներին:

Գեղարուեստի ասպարէզում առաջին փորձերը նոյնպէս պատ-կանում են 1200-ին, որոնք պիտի տանէին ոգով եւ գծերով իւրայա-տուկ իտալական կերպարուեստի երեւան գալուն: Իսկ մինչդեռ ինք-նատիպ դրոշմով այս իտալական արուեստն իր զարգացման ճանա-պարհն էր յաղթահարում, XI—XV դդ. թէ՛ Իտալիան եւ թէ՛ Եւրոպայի

¹ Garsoian N. G., The Paulician Heresy, The Hague - Paris, 1967. Ter-Mkrtshian K., Die Paulikianer im bysantinischen kaisereiche und verwandte ketzereische Erscheinungen in Armenien, Leipzig, 1893.

² Charanis P., The Armenians in the Byzantine Empire, Lisboa, 1963, pp. 12 ss., 28 s.

¹ Paparigopoulos K., Storia della nazione ellenica (in greco), 8 ed., 1930-1932, Atene, p. 394.

միւս երկրներն ընկնում են արուեստի երկու մեծ հոսանքների՝ ուսմանական եւ գոթական ազդեցութեան տակ՝ յատկապէս ճարտարապետութեան ասպարէզում:

Վերածնունդին նախորդող, միջնադարեան արուեստի այս կրկնակ ոճի մէջ, մեզ առաւել հետաքրքրող երեւոյթներից մէկն այն է, որ արուեստի պատմութեան առաջնակարգ հեղինակութիւնները նրանց մէջ նկատել են ցայտուն նմանութիւններ հայկական արուեստի հետ, յատկապէս զարդաքանդակների, նկարների և մանրանկարների մշակման եւ ճարտարապետական ձեւերի մէջ: Սակայն կարծիքները բաժանուում են, երբ հարկ է լինում այդ նմանութիւնները վերլուծել: Ստրփիգովսկին առանց վարանելու այդ նմանութիւնը ներշնչման գլխաւոր աղբիւր է համարում միջնադարի ամբողջ քրիստոնէական արուեստի համար¹: Դժուար պիտի լինէր այսօր բողոքովին առանց վերապահումների մօտենալ մեծ հետազօտողի այս կարծիքին: Իրոք, արուեստի մէջ նմանութիւնների եւ փոխադարձ ազդեցութիւնների հարցը նոր ծաւալ ստացաւ: Հիմնականում այդ հարցը փոխադարձ մշակութային ազդեցութիւնների ու կապերի ընդհանուր հարցի սոսկ մէկ մասնակի կողմն է:

Անշուշտ, ազդեցութիւնների մասին խօսելուց առաջ, հարկ է ստուգել նմանութիւնների առկայութիւնը, նրանց ծաւալն ու կարեւորութիւնը: Այս աշխատանքը պահանջում է մասնագէտի հմտութիւն խնդրոյ առարկայ մշակութային երեւոյթի ասպարէզում, քանի որ յիշեալ քննութիւնը հնարաւոր է միայն տեխնիկական հիմքի վրայ: Սրանից յետոյ ազդեցութիւնների հարցի լուծումն իր հերթին պահանջում է տուեալների մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն: Իրոք, նմանութիւնները կարող են լինել ուղղակի, անուղղակի ազդեցութիւնների եւ կամ զուգահեռ եւ անկախ յեղաշրջումների արդիւնք, հնարաւոր է նաեւ ընդհանուր աղբիւրից նրանց ծագումը: Հետեւաբար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել, թէ հաղորդակցութեան եւ շփման ինչպիսի հնարաւորութիւններ են եղել հասարակութիւնների միջեւ, երբեմն հնարաւորինս իջնելով մինչեւ անձնական շփումների մակարդակը՝ այդ նոյն համայնքների անձերի կամ խմբերի միջեւ, որոնք սկիզբ են տուել նմանօրինակ մշակութային երեւոյթների:

1. Իտալիայի հայկական գաղթօջախները

1. Առաջին ժամանակաշրջան. VI-XI դարեր

Միջնադարեան Իտալիայում հայերի առկայութեան առաջին շօշափելի հետքերը հանդիպում են Ռաւեննայի բիւզանդական եքսարքութեան, որ է փոխարքայութեան մէջ: Փոխարքաներից մի քանիսը հայ էին, ինչպէս հանրայայտ Ներսէս Պատրիկ Ներքինին (542-568) եւ Իսահակը (625): Ռաւեննայի Սան Վիտալէ եկեղեցում է գտնուում վերջինիս փառահեղ յուշարձանը՝ իր հայութիւնը հաստատող քանդակներով եւ արձանագրութիւններով: Գրուած է բացայայտօրէն՝ «Նա Հայաստանի փառքն էր, զի հայ էր»: Նոյն եկեղեցում գտնուող մի խճանկարում թէոդորա կայսրուհու աջ կողմում երեւում է Ներսէսը: Բացի այդ՝ Ռաւեննա քաղաքի պաշտպանութեան համար նախատեսուած զօրքը մեծաւ մասամբ բաղկացած էր հայերից, որտեղից էլ նրա «հայկական զօրք» կամ «նումբրուս արմենիորում» անուանումը: Նոյն պատճառով, քաղաքի ափամերձ գօտում գտնուող Կլասսիս թաղամասը, ուր բնակուում էին զինուորները, կոչւում էր «Արմենիա»¹: Ռաւեննայի այս կորիզը արդարացիօրէն համարուում է Իտալիայի առաջին հայկական գաղթօջախը: Պէտք է սակայն մոռանալ, որ այդ հայերը միեւնոյն ժամանակ Բիւզանդիայի քաղաքացիներ էին, այսինքն՝ բիւզանդահայեր:

Ռաւեննայի գաղթօջախի ժամանակակիցն է Զաքարիա անունով մի եկեղեցական, որը յետագայում դարձաւ Մելիտինէի (Մալաթիա) եպիսկոպոսը Փոքր Հայքում: Թէպէտ յատուկ տեղեկութիւններ չունենք նրա մասին, սակայն նրան է պատկանում Հռոմի եկեղեցիների եւ քրիստոնէական յուշարձանների մասին առաջին պատմական վաւերաթղթերից մէկը: Նոյն ժամանակաշրջանի Իտալիայում յիշուում են հայ զօրապետերի այլ անուններ եւս. Ներսէս՝ վերոյիշեալից տարբեր՝ Արազի (Աճառեանի Անձնանուների բառարան² մէջ չյիշուած այս անունը յիշուած է միայն օտար աղբիւրների մէջ, յունական Արատիոս կամ Արատէս ձեւերով) եւ Իսահակի եղբայրը, որ վախճանուեց 542 թուին Գարտա լճի հիւսիսակողմի Ասգլոնէի դաշտում պարսիկ Նարեղի գէմ մղուած պատերազմի ընթացքին:

¹ Strzygowski J., Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien, 1918, vol. II, pp. 711-714.

¹ Ալիշան Հ. Ղ., Հայ-Վենետ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, էջ 6-7: Hartman L. M., Geschichte Italiens im Mittelalter, vol. II, Gota, 1900, p. 127.

Նա հայկական մի ողջ գումարտակով օգնութեան էր եկել Բելլիսարին, Ռիմինիի եւ Միլանի պաշարման եւ Տոսկանայի ու Վենետոյի նուաճման ժամանակ: Նրա եղբայրներ Արազը եւ Իսահակը նոյնպէս մասնակցեցին Իտալիայի պատերազմներին: Արտաւազըն ու Արտաբանը՝ իր ազգակից զինակիցների ղեկավարը՝ նոյնպէս յայտնի է իր սխրանքներով Գոթերի տիրապետութիւնից Վերոնայի ու Փայենցայի ազատագրման ընթացքում: Յովհաննէս Արշակունու որդի Արտաբանը կայսրութեան բարձրաստիճան սպայ էր եւ տարբեր առաքելութիւններ է կատարել Ափրիկէում, Թրակիայում եւ ի վերջոյ նշանակուել է Սիկիլիայի կառավարիչ: Անզալաս կամ Անզելաս՝ Ներսէս Ներքինիի թիկնապահը, մենամարտի ժամանակ յաղթել է գոթ Կոկասին: Յիշատակելի են նաեւ եօթ անանուն հայեր, որոնք կարեւոր դեր ունեցան Անկոնայի գրաւման ժամանակ: Պրոկոպիոսը յիշում է նաեւ հայկական գումարտակներ, որոնք օտարազգի հրամանատարներ ունէին, ինչպէս վրացի Փաղասը: Պրոկոպիոսի յիշատակած Իտալիայում գործող հայ սպաների մէջ կային այնպիսիք, օրինակ ոմն Գիլակիոսը (Գլակ), որը միայն հայերէն էր խօսում: Սա կարող էր պատահել շատ հասարակ զինուորների դէպքում միայն¹:

Ռաւեննայի բաժանումը Արեւելեան Կայսրութիւնից տեղի ունեցաւ VIII դարի կէսերին: Սակայն դեռ առկայ են Իտալիայի եւ Բիւզանդիայի միջեւ կապերը: Մի կողմ թողնելով հարաւը, ուր դեռ շարունակուում է Բիւզանդիայի ներկայութիւնը, հիւսիսում յարաբերութիւնների նժարը թեքում է դէպի Վենետիկ, որն արդէն գտնուելով Ռաւեննայի ազդեցութեան ոլորտում, կապեր ունէր Արեւելքի հետ: VIII դարից յետոյ այդ կապերը նոյնիսկ ընդլայնուում են թե՛ առեւտրական եւ թե՛ մշակութային ասպարէզներում: Այդ տարիներին Վենետիկը առեւտրի եւ մշակութի կամուրջ է հանդիսանում Արեւելքի կայսրութեան ու Արաբական աշխարհի եւ Արեւմուտքի միջեւ²:

Արդ՝ եթէ Արեւմուտքից մի հայեացք ձգենք Արեւելքի, աւելի ճիշտ Բիւզանդիոնի վրայ՝ կը տեսնենք, որ Բիւզանդիայի դահի վրայ նստած կայսրերից շատերը եւ նրանցից առաւել քաջերը, աւելին, նոյնիսկ ամբողջ առհմեր՝ ինչպէս Հերակլեաններն ու Մակեդոնեանները հայկական ծագում ունեն: Հայկական ծագում ունէին նաեւ կայսրուհիներ, իշխանութեան ձգտող բանակի եւ ազնուականու-

թեան զգալի մասը: Հայր Կարապետ Տէր Սահակեանը արդարացիօրէն նկատում է. «Հայ էր բանակի մի մասը, հայ էին զօրավարներ, որ առաջնորդում էին նրան, հասարակութեան բոլոր խաւերում կային իշխանութեան ծարաւ մի քանի հայեր»¹: Գաղափար կազմելու համար Բիւզանդիայում հայկական գաղթօջախի կարեւորութեան մասին, բաւական է մտաբերել աւանդութիւնը, ըստ որի VIII եւ IX դարերում Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքների մի մասը տեղափոխուեց Բիւզանդիոն²: Սակայն հայկական տարրի առկայութիւնը սահմանափակուած չէր կայսրութեան մայրաքաղաքով, հայերը ցրուած էին ամէնուր, մանաւանդ Բալկանեան երկրներում, ինչպէս արդէն նշել ենք Պաւլիկեան շարժման տարածման առիթով:

Պէտք է նուրբն զարմանալ, թէպէտ հայերի համար չափազանց համակրական շեշտով, նշանաւոր բիւզանդագէտ Հանրի Պոսիյոնի խօսքերի վրայ. «Ի՞նչ ստացաւ Հայաստանը Բիւզանդիոնից, ընդհակառակը, մի՞թէ նրան չի տուել գէթ մի կայսերական տոհմ՝ յանձին Բարսեղ I-ի: Ուրիշ հայ կայսրեր եւս դրաւեցին Բիւզանդիոնի դահը. Ռոմանոս Լեկապենոս, Նիկեփոր Փոկաս, Յովհաննէս Չմշկիկ: Հայկական մշակոյթը տարածուեց ամբողջ կայսրութիւնում նկարիչների, ճարտարապետների, նոյնիսկ օրէնսդիրների միջոցով»³: Իր կողմից, յոյն հետազօտող Խարանիսը հաստատում է. «Համարեա հինգ դար հայերը կարեւոր դեր խաղացին Բիւզանդական Կայսրութեան քաղաքական, ռազմական եւ վարչական կեանքում ... Այս ժամանակաշրջանում՝ VII-VIII դարերում, երբ կայսրութիւնը պայքարում էր կաշրջանում՝ VII-VIII դարերում, երբ կայսրութիւնը պայքարում էր իր սեփական գոյութեան համար, նրանք շատ օժանդակեցին նրա թշնամիներին դիմադրաւելու համար: Բայց նրանց (հայերի) դերը յատկապէս ակնառու եղաւ IX եւ X դարերում, երբ որպէս զինուորներ, սպաներ, վարչական գործիչներ եւ կայսրեր գերիշխեցին սոցիալական, զինուորական եւ քաղաքական կեանքում մի կայսրութեան՝ որ իր հզօրութիւնը պարտաւոր էր մեծ չափով նրանց (հայերին): Իրոք, այնքան մեծ էր նրանց դերը այս ժամանակաշրջանում, որ Բիւզանդական Կայսրութեան այս երկու դարերը, կարելի էր նշել

¹ Տէր Սահակեան Հ. Ա., Հայ կայսրեր Բիւզանդիոնի, Կ. Ս. Վենետիկ, 1905, էջ 9:

² Ananian P., Gregorio Illuminatore, in "BS", vol. VII, Roma, 1966, col. 184-185; Բալզի Ա., Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի Հայաստան, Վիեննա, 1878, էջ 330-331: Զոյգեան Հ. Ս., Հայոց եկեղեցին մինչև Փոքրնիստեան ժողովը, Պէրոս, 1961, էջ 107, 687:

³ Baltrusaitis J., Etudes sur l'art médiéval, Introduction par H. Focillon, p. IX.

¹ Procopius, vol. II, De bello Gothico, II, 13, p. 199 et alias, III, 26, pp 390 ss.

² Kretschmayr H., Geschichte von Venedig, vol. I, Gotha, 1905, pp. 29 ss.

դասեր՝ Մարիայի Հետ¹: 785 թ. Իրինա կայսրուհու դէմ հայ զինուոր-
ների ապստամբութեան հետեւանքով Կոստանդին V-ը հազարաւոր
զերինների ճակատները սեւ տառերով դրոշմել տուեց "Armeniacus
insidiator" (խաբերայ հայ) բառերը եւ նրանց ցրեց Սիկիլիայում եւ
ուրիշ կղզիներում: Արաբների կողմից Բալաթան անուանեալ մի հայի,
824-ին, յաջողուեց ժամանակաւորապէս զսպել պատրիկ Գրիգորիոս
Սիկիլիացուն սպանող ապստամբ Եւփիմիոսին: Ապա իր հերթին 827
թ. պարտուելով արաբների կողմից, Բալաթան մահացաւ Կալարիա-
յում՝ ուր պատսպարուել էր²:

IX դարի վերջերին եւ X դարում Իտալիայում բիւզանդական
տիրապետութեան հաստատումով թերակղզու քաղաքական կեան-
քում կրկին տեսնում ենք հայազգի պաշտօնեաներ: Արդէն IX դարի
առաջին տասնամեակներում Իտալիայում տեսնում ենք Պողոս Կես-
փերանոսին, որը վենետիկցիներին օգնութեան է գալիս Պիպինոսի
դէմ նրանց պաշտպանելու համար (809 թ.): Նրան կարճ ժամանակով
հետեւում է Արշակը՝ Նիկեփորոս I-ի ղեկավարը Կարլոս Մեծի արքու-
նիքում, որը հասնում է Վենետիկ՝ Օրելարիոյ Դոմին դատելու հա-
մար³:

825 թ. Իտալիա են խուժում Պաւլիկեանների լեզէոններ հայկա-
կան ուժեղ զօրամիաւորումներով: Կրետէի պատերազմում, 911 եւ
949 թուականներին, բիւզանդական հեծելազօրի մէջ հայկական
տարրը կազմում է մէկ երրորդը: Նրանք Իտալիայում կռոււմ էին
նաեւ Վասիլ I-ի օրոք՝ Նիկեփորոս Փոկասի պապ Նիկեփորոս Երէջի
հրամանատարութեամբ եւ 934 թ.՝ պատրիկ Կոզմասի հրամանատա-
րութեամբ⁴: Աւելի, Նիկեփորոս Երէջը մեծ բազմութեամբ հայերի՝
հաւանաբար Պաւլիկեանների՝ բնակեցրեց Կալարիայում, ինչպէս
ենթադրում է Անրի Դրեզուարը⁵: Անհաւանական է, որ հայ լինէր
նաեւ Արաբների յայտնուելուց յետոյ գործող բիւզանդական առա-
ջին հզօր բանակի հրամանատար Լեոնը, կոչուած Ապոստիլպպէս

կամ Ապոստիլպպոս, որ 881 թ. Իտալիայում ցամաք դուրս գալով
զբաւում է Տարանտոն:

Նիկողայոս I Պապի գահակալութեան ժամանակ (858—867 թթ.),
որպէս կայսերական պատուիրակ, Հռոմ է գալիս «գերահռչակ» և
«մեծափառ թիկնապահ» Արշաւիրը (յուն.՝ Արսաւիր), ամենայն հա-
ւանականութեամբ հայ դատելով իր անունից: Նկատելի է, որ «թիկ-
նապահ» տիտղոսը ժամանակի ընթացքին դառնում է Կայսրութեան
բարձր ազնուականութեան տիտղոս:

Կարելի է թուել այստեղ Բիւզանդական կայսրութեան ծառա-
յութեան մէջ գտնուող բազմաթիւ հայերից բոլորին, որոնք պաշտօ-
նով եկել են Իտալիա և հետք թողել թերակղզու պատմութեան բիւ-
զանդական տարեգրութեան մէջ: Որպէս վերջին անուններ յիշենք
երկու մեծ Սմբատներին. մին՝ ծանօթ Սիւմբատիկիոս (Սմբատիկ)
անունով, Լեոն VI Իմաստունի թիկնապահը, որ 891 թ. զբաւում է
Բիւզանդիոնի օգտին, թէկուզ կարճ ժամանակով, Բենեւենթոյի
դքսութիւնը: Միւսը՝ որ մէկ դար յետոյ, 982 թ., Կալարիայում ստո-
րագրում է մի կարեւոր փաստաթուղթ, որպէս «Հրամանատարը Մա-
կեդոնիայի, Թրակիայի և Լոմբարդիայի»: Բիւզանդացիները Լոմ-
բարդիա էին կոչում Իտալական թերակղզու իրենց ենթակայ բովան-
դակ տարածքը: Տիտղոսների բազմութիւնը ինքնին վկայում է
առաջնակարգ մի անձնաւորութեան մասին:

Հնարաւոր է արդեօք այս խորհրդաւոր անձնաւորութեան հետ
նոյնացնել Կաթողիկոս Գրիգոր Վկայասէրին: Սա համարձակ վար-
կած է, սակայն ճշմարտութիւնից այնքան էլ հեռու է: Իրօք, շատ
հաւանական է, որ Գրիգորը կապեր ունենար Գրիգոր VII-ի հետ:
Աւելին, որոշ հայկական աղբիւրներ, որոնք հաւաստի են իրենց
հնութեամբ, ճշգրիտ կերպով հաստատում են, որ նա զնացել է
Հռոմ¹: Սակայն այս աւանդութեան մասին մասնագէտների տարա-
կարծութեան պատճառով հարցը լուծուած չի կարելի համարել:
Մենք նախընտրում ենք հաւանական համարել Վկայասէրի ճամ-
փորդութիւնը դէպի Հռոմ, հետեւաբար՝ նրա նոյնութիւնը վերոյի-
շեալ վաւերաթղթի հոգեւորականի հետ: Այնուամենայնիւ մեզ
թւում է, որ այս վաւերաթուղթը եւս մի վարկած է աւելացնում
Վկայասէրի ճամբորդութեան վերաբերեալ: Գուցէ վաւերաթղթի
հրապարակումը նոր լոյս սփռի այս հարցի վրայ:

¹ Adoniz N., Les Taronites, in "Byz", 7, 1935, p. 535.

² Amari, Storia dei Musulmani di Sicilia, vol. I, Catania, 1933, p. 321; Charanis P., op. cit., p. 16.

³ Ալիշան Հ. Ղ., Հայ-Վենետ, Վենետիկ, 1896, էջ 14:

⁴ Charanis P., op. cit., p. 33.

⁵ Grégoire H., La carrière du premier Nicéphore Phocas, "Hellenika Parartema", 4, Tessalonica, 1953, p. 251.

¹ Ալիշան Հ. Ղ., Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 34—35:

սուսի (Ներսէս) մասին վկայութիւնը՝ թէ նա ազնուատուհմ յոյն էր. «Պատրիցիոս էքս Գրեգորում ջններէ օրտուս»: Ամենայն հաւանականութեամբ նա բիւզանդաւայ է ու զարմանալի չէ, որ Իտալիայում նա յոյն նկատուէր: Նա երկու եկեղեցի է կառուցել Վենետիկում, որոնցից մին ընծայուած էր Սուրբ Թէոդորոս Նահատակին, իսկ միւսը՝ Ս. Ջեմինիանոյին եւ Ս. Մենային: Ինչպէս տեսանք, աւանդութիւնը, իսկ որոշ ժամանակ անց նաեւ պատմիչները, սխալմամբ այս Նարսէսին նոյնացնում են Ներսէս Պատրիկ Ներքինիի հետ¹:

Մինչդեռ, աւելի հիմնաւոր քննադատական հետազօտութիւնները ասացուցում են, որ խնդրոյ առարկայ Ներսէսը IX դարի առաջին կէսի դէմք է, եւ որ վերոյիշեալ եկեղեցիները թուագրւում են Ջուստինիանոյ Պարտեզիպացիոյի դքսութեան տարիներին (827–829), եւ որ Նարսէսի մահը աւելի ուշ չի պիտի լինէր Դոմի մահուանից: Արդ, մի կողմից հէնց Ներսէսի անունը եւ մանաւանդ այն, որ Բիւզանդական կայսրութեան մէջ այս անունով ընդհանրապէս յայտնի պաշտօնեաները հայկական ծագում ունէին եւ միւս կողմից հայ տարրի ակնառու առկայութիւնը թէ՛ կայսերական աւագանուէրէ եւ թէ՛ իտալական հողի վրայ գերազանցապէս հաւանական են դարձնում, որ նաեւ այս Նարսէսը հայ լինի: Յոյս ունենք, որ նոր հետազօտութիւնները կը կարողանան աւելացնել նմանօրինակ դէպքերի քանակը:

Մի քանի նկատառումներ Իտալիայում հայերի առկայութեան մասին

Եթէ կամե՞ւսք մի ընդհանուր ակնարկ դրել այն ամէնի վրայ, ինչի մասին վերը խօսեցինք, կը տեսնենք, իսկապէս, հայերի մի շօշափելի առկայութիւն Իտալիայում VI–XI դարերում: Նրանք դիտուողներ են, ամէն մակարդակի կառավարական պաշտօնեաներ եւ, ինչու չէ, նաեւ վաճառականներ ու արուեստագէտներ, թէպէտ այդ մասին ճշգրիտ յիշատակութիւններ չկան: Ալիշանը, երբ ինքն իրեն հարց էր տալիս, թէ արդե՞ք հայերը այդ հեռաւոր անցեալում Վենետիկ են եկել առեւտրական նպատակներով, նա այս վարկածն ամենեւին անհաւանական չէր գտնում, եւ Դիլը առաւել վստահօրէն է հաստատում, որ հայ եւ բիւզանդացի վաճառականներն արդէն

VI–VII դարերում մուտք էին գործել Աֆրիկայ, Իտալիայ, Իսպանիայ եւ Ֆրանսիայ: Այս դարերը անկասկած նշում են ոչ միայն իբրեւ սկիզբ, այլ նաեւ որպէս այդ գործունէութեան ամենաաշխոյժ ժամանակաշրջան:

Յաջորդ դարերում գուցէ առաւել ջատուկ կը դառնայ հոգեւոր ներկայացուցիչների ներկայութիւնը: Սակայն դէպի IX դարավերջ, ասպարէզում կրկին հանդէս են գալիս հայ պաշտօնեաներ՝ յանձինս նշանաւոր հրամանատարների ու պատրիկների: Ուստի կարող ենք եզրակացնել, որ վաղ միջնադարի Իտալիայում հայերը թողել են իրենց հետքը, թէկու՞ տարբեր ուժով եւ յստակութեամբ՝ այս ու այնտեղ՝ Ռաւեննայից մինչեւ Ֆլորենցիա, Հռոմ, Սիրակուզայ, Բենեւենտոյ, Անկոնայ եւ Վենետիկեան Լագուանայի ափերից մինչեւ Ֆրանսիա եւ աւելի հեռու՝ Լոմբարդական գաղթավայրի միջով եւ Պոյի բերրի դաշտերով:

Հայ-իտալական եւ, ընդհանրապէս, հայ-արեւմտեան յարաբերութիւնների մասին առաւել ընդհանրական պատկերացում կազմելու համար հարկ է աչքի առաջ ունենալ նաեւ հարցի միւս կողմը՝ այսինքն իտալացիների կամ արեւմուտքի ներկայացուցիչների առկայութիւնը Հայաստանում կամ նրա սահմանակից գօտիներում: Հակիրճ անդրադառնանք այս հարցին վերաբերող գլխաւոր փաստերին: Յայտնի է, որ արեւմուտքի ներկայացուցիչների ուխտագնացութիւնների սկզբնաւորումը դէպի Երուսաղէմ Խաչակրաց արշաւանքներից շատ աւելի առաջ է եղել: Բացի այդ, դեռ X, XI դարերում իտալացի վաճառականների, մանաւանդ պիզացիների, ամաֆիցիների, ջենովացիների, վենետիկցիների ու սիկիլիացիների յաճախ կարելի էր հանդիպել Արեւելքի ճամփաների ու ծովային հաղորդակցութեան ուղիների վրայ: Արդ, հին ժամանակներից ի վեր Երուսաղէմում հայկական գաղթօջախ կար, ինչպէս նաեւ հայոց ճգնարաններ: Նոյնն էր պարագան նաեւ շատ քրիստոնեայ ազգերի համար: Վերջերս Տատիանա Իգմայլովան պնդեց այս խմբերի կարեւորութեան մասին՝ արուեստի որոշ երեւոյթներ բացատրելու նպատակով¹: Թեան մասին որոշ երեւոյթներ բացատրելու նպատակով՝ Բիւզանդական բանակի մէջ եւս հայերի հետ կողք կողքի Արեւմուտքի բազմաթիւ վարձկաններ էին ծառայում՝ սկսած գոթերից, նորմաններից, փրանկներից, մինչեւ վիկինգներ, որոնք մասնակցեցին նաեւ արեւելեան պատերազմներին:

¹ Ismailova T., Les racines prébyzantines dans les miniatures Arméniennes, in "Armeniaca – Mélanges d'Etudes Arméniennes", Venezia – S. Lazzaro, 1969, p. 233.

¹ Galli R., La storia di Venezia dal principio del VI alla fine del XII secolo rinnovata. Le scoperte in una cronaca, Venezia, 1886, pp. 29–41.

Հայ-իտալական կապերի նոյն փաստարկման մէջ է գետեղուում նաեւ Պետրոս Սիկիլիացու ճամփորդութիւնը, «Հիստորիա Մանիքէորում»-ի հեղինակի («Մանիքեցիների Պատմութիւն»), որը 870 թ. Վասիլ I-ի հրամանով գնաց Մալաթիայի շրջանում հայ պաւլիկեանների մայրաքաղաք Թեփրիկէ (Դիվրիդի)՝ բիւզանդական զերիների փոխանակման հարցով բանակցութիւններ վարելու նպատակով: Իր գրքում զանց էի առնում ճանապարհին հաւաքուած պատմական եւ աստուածաբանական զանազան հարցեր քննարկել¹:

Մի պահ կանգ առնենք վերանայելու համար վաղ միջնադարի Հայ-իտալական կապերի մասին այս ամբողջական ակնարկի եզրակացութիւնը, ինչ են յուշում վերը նշուած պատմական թուերն ու դէպքերը, ինչպիսին էին Հայաստանի եւ Իտալիայի միջեւ եղած յարաբերութիւնները, մշակութային փոխազդեցութիւններն ու շփումները, եւ ընդհանրապէս, ինչ մակարդակի վրայ էին Հայաստանի եւ Արեւմուտքի միջեւ կապերը, ինչպէս նաեւ դրանց յետագայ զարգացման հեռանկարները:

Հարցին նայելով այս տեսանկիւնից, բաւական հեռանում ենք այն նպատակաուղուց, որի մէջ այն ընդհանրապէս ուսումնասիրւում է: Իրօք, որպէս մեկնակէտ չենք վերցնում երկու երկրների մշակոյթների նմանութիւնների դիտարկումը, փնտրելու համար նրանց ծագման հնարաւոր բացատրութիւնները: Թէպէտ մեր մեկնակէտը նոյն պատմական իրադարձութիւններն են, մեզ հետաքրքրում է, թէ ինչը կարող է լինել նրանց անդրադարձը մշակութային արտայայտութիւնների վրայ: Ունենալով համեմատութեան երկու հիմքեր, բնական է, որ նրանց փոխադարձ կախուածութիւնը համեմատական լինի նրանց իւրաքանչիւրի ծաւալին: Ուստի մեր հարցը պիտի լինի, թէ արդեօք նկատի առնուած պատմական տուեալները այնպիսին են, որ հայկական արուեստի մղում յուշեն Արեւմուտքում նոյնօրինակ ձեւերի արտայայտման մէջ:

Այսպիսի հարցերին հնարաւոր է պարզունակ ու մասնակի լուծում առաջարկել, մանաւանդ երբ հարցը արուեստի եւ մշակոյթի մեծ հոսանքների մասին է, որոնք որոշիչ են եղել ամբողջ մի ժամանակաշրջանի կամ դարաշրջանի քաղաքակրթութեան համար՝ առանց թիրախ ունենալու նրանց ծագման եւ զարգացման ամբողջական ընթացքը՝ տարբեր եւ բազմապիսի ծաւալների մէջ: Իրօք,

նման ծաւալով երեւոյթները հնարաւոր է վերագրել առանձնացած եւ միայնակ գործօնների:

Վերադառնալով մեր հարցին, եթէ մի կողմից արուեստի արտայայտութիւնները երբեմն ցոյց են տալիս զարմանալի նմանութիւններ, պատմական տուեալները իրենց հերթին ներկայացնում են շփումների այնպիսի աճ, որ հնարաւոր դարձնեն, աւելին՝ հաւանական դարձնեն արուեստի եւ մշակոյթի փոխներդրութիւնը: Այսպիսի հաւանականութիւն հնարաւոր է շփման կէտերի թե՛ որակական եւ թե՛ քանակական ենթադրութիւնից: Քանակական տեսանկիւնից նրանց մէջ ակնառու տեղ են զբաւում պետական պաշտօնեաները, նոյնիսկ բարձրաստիճան, ինչպէս նաեւ հոգեւորականները: Բայց շատ հաւանական է, որ նրանց մէջ մաս կազմեն նաեւ առեւտրի մարդիկ: Այժմ յայտնի է, թէ ինչպիսին եւ երբ է եղել այս դասակարգերի յենարանը, մանաւանդ կրօնական կենտրոնների, միջնադարի արուեստի եւ մշակոյթի համար:

Ճարտարապետութիւնը առանձնաշնորհալ ասպարէզ է, ուր արտայայտուել է հայերի մղումը եկեղեցիների, վանքերի եւ հասարակական շէնքերի կառուցումով: Քանակական տեսակէտից եւս այս շփումները զանցաւելի կարեւորութիւն չէին ներկայացնում թե՛ անհատների քանակով եւ թե՛ ժամանակի տեւողութեամբ: Բնականաբար քանակական այս երեւոյթի գնահատումը պէտք է յարաբերական լինի այդ դարաշրջանի ազգագրական, հասարակական եւ տեխնոլոգիական պայմաններին: Միջնադարեան քաղաքներն իրենց նոր բնակչութեամբ, փակ համայնքների իրենց նկարագրով կարող են համեմատուել դեռ եւս մինչեւ ի դարի առաջին տասնամեակների համեմատուել դեռ եւս մինչեւ ի դարի երկրների հետ, որտեղ որեւէ մեր գիւղերի հետ, նաեւ այսօր շատ երկրների հետ, որտեղ որեւէ մեր օտարների երեւալը անմիջապէս ուշադրութիւն է գրաւում եւ նոյնիսկ օտարների մի չնչին խումբ կարող է ուշադրութեան կենտրոնում յայտնուել: Նաեւ փոխադրումների դժուարութիւնը եւ դանդաղութիւնը, հասարակական հաղորդակցութեան բացակայութիւնը, նաեւ ճանապարհների կանգառները կարող էին ծառայել առաւել աշխոյժ եւ հետաքրքիր շփումներ ստեղծելու համար, քան մեր օրերի աշխոյժ եւ հետաքրքիր շփումներ ստեղծելու համար, որ մեր տուեալ-դրօսաշրջութիւնը: Ուրեմն կարող ենք եզրակացնել, որ մեր տուեալները Հայ-իտալական միջնադարեան յարաբերութիւնների մասին իսկապէս նշանակալից կարեւորութիւն են ստանում եւ արժանի են, որպէսզի նրանց հետ հաշուի նստենք:

¹ Fliche e Martin, Storia della Chiesa, vol. VII, Torino, 1973, par. 435, p. 565, n. 33.

Սակայն հարցը առաւելապէս բարդանում է, երբ ուզում ենք ճշգրտել մշակութային այս փոխանակութեան ծաւալը, ձեւը եւ դերը: Իրօք, բացի արուեստի խնդրոյ առարկայ երեւոյթների մեծ բարդութեանն ու զանազանութեանը, այնտեղ առկայ է նաեւ պատմական մթնոլորտի ծայրայեղ խճճուածութիւնը, որտեղ կողք կողքի գործում են տարբեր պատմական ուժեր՝ Բիւզանդիան իր մշակութային ժառանգութեան միաձուլուածքով ու դրա հետ միասին իր ազգային բաղադրիչների այլազանութեամբ, արաբները, որ ընթանում են ոչ միայն զէնքի, այլ նաեւ ոգու ուժով, Եւրոպայի տարբեր ազգային մնացուկներ՝ լոնդրարդները, փրանկները, գերմանները՝ առանց մոռանալու հին, բայց մեծ Հռոմը, որ դեռ ապրում է իր յուշարձանների մէջ: Մտածում ենք, որ սխալուած էջինք լինի հաստատելով, որ այս եւ սրա նման ամէն մի գործօն ունի իր յատուկ կշիռը, իրեն յատուկ ֆունկցիան, այն բազմաթիւ ջանքերի յեղաշրջման մէջ, որոնք նպաստում են XI—XIII դարերի Եւրոպայի արուեստի զարգացմանը:

Պիտի ասենք գուցէ, որ գործօնների այս հարուստ զանազանութեան մէջ հայկական տարրը գրաւում է իւրաքանչիւր տեղ՝ գոնէ որոշ տեսակէտից եւ որոշ շրջաններում: Արդէն իսկ այն իրողութիւնը, որ հարց է դրւում միջնադարի եւրոպական արուեստի եւ հայկական արուեստի նմանութիւնների մասին, բաւարար պատճառ է, որպէսզի այս մերձեցումը ներկայացուի, մարդկային մաքի մեծ պատմութեան մէջ որպէս մի առանձին պահ՝ իրեն յատուկ գործունէութեամբ եւ առաքելութեամբ:

2. Երկրորդ ժամանակաշրջան. XII—XVII դարեր

Ինչպէս ասացինք արդէն սկզբում, XII դարի հետ բացւում է մի նոր ժամանակաշրջան հայ-իտալական յարաբերութիւնների մէջ: Վճռական գործօնները, որ մրցում են նոր պայմաններ ստեղծելու համար, Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութիւնն է եւ Խաչակիրները: Շնորհիւ այս նոր գործօնների՝ հայերի եւ ընդհանրապէս Արեւմուտքի միջեւ ստեղծւում է մի անմիջական շփում, որ չի անցնում այլեւս Բիւզանդական կայսրութեան եւ մշակոյթի խողովակով: Այս նոր պատմական պայմանը օգնեց, որ իտալիային արդէն իսկ ընտելացած հայերը աւելի եւս տարածուեն եւ աւելի հիմնաւորապէս հաստատուեն թերակղզու համարեա բոլոր քաղաքային կենտրոններում՝ ստեղծելով ծաղկուն գաղթօջախներ:

Այս յարաբերութիւնները, որոնց վկայութիւնները պահպանուած են, գլխաւորապէս իրականանում են եկեղեցական շրջանակներում: Իրօք, այս նոր ժամանակաշրջանով, Հայոց Եկեղեցին եւս գտնւում է մի նոր կացութեան մէջ: Այն իր պատմութեան մէջ առաջին անգամ, եթէ բացառենք Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի դէպի Հռոմ ճամփորդութեան վերաբերեալ վիճարկուած աւանդութիւնը, սկսում է ուղղակի եւ անմիջական շփման մէջ մտնել Հռոմի եկեղեցու հետ: Արդէն խօսել ենք Գրիգոր Վկայասէր Կաթողիկոսի եւ Գրիգոր VII Պապի յարաբերութիւնների մասին: Թէպէտ Վկայասէրը ապրում էր Բագրատունիների թագաւորութեան անկումից դէպի Կիլիկիոյ իշխանութեան կազմաւորումն ընկած անցման ժամանակաշրջանում, առանց նոյնիսկ իր հոգեւոր իշխանութիւնն ի գործ դնելու համար մի հաստատ աթոռ ունենալու, իր բաց մտայնութեամբ շփումների եւ նոր փորձառութիւնների ծարաւ՝ արդէն պատկանում է XII դարի Կիլիկիոյ հայկական էկումենիզմի ներկայացուցիչների ընտանիքին:

XII դարի Հայ եւ Հռոմէական եկեղեցիների ուղղակի շփման առաջին վկայութիւնը մի նամակ է, հաւանաբար Հոնորիոս II Պապից (1124—1130)՝ Հայոց Կաթողիկոս Գրիգոր III-ին (1113—1166) ուղղուած: Մեղ թւում է, թէ այս փաստին պէտք է նախորդի մի ուրիշը, ժամանակով աւելի մօտիկ, քան Վկայասէրի պատուիրակութիւնը եւ նրա թղթակցութիւնը Գրիգորիոս VII-ի հետ: Այս ենթադրութեան մասին այնուամենայնիւ ոչ մի ապացոյց չունենք:

Յետագայում Գրիգորիոս III-ը իր եղբոր՝ Ներսէս Կլայեցի Շնորհալու հետ մասնակցում է լատինների կողմից գումարուած ժողովներին Անտիոքում (1136) եւ Երուսաղէմում (1140)²: Գրիգորիւս Ինչուփեկենտիոս III-ին (1130—1143) ուղղուած մի նամակ է յանձնում վերոյիշեալ ժողովներում նրա պատուիրակ կարգինալ Ալբերիկոյ դի Օստիային: Ունենք միայն Կաթողիկոսին ուղղուած Պապի պատասխանը՝ հայերէն թարգմանութեամբ³: Այնքան մեծ էր եղել Գրիգորի-խանը՝ հայերէն թարգմանութեամբ³: Այնքան մեծ էր եղել Գրիգորի-սի եւ մանաւանդ նրա երիտասարդ եղբոր՝ Ներսէսի թողած տպաւորութիւնը, որ Պապը իր պատասխանում ցանկութիւն էր յայտնում տեսնել այս «Աստուածաճաճոյ, հայերի եւ լատինների լեզուի մէջ

¹ Ալիշան Է. Ղ., Շինրալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, 1873, էջ 171—172:

² Grousset R., Histoires des croisades, vol. II, Paris, 1935, pp. 46-51; Fliche e Martin, Storia della Chiesa, vol. IX/1, Torino, 1974, par. 82, pp. 101—102; Ալիշան Է. Ղ., նշ. աշխ., էջ 153—158:

³ Չամչեանց Մ., Պատմութիւն Հայոց, Գ. Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1786, էջ 54:

Հռոմում, Վատիկանում, յիշուել է Ս. Յակոբ եկեղեցին, որի Հետ նաեւ մի վանք ու կացարան կար: Ալիշանը «Միսուան»ում խօսում է նաեւ Ս. Մարիամ եւ Ս. Գրիգոր եկեղեցիների մասին¹: Արդ, Արմելլինիի վկայութեամբ, Վատիկանի մօտ, միւսների Հետ միասին, կային Սանկտա Մարիա դէ Վերգարիս եւ Սան Գրեգորիոյ դէլ Պորտիկոյ եկեղեցիները, որոնք սխալմամբ նոյնացուել են Մարտինելլիի կողմից: Ս. Գրիգոր եկեղեցին, ըստ Գրիմալդիի, կոչուում էր նաեւ Հայկական՝ Հայերի թաղամասում գտնուելու պատճառով: Այն յայտնի էր նաեւ որպէս Սան Գրեգորիոյ դէ Պալատիոյ²: Մեզ թուում է սակայն, որ Ալիշանի կողմից յիշուող եկեղեցին սրանցից եւ ոչ մէկի Հետ պէտք է շփոթել, այլ հարկ է նոյնացնել Ս. Յակոբի Հետ: Իրոք, սա յայտնի էր նաեւ Մինեորիլիի ձեռագիր մատենանում՝ որպէս Բէատա Մարիա դէ Արմենիս ուլտրա Պոնտին: Սա հաստատուում է նաեւ Հայկական աղբիւրներում, որոնք շատ յաճախ խօսում են Վատիկանում Աստուածամօրը ընծայուած Հայոց եկեղեցու եւ կացարանի մասին. ըստ 1239, 1240, 1242, 1310 թթ. ձեռագրերի, եւ մի այլ ձեռագրի, որ յիշուում է Ուղուրլեանի կողմից՝ առանց թուականի նշումի³: Ձեռագիրը յիշում է նաեւ Ս. Գրիգորի կոչումը: Այսպիսով Իտալիայի Հայկական Համայնքների մէջ նկատուում ենք եկեղեցիներ, որոնք ունեն տարբեր կոչումներ, որոնցից առաջինը Սուրբ Կոյսի կամ Ս. Հոգու անունով է:

Վատիկանի կացարանում Թորինոցի Անանունի ժամանակ (XIV դար) ապրում էին 12 քահանաներ, ամուսնացած, ինչպէս յայտնում է հեղինակը՝ «ըստ Հայկական ծէսի, ունէին կանայք և որդիներ»: Եկեղեցին գտնուում էր Ս. Պետրոսի դարպասների մօտ, որտեղ կանդնած էր Պենիթենցիարիա Վետուսը: Այս պատճառով դարպասի մի մասը ռամիկի կողմից կոչուեց Հայերի դարպաս: Աւելին, ողջ տարածքը կոչուում էր Հայերի անունով⁴: Այն քանդուեց շրջակայքի միւս եկեղեցիների Հետ միասին՝ Պիոս IV պապի զահակալութեան ժամանակ՝ Հրապարակը լայնացնելու նպատակով:

¹ Ալիշան Հ. Ղ., Միսուան, էջ 372:

² Armellini M., Le chiese di Roma dal secolo IV al XIX, 2 ed., Roma, 1891, pp. 762, 779; Martinelli F., Roma ex ethnica sacra, Romae, 1668, pp. 360, 375.

³ Armellini, op. cit., p. 768.

⁴ Armellini, op. cit., pp. 762, 769-770, 779.

Վատիկանից բացի, Ալիշանը ցոյց է տալիս նաեւ մի կացարան Տրէ Բոնտանէում (Երեք աղբիւրներ), անշուշտ Հիմնաւորելով Հայ վանականների ներկայութիւնն այնտեղ¹:

Հռոմում Հայերը ունեցել են նաեւ Սան Լորենցոյ եկեղեցին, որ կոչուում էր դէ Կաւալլուչչի կամ դէ Կարելութիս, նաեւ դէ Կաւալլինի, դէ Կապալլիս, Պետրի Լէոնիս, դէ Ֆլումինէ: Այս եկեղեցին 1562 թ. Հայերին է շնորհել Պիոս IV-ը՝ Միքայէլ տեղապահ Կաթողիկոսի՝ Արգար Եղոպիացու (որին նաեւ Սաֆար կամ Սեֆեր էին կոչում) Հռոմ գալու առիթով: Նա եկել էր իր որդու՝ Սուլթանշահի եւ Աղեքսանդր անունով մի քահանայի ուղեկցութեամբ:

Սակայն, երբ յիշեալ եկեղեցին Պիոս V-ի օրոք ներառուեց Հրեաների թաղամասում, վերջինս 1572 թ. Հայերին տուեց Սանտա Մարիա էջլիցիակա (Ս. Մարիամ Եգիպտացի) եկեղեցին, որն ունէր նաեւ հիւրատուն կամ հոգետուն: Դարի պահանջներին համընթաց, սա անբաւարար նկատելով, Գրիգորիոս XVI Պապը Հայերի ուխտատեղին փոխադրեց Սան Բիաջոյ դէ Կանտու Սեկուտա (գեյլա Պանետտա) եկեղեցին, որը գտնուում է Ջուլիա փողոցի ծայրում, մինչ օրս պատկանում է Կիլիկիոյ Հայ կաթողիկէ Պատրիարքութեանը: Հայերին է պատկանում նաեւ Սան Նիկոլոյ դա Տոլինտինոյ եկեղեցին: Լեւոն XIII Պապը 1883 թ. նրա կողքին կառուցել տուեց Հայկական Քահանայապետական Վարժարանը, ծանօթ նաեւ Լեւոնեան Վարժարան անունով:

Հռոմն իր Հայկական եկեղեցիներով, կրօնաւորական Հաստատութիւններով, հոգետուներով, ոչ միայն ուխտավայր էր, այլ նաեւ մշակութային կենտրոն էր: Այնտեղ արտագրուել են բազմաթիւ մատենաներ, որոնցից կարելի է յիշել «Նարեկ» աղօթադիրքը (1226-1227 թթ., Վատիկանի մատենադ. N 4), մի Աւետարան (1240 թ., Երեւ-1227 թթ., Վատիկանի մատենադ. N 4), մի այլ Աւետարան (1254 թ., Միսիթարեան Լանի Մատենադ. N 218), մի այլ Աւետարան (1262 թ., Միսիթարեան մատենադ. N 90), եւս մի Նոր Կտակարան (1262 թ., Նոր Ջուլիայի մատենադ. N 30), Նոր Կտակարան (1310 թ., Նոր Ջուլիայի մատենադ. N 39), «Պատմութիւն Մեծն Աղեքսանդրի»՝ ընդգրկող նակուած բանաստեղծ ինչապոստը Կեչառեցիի կողմից (XIII-XIV դդ.):

Ճշորենցիա. - Արդէն խօսել ենք Բարսեղեան Հայ վ. սակաճնների վանքերի ու եկեղեցիների մասին: Նրանք Իտալիայում հաստատուել էին շատ վաղ ժամանակներից: 1321 թ. Ջենովայից եկած Հայ

¹ Ալիշան Հ. Ղ., նշ. աշխ., էջ 76-78:

XVI դարի վերջերին, ըստ Ալիշանի՝ 1580 թ., յիշում է Հայերի կողմից օգտագործուած Սրբուհի Անաստասիա եկեղեցին: Նրանք XVII դարի վերջին տեղափոխուած են Ս. Զիրուժոյ եկեղեցին՝ Մայր Տաճարի մօտ եւ նրա անունը փոխելով անուանում են Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ: Տեղափոխութեան ժամանակ տանում են նաեւ այնտեղ գտնուող Հին արձանագրութիւնները¹:

XV եւ մանաւանդ XVI դարերում Հայ վաճառականների մեծ հոսք եղաւ դէպի Անկոնա, որոնց մէջ յատկապէս ակնառու էր Գէորգ Մուրատը: Սա միաժամանակ եղաւ գեղարուեստի եւանդուն քաջալերող եւ Անկոնա կանչելով Պելլեգրինոյին (Պելլեգրինի կամ Տիրալդի), իր ծախսով նրան պատուիրեց Սուրբ Օգոստինոս, Սուրբ Կիրակոս եւ Սուրբ Դոմինիկոս եկեղեցիների համար իւզաներկ սրբապատկերներ եւ որմնանկարներ²:

1539 թ. մայիսի 6-ով թուագրուած ու Անկոնայի առաքելական կառավարիչ Անտոնիուս Բեններիուս Ֆարբիչիուսի կողմից ստորագրուած մի հրամանագրով Մուրատին թոյլատրուած էր ունենալ այն բոլոր իրաւունքներն ու արտօնութիւնները, որոնցից օգտուում էին Անկոնայի վաճառականները³:

Վերջում պէտք է յիշենք Անկոնայում Հռիփսիմեանց Հայ կրօնաւորուհիների Միաբանութիւնը, Սրբուհի Հռիփսիմէի անունով: Միաբանութիւնը հիմնադրուել էր երեք երիտասարդ Հայուհիների կողմից, որոնք կրօնական հանդերձ ընդունելով Զմիւռնիայում, 1766-ին մեկնեցին Անկոնայ: Նրանց միացան ուրիշներ Անկիւրիա/Անկարայից: Յետագայում նրանք անցան Լորետոյ եւ այնտեղ մնացին շուրջ 20 տարի: Սակայն խանգարուելով Լորետոյ ուխտի եկող ազգակիցների յաճախակի այցելութիւններից, որոնք նրանցից ասպատան էին պահանջում, 1787 թ. տեղափոխուեցին Կաստելֆիդարոյ: Վերջում կրկին Անկոնայ վերադարձան 1838 թ.: Այստեղ նրանց յանձնուեց Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին, որը հետագայում թողնելով Հաստատուեցին Ս. Բարթոլոմէոս վանքում՝ նոյնանուն եկեղեցու կողքին: Եկեղեցուն փոխանցեցին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունը: Այն կոչուեց Ս. Բարթոլոմէոս եւ Ս. Գրիգոր Լուսա-

ւորիչ: Վանքը սակայն կրեց Հռիփսիմեանց կոյսերի անունը: Սա նրանց վերջին բնակարանն էր մինչեւ անցեալ դարի երկրորդ կէսը՝ այնտեղ մնացած սակաւաթիւ կրօնաւորուհիների Հոռոմ տեղափոխուելուց առաջ (1859 թ.)⁴:

Պերուջա. - Իտալիայի հայկական գաղթօջախների մէջ ամենահներկց եւ այս երկրորդ շրջանում ամենաաշխոյժն էր Պերուջան: Իրօք, մի քանի կարեւոր հայերէն գրքեր (ձեռագրեր) են արտադրուել, եւ մի քանիսն էլ տրուել են համայնքին, իրենց ազգակիցների կողմից: 1301 թ. այնտեղ արտագրուեց Գործք Առաքելոցը (Վատիկանի մատենադ. N 10 ձեռագիր): Թւում է, նոյն շրջանին է պատկանում եւ նոյն ծագումն ունի մի ուրիշ մատեան, որը պարունակում է Ս. Պողոսի նամակները, եւ որն այսօր պահպանուած է Պերուջայում⁵:

1302 թ. արտագրուել է երուսաղէմեան մի ծաշոց, որն այժմ գտնուում է Հոռոմի Լեւոնեան Հայկական Վարժարանի գրադարանում, մատեան N 3/70⁶: Այս տուեալներից առաջ՝ 1279-ին, Կիլիկիոյ թագաւոր Լեւոն III-ը (1271) Պերուջայի հայկական եկեղեցու քահանայ Տէր Յովհաննէսի խնդրանքով նուէր է ուղարկել մի դասամատեան կազմուած ըստ հայկական եւ յունական օրացոյցների⁷:

Տէր Յովհաննէս քահանայի կողմից գրուած խնդրագիրը հաւանաբար մի նոր, դեռ երիտասարդ Հասարակութեան մասին է: Եկեղեցին ընծայուած էր Մատթէոս եւ Բառնաբաս Առաքելներին՝ Կղեմէս V-ի կողմից օծուած 100 օրուայ ներողութեամբ 1308-ին⁸: Վատիկանի N 10 ձեռագիր մատեանի եւ Լեւոնեան Վարժարանի N 4-ի յիշատակարանները վկայում են նաեւ մի վանական Հասարակութեան գոյութեան մասին դեռ 1277-ից առաջ, որովհետեւ նոյն տարուայ յունիսի 30-ին Պերուջայի ընդհանուր խորհուրդը հրամայում է օգնել վանականներին իրենց եկեղեցին կառուցելու համար: 1385 թ. Պերուջայում է վախճանուել Թովմաս եպիսկոպոսը եւ թաղուել եկեղեցում: Շիրիմի վրայ՝ սալայատակին հայերէն եւ լատիներէն մի արձանագրութիւն կար, ուր կարդացւում է «Շղթայր Թովմաս արքեպիսկոպոս հայերի»: Արձանագրութիւնը, որ արդէն շատ էր վնա-

¹ Leoni A., Istoria d'Ancona, vol. III, 1812, p. 33. Ալիշան Հ. Ղ., Սիսական, էջ 453:
² Vasari, Vite de' piu eccellenti pittori, scultori, architetti, vol. XIV, Milano, 1811, p. 413 s., vol. XIII, Milano, 1811, p. 379.
³ Ալիշան Հ. Ղ., նշ. աշխ.: Այս հրամանագրի պատճենը պահուած է Ս. Ղազարի դիւանում:

⁴ Ալիշան Հ. Ղ., նշ. աշխ., էջ 453:
⁵ Zanolli A., Catalogo del Museo dell'Opera del Duomo di Perugia, Perugia, 1923, p. 7.
⁶ Ալիմեան Ն., Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հոռոմի Հայ Հիւրանոցի ի Ս. Վլաս եւ Բահ. Լեւոնեան Հայ Վարժարանի, Վիեննա, 1961, էջ 52: Պողարեան Ն., Մայր յուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. IV, Երուսաղէմ, 1967, էջ 469-471:
⁷ Ալիմեան Ն., նշ. աշխ., N 4 (71), էջ 54:
⁸ Fontes, serie III. vol. VII, Acta Clementis Pp. V, Vatican, 1955, p. 63 s.

սուած ժԹ դարի սկզբին, յետագայում տեղափոխուեց Կարդինալի ամառանոց: 1448 թ. վանական Հասարակութիւնը դեռ յիշուած է, բայց արդէն գոյութիւն չունէր 1528-ին, երբ վանքը յատկացուեց քաղաքային անկեւանոցին՝ վարակիչ հիւանդների համար:

Օրվիետոյ եւ Վիտերբոյ. - Օրուիետոյում 1288-ին Ֆրանչեսկոյ եպիսկոպոսը հանդիսաւոր կերպով «սուրբ Հոգուն» նուիրուած մի հայկական եկեղեցու եւ նրա հոգեւտան հիմնաքարն է դնում, որը յանձնուած է հայ վանականներին: Եկեղեցին կառուցուած էր քաղաքում¹: Համայնքը յիշուած է 1341-ին Վենետիկի հայկական կտակներէից մէկում, որին կցուած էր մէկ դուկատ²: 1349 թ. Կղեմէս VI-ը վանահօրը եպիսկոպոս է օծել³:

Վիտերբոյում 1333 թ. յիշատակուած են մի եկեղեցի եւ հիւանդանոց՝ Սիմէոն եւ Յուզա Առաքելների անունով, որոնք նոյն տարին տրուած են Ս. Փրանկիսկոսի Երրորդ Կարդի Քոյրերին, քանի որ երկար ժամանակ լքուած էին հայերի կողմից: Կապելլինին այնտեղ՝ եկեղեցու բարաւորի վրայ յիշուած է մաշուած ու անընթեռնելի հայերէն մի արձանագրութիւն⁴:

Սիենա. - Այստեղ քաղաքապետարանի հրամանագրերի մէջ 1263 թ. սկսած նշուած է հայ վանականների Ս. Խաչ եկեղեցին: 1462 թ. այս վանքի առաջնորդը պիտի դառնայ ողջ Տոսկանայի հայ վանականների ընդհանուր վանահայրը: Հնարաւոր է, որ նոյն եկեղեցին կոչուած լինի նաեւ Ս. Սիմէոն, Ս. Թադէոս, նաեւ Ս. Աստուածածին, քանի որ Ալիշանը 1270 թ. գտնում է մի վանք եւ եկեղեցի այս սրբերի անունով, որոնք նշուած են նաեւ Սիենայի Խորհրդատետրի ձեռագրում, եւ այլ վկայութիւն չկայ Սիենայում տարբեր հայկական եկեղեցիների գոյութեան մասին⁵:

Սիենայում 1371 թ. գումարուեց Բարսեղեան հայ վանականների ընդհանուր ժողովը⁶, նրանց 1356-ի միաւորումից յետոյ:

Հայերի մի ուրիշ վանք գտնուած էր Սան Զիմինիանոյ բերդաւանի մօտակայքում: Վանքը եւ իր կալուածքները յետագայում անցան Օլիվետանների միաբանութեանը: Սիենայում հայերը ունէին

նաեւ իրենց գերեզմանոցը՝ յիշուած դեռեւս 1462-ին, հաւանաբար Ս. Խաչ եկեղեցու մօտ: 1887-ին Գերպ. Ուղուրլեանը Սիենայում գրանուելու ընթացքում թէ՛ Ս. Խաչ եկեղեցին եւ թէ՛ գերեզմանոցը գտաւ փակ եւ ամայի վիճակում:

Սալեռնոյ, Կապա, Ամալֆի. - Իջնելով դէպի հարաւ Սալերնոյ, 1283 թ. այնտեղ արտագրուած մի ձեռագրից տեղեկանում ենք Սուրբ Մատթէոս Առաքելի անունով հայկական մի եկեղեցու եւ մի հոգեւտան մասին¹: Մատեանը պարունակում է Ս. Հայրերի եւ հին վանականների ասոյթների մի հաւաքածու, արտագրողը եւս մի վանական է: Կարելի է եզրակացնել, ուրեմն, որ նաեւ Սալերնոյում պիտի լինէր հայկական կրօնաւորական հասարակութիւն, որը վստահաբար պիտի ունենար նաեւ իր աղօթատեղին:

1327-ին ձեռագիր «Նարեկ»-ը (Երեւանի Մատենադ. N 1562) արտագրուած է Սալերնոյի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ անապատում: Յաջորդ տարի Յովհաննէս XXII-ի օգոստոսի 1-ի կոնդակով մեղքերի հարկը օրուայ ներողութիւն է շնորհուած, այդ թուում նաեւ Սան Զովանի Բատիստա/Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ դէ Վալլէ եկեղեցուն եւ օգնում է վանականներին²: Սալերնոյից ոչ հեռու, Կապայի Սան Պիետրոյ տի Սիեպի ծխում կար հայերի Ս. Խաչ անապատը, որն ըստ Ալիշանի աւելի նոր ժամանակներում էր հիմնուել³: Այնուամենայնիւ այն վերանորոգուել է ճգնաւոր Երզոտենց Յովհաննէս Զուղայեցու կողմից (†1699 թ.), իսկ մինչ այդ, ամենայն հաւանականութեամբ, վանականներ են մնացել այնտեղ: Վերջին ճգնաւորը, որ յիշուած է՝ Յովհան Մանուկը՝ մահացել է 1819 թ. շատ յառաջացած տարիքում, քանի որ նրա մասին արդէն յիշուած էին 1758 թ.: Այսպիսին է Իտալիայի հայ վանականութեան երկար աւանդութեան վերջին մոհիկանների պատմութիւնը, վանականութիւն, որի արմատները թաղուած էին դարերի մթութեան մէջ՝ նախքան Միսիթարի բարենորոգումը:

Ալիշանը յայտնում է նաեւ, որ շրջանի բնակիչների մէջ դեռ կենդանի էր յոյն եւ հայ վանականների աւանդութիւնը Վիտերբի ծովափնեայ շրջաններում:

Միւս կողմից, հայ վանականների ներկայութիւնը Իտալիոյ նաեւ այս կողմերում ճշմարտութիւնից հեռու չպէտք է լինի, եթէ

¹ Van Den Oudenrjin M. A., Linguae Haicanae, p. 269.

² Ալիշան Հ. Ղ., Հայ-Վենետ, մաս II, էջ 479:

³ Van Den Oudenrjin M. A., op. cit., p. 269.

⁴ Ալիշան Հ. Ղ., Սիւստան, էջ 372: Van Den Oudenrjin M. A., op. cit., p. 250.

⁵ Ալիշան Հ. Ղ., նշ. աշխ.:

⁶ Van Den Oudenrjin M. A., op. cit., p. 269; Fontes, serie III, vol. IX, Lett. 11 Gen., 1348, pp. 202-204.

¹ Ալիշան Հ. Ղ., Սիւստան, էջ 455: Van Den Oudenrjin M. A., op. cit., p. 268.

² Fontes, serie III, vol. VII, t. II, Acta Iohannis XXII (1317-1334), 1952, p. 198.

³ Ալիշան Հ. Ղ., Սիւստան, էջ 372:

նկատի առնենք, որ այդ շրջանների գլխավոր քաղաքներից Ամալֆին Իտալիայի ու Արեւելքի միջեւ առեւտրի առաջին կենտրոններից մէկն էր եւ արար, պարսիկ եւ հայ վաճառականներ թանկազին ապրանքներով լի իրենց խանութներն ունէին¹:

Նէասպոլ. - Հարաւային Իտալիայի այս մետրոպոլիսում արդէն տեսանք մի հայկական համայնքի առկայութեան նշանները, վաղ միջնադարից ի վեր: Նէասպոլում կայ Ս. Գրիգոր Հայի (Սան Գրեգորիոյ Արմենոյ) եկեղեցին (ժողովրդական լեզուի մէջ՝ Սան Լիգորիոյ), նախապէս Ս. Պանտալէոն, որը IX դարում տրուեց արեւելցի կրօնաւորուհիների մի հասարակութեան, որոնք, ըստ աւանդութեան, պատկերամարտութեան հալածանքներից փախած հայ կրօնաւորուհիներ էին²: Նրանք իրենց հետ բերել էին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի մասունքները: Այնուամենայնիւ, անկախ այս աւանդութեան հաստիութիւնից, կասկածից դուրս է հայկական համայնքի առկայութիւնը:

Յետագայ ժամանակներում Ս. Գրիգորը հռչակուեց Նէասպոլի, ինչպէս նաեւ նախապէս նշուած մօտիկ Նարզոյի պաշտպան Սուրբ: Ս. Աթոռի կողմից նոյնիսկ հաստատուած էր մի ժամերգութիւն, որը կատարում էին Սուրբի անունը կրող վանքի մայրապետները:

Նէասպոլում մի հայկական եկեղեցու գոյութեան մասին վկայութիւններ կան XIV դարի առաջին կէսին: Եկեղեցին ընծայուած էր Ս. Հոգուն ու հաստատուած էր Յովհաննէս XXII-ի 1328 թ. օգոստոսի 1-ի կոնդակով՝ Սալեռնոյի համայնքի հետ միասին: Այս կոնդակով Պապը հայ վանականներին արտօնում էր զանգ ունենալ իրենց մատուան մէջ, որ սկսել էին կառուցել³: Համայնքը յիշուած է նաեւ Գրիգոր XI-ի 1377 թ. յունիսի 8-ի կոնդակում, որով մեծաւորին նշանակել է Պապական ժամերէց⁴: Համայնքն այստեղ գոյատեւել է մինչեւ 1448 թ.⁵:

Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու մասին գրառումը Ալիշանը գտնում է մի հին մատենանի ձեռագրում, որի մէջ ջնջուած էին տեղի եւ թուա-

կանի ցուցումները¹: Նրա կարծիքով, այն Իտալիայում ամենահին հայկական եկեղեցիներից մէկն է եւ ամենայն հաւանականութեամբ կառուցուել է XIII կամ XIV դարի սկզբներին:

Ջենովա. - Բարթոլղիմեան վանականներ: Մտնելով XIV դար, պէտք է կանգ առնել մի եղելութեան վրայ, որ յետագայում կարեւոր նշանակութիւն ձեռք բերեց հայկական համայնքների պատմութեան եւ մանաւանդ հայկական եկեղեցիների պատմութեան համար:

Այս եղելութիւնը Մուլթիդոնի շրջանում Ջենովայի Բարսեղեան հայկական միաբանութեան հիմնումն էր, որ շուտով, միջնադարի միաբանութիւնների օրինակով, պիտի ունենար բաւական ամուր եւ կենտրոնացուած մի կազմակերպութիւն:

Այս նոր հիմնարկէքը կարճ ժամանակում ապշեցուցիչ զարգացում է արձանագրում եւ տարածում է Իտալիայի շատ քաղաքներում: Նրա հիմնադիրներն են մի քանի Բարսեղեան հայ կրօնաւորներ Կիլիկիոյ Սեւ լեռից, որոնք Արեւմուտք էին եկել կրօնական հալածանքների պատճառով²: Նրանց հիմնադրութեան վկայական կարելի է համարել Կղեմէս V-ի 1307 թ. փետրուարի 20-ի կոնդակը, որը նրանց տալիս էր Ջենովայում եկեղեցի կառուցելու հնարաւորութիւն³: Եկեղեցին ընծայուած է աւանդութեան համաձայն Հայաստանում իր առաքելութիւնն իրագործած Ս. Բարդուղիմէոսին: Այս պատճառով նոր հեղինակների մօտ այս կրօնաւորները յաճախ յիշուում են Բարդուղիմեաններ անունով: Սկզբում նրանք, դեռ չունենալով կենտրոնացուած կազմակերպութիւն, հետեւում էին Ս. Բարսեղի կանոնադրութեանը: Հագնում էին արեւելեան տարազ՝ մուգ կապոյտ գոյնով՝ վրայից կրելով փիլոն եւ սեւ ուրար՝ վեղարով: Նրանց արագ զարգացումը եւ տարածումը Իտալիայում մեր կարծիքով իր բացատրութիւնն է գտնում երկրում բազմաթիւ հայկական ծաղկուն կրօնաւորական հասարակութիւնների առկայութեամբ, որ դեռեւս նախորդ դարում հայ վանականութեանը ճանաչել տուեց Իտալիայում: Ինքնին Ջենովայում հայկական վանքի հիմնումը ինչ-որ եղակի կարեւորութիւն էէր ունենալու եւ պիտի համալրէր նախապէս հիմնուած վանքերի շարքը, եթէ այն մի նոր մղում, նոր կենսունակութիւն չհաղորդէր հայ վանականութեանն Իտալիայում, որը

¹ Ալիշան Հ. Ղ., Միսական, էջ 455:

² Summonte G. A., Istoria della città e Regno di Napoli, t. II, pp. 54, 221; Metafraste S., Vita e miracoli di S. Gregorio Arcivescovo e Primate d'Armenia, Napoli, 1630, pp. 121-157, 179-188.

³ Fontes, serie III, vol. VII, t. II, p. 197; Van Den Oudenrjin M. A., Linguae Haicanae, pp. 262-263.

⁴ Fontes, serie III, vol. XII, Acta Gregorii Pp. XI (1370-1378) Vat., 1966, p. 433.

⁵ Van Den Oudenrjin M. A., op. cit..

¹ Ալիշան Հ. Ղ., Միսական, էջ 372:

² Եսարտմեան Ս., Քեսուցի Կարմիր Վանքը, «Բազմավեպ», 133 (1975), էջ 137-146:

³ Ալիշան Հ. Ղ., Միսական, էջ 405-411:

⁴ Fontes, serie III, vol. VII, t. I, p. 19.

1356 թ. յանգեցրեց նրանց միաւորմանը՝ մի ընդհանուր մեծաւորի կամ վանահօր առաջնորդութեան ներքոյ:

Վանահայր ընտրելու իրենց նախաձեռնութեամբ կատարած մի առաջին փորձից յետոյ, որը Ս. Աթոռը չի հաստատել¹, Հայ վանականները, կարգապահական պատճառներից դրդուած, դիմում ներկայացրին Ս. Աթոռին: Այս անգամ Իննովկենտիոս VI Պապը ընդառաջեց նրանց ցանկութեանը, եւ ինքն անձամբ նշանակեց Վանահօրը՝ Խտալացի դոմինիկեան մի կրօնաւորի: Խնդրագիրը ներկայացուած էր Հռոմի, Միլանի, Սալեռնոյի, Անկոնայի, Ջենովայի, Բոլոնիայի, Պադովայի, Սիենայի, Պերուջայի, Ռիմինիի, Վենետիկ Կաստելլոյի տների վանահայրերի կողմից²: Այնտեղ պակասում էին Ֆլորենցիայի եւ Ուրբեկետայի (Սիենայ) տների վանահայրերը, որոնք ութ տարի առաջ Կղեմէս VI-ին բողոքել էին մի քանի վանքերի կողմից առանց Ս. Աթոռի թոյլատրութեան կատարուած ընդհանուր Մեծաւորի ընտրութեան դէմ:

Այնուամենայնիւ Ֆլորենցիայի տունը յետագայում յարում է միաւորմանը, որովհետեւ, ինչպէս ասացինք, այնտեղ գումարում են տարբեր ընդհանրական ժողովներ:

Միաւորումը իրագործելու համար հարկ էր, որ Հայերը հրաժարուէին Բարսեղի Կանոնից եւ որդեգրէին Ս. Օգոստինոսինը՝ Դոմինիկեանների սահմանադրութեան հետ, քանի որ Հայոց վանական աւանդութիւնը չէր ճանաչում կենտրոնացուած կազմակերպութիւնը, ինչպէս այն չէր ճանաչում նաեւ Ս. Բենեդիկտոսի Արեւմտեան վանականութիւնը:

Սակայն նրանք շարունակեցին իրենց համարել Բարսեղեաններ, նաեւ հայերէնը պահպանեցին արարողութիւններում, ինչպէս տեսանք Ֆլորենցիայում, XIV եւ գուցէ XV դարերի ամբողջ ընթացքում: Սակայն սրանից սկսեալ, իտալական անունները պիտի դառնան աւելի յաճախակի, եւ միաբանութիւնը գործնականում պիտի լինի իտալացած՝ մինչեւ վերջ պահպանելով «Հայ վանականներ» անուանումը: Միխիթար Աբբահօրն անշուշտ ծանօթ էր այս հոգեւորականների պատմութիւնը, երբ իր կարգի ընդունման համար որպէս անհրաժեշտ պայման էր դնում իր թեկնածուների հայութիւնը:

¹ Fontes, serie III, vol. IX, Acta Clementis Pp. VI (1342-1352), lett. 12 Marzo, 1348, pp. 204-206.

² Fontes, serie III, vol. X, Acta Innocentii Pp. IV, Vaticanis, 1961, lett. 20 Febr., 1335, pp. 109-110, lett. 30 Giugno, 1356, pp. 140-141, lett. 7 Luglio, 1356, pp. 142-144.

Հայ վանականների կարգը, որի առաւելագոյն ծաղկման շրջանը XIV դարի երկրորդ կէսն էր, կամաց կամաց ընթացաւ դէպի անկում, նաեւ ներքին երկպառակութիւնների ու վէճերի պատճառով:

Իննովկենտիոս X-ի 1650 թ. հոկտեմբերի 29-ի կոնդակով Միաբանութեան լուծարման պահին հաշուում էին հազիւ 40 կրօնաւորներ՝ այդ ժամանակների համար շատ փոքր թիւ՝ ակոռած Ջենովայի, Պոնտեկուրոնէի (Ս. Պետրոս), Միլանի (Ս. Կոսմայ, Ս. Դամիանոյ) եւ Պաւիայի (Ս. Կարոլոս, Ս. Ջուստինոյ) վանքերում¹:

Ս. Բարդուղիմէոսի վանքը եւ եկեղեցին Ջենովայի Սերենիսիմայի (Ջենովայի եւ Վենետիկի Հասարակապետութիւնների տրուած կոչումը, որի բառային նշանակութիւնն է՝ Անդորրաւէտ Տէրութիւն) 1655 թ. յունուարի 1-ի հրովարտակով տրուում են Բառնարիտներին: Հայ վանականների իտալացուածից (ձուլումից) յետոյ էլ, մինչեւ XVIII դար, Ջենովան մնում է Հայ վանականների առեւտրական գլխաւոր կենտրոններից մէկը:

Բոլոնիա եւ շրջակայք. - էմիլիա նահանգի այս կենտրոնական քաղաքը Իտալիայում հայկական գաղթօջախների պատմութեան մէջ յիշուում է XIV դարի սկզբից: Ալիշանը 1303 թ. վկայութիւններ է գտնում Ս. Հոգու, Ս. Աստուածածնի, Ս. Յովհաննէս Մկրտչի անուններով, որոնք պատկանում էին նոյն եկեղեցուն²: Այսպէս, 1381 թ. մի ներով, որոնք պատկանում էին նոյն եկեղեցուն՝ Ս. Կոյսի անունները, ձեռագրում միացած ենք տեսնում Ս. Հոգու եւ Ս. Կոյսի անունները, բացի այդ, այնտեղ ոչ մի տեղեկութիւն չկայ երեք տարբեր եկեղեցիների կամ Ս. Մկրտչի անունով եկեղեցու մասին: Բոլոնիայում են արտադրուել Երեւանի Մատենադարանի N 4553 Աստուածաշունչը (1324 թ.) եւ Երեւանի Մատենադարանի N 2705 Աստուածաշունչը (1368 թ.): Այստեղ 1324 թ. հանդիպում ենք Թովմաս անունով մի եպիսկոպոսի, որն օծում է Ջաքարիա քահանային եւ նրան առաջարկում սպասարկել վանքն ու եկեղեցին:

Նոյն եպիսկոպոսը տարիներ առաջ՝ 1311 թ., յիշուում է մի հաւաքում: Նա Վենետիկից գրութիւն էր ուղարկել Կոստանդնուպոլիսին (Կոստանդին III Կեսարացի, 1307-1323): Այս հաւաքում Թովմասը կոչուած է Իտալիայի եպիսկոպոս: Սրանից Ալիշանը հետեւութիւն է անում, որ Իտալիայի հայերը այն ժամանակներում

¹ Magnum Bullarium Romanum, ed. Laertii Cherubini, tom. V, Luxemburgi, 1727, pp. 477-478.

² Ալիշան Հ. Ղ, Սիսուան, էջ 372:

նրիս, որպէս Բենեդիկտեանների եկեղեցի¹: Հետեւաբար կարելի է մտածել, որ այն հայերին պատկանած լինի աւելի վաղ ժամանակներում: Իրոք, նրա մասին տեղեկութիւններ կան XI դարից: Ուստի դա պէտք է Իտալիայում հայկական հնագոյն եկեղեցիներից լինի: Այն օժտուած էր Ուրբանոս II-ի շնորհած (1088–1099) մի յատուկ կոնդակով, որն այստեղ էր այցելել մի բացառիկ հանդիսութեան առիթով՝ Ս. Չատկուայ ութօրէքին: Եկեղեցին յիշուում է նաեւ յետագայ վաւերաթղթերում, XIV, ինչպէս նաեւ XV դարերում: 1864-ին վանքը փակուեց, և եկեղեցին միացուեց թեմի ժառանգաւորանոցին, որովհետեւ վանքը երկար ժամանակ վանականներ էր ունեցել:

Յիշենք վերջապէս, որ թերակղզու հարաւարեւելեան այս անկիւնում, յատկապէս Փուլիէում, եղել են բազմաթիւ հայ եւ արեւելեան վանքեր, որոնք նկարագրուած են Վինչենցոյ Գալլոյի կողմից նրա «Թեբայիդէ իտալիանոյ» (Իտալական Թեբայիդ) երկասիրութեան մէջ (Նէպոլ, Ալբինա 1925):

Պաղովա. - Վերադառնալով հիւսիս, Վենետոյի հողերում՝ Պաղովայում Ալիշանը գտնում է հայ վանականների կողմից 1308 թուին կառուցուած Նազարէթի Ս. Աստուածածին եկեղեցին, որը 1326 թ. յիշատակուում է Յովհաննէս XII-ի կողմից²: Այն կոչուում էր նաեւ Սանտա Մարիա Արմենիորում եւ գտնուում էր Օնեիսանտի արուարձանում (այսօր Բոլդանոյ փողոց): 1520 թ., երբ այդտեղ փոխադրուեցին Ֆրանցիսկեան քոյրերը, եկեղեցին անուանուեց Սանտա էլենա էնսելմինի:

Հայ վանականների վայելած ժողովրդականութիւնը Օսպիտալիերի դի Սան Ջովաննի դի Ջերուզալեմմէի միաբանութեան վանականների նախանձն էր շարժում, որոնք ուղղում էին հայերին արդիւնել հասարակաց պատարագ մատուցել եւ հաւատացեալներին պաշտամունքի հրաւիրել: Իր յիշեալ նամակում Յովհաննէս XII-ը ստանձնում է հայերի պաշտպանութիւնը³:

Թւում է, թէ 1348 թ. հայերն իրենց տեղը գիշում են Օլիվեթաններին: Այնուամենայնիւ 1406 թ. Պաղովայում յիշատակուում է ոմն Ֆրանչեսկոյ դէ Պերուզիոյ՝ որպէս հայ վանականների վանահայր,

ապա 1420-ի մի վաւերաթղթում յիշուում է նրանց եկեղեցիներից մէկը՝ Ս. Բարսեղի անուանով⁴:

1326 թ. Պաղովայում հանդիպում ենք Պետրոս Նազարէթի եպիսկոպոսին, որը, ինչպէս ցոյց է տալիս եկեղեցու արտաքին դասն յուշատախտակը, մասնակցել է Ս. Լորենցոյ եկեղեցու օժան արարողութեանը:

Վենետիկ. - Վենետիկում հայկական եկեղեցու մասին առաջին յիշատակութիւնը 1348 թուականին է՝ բաւական ուշ, եթէ նկատի ունենանք, որ «Ադրիականի թագուհին» վաղ միջնադարից ի վեր Արեւելքի հետ առեւտրի գլխաւոր կենտրոններից մէկն էր, եւ Կիլիկիոյ հայերի եւ վենետիկեցիների յարաբերութիւնները XIV դարի կէսերից դեռ շատ աւելի վաղ են հաստատուել⁵:

Եւ իրօք, արդէն XIII դարի առաջին կէսին հայէրը Վենետիկում ունէին Մարկոյ Ջիանիի կողմից նուիրաբերուած իրենց տունը: Աւելին, ըստ տարբեր վկայութիւնների, վերջինիս հայրը՝ Դոմ Սեբաստիան Ջիանին (1172–1179) էր այն նուիրել, իսկ յետագայում՝ 1253 թ. նուիրատուութիւնը վերահաստատուել էր որդու կողմից⁶: Ուստի տրամաբանական է ենթադրել, որ այդ տարիներին Վենետիկում էլ լինէր մի մատուռ, ինչպէս տեսանք միւս քաղաքներում: Թւում է՝ այս ենթադրութիւնը հաստատուում է նաեւ մի քանի պատմական վաւերաթղթերում՝ մի ձեռք հայի կտակում, որը մի որոշ գումար էր յատկացրել ազգակիցներին՝ մի փոքր եկեղեցի կառուցելու նպատակով: Սա կատարուել էր Ջիանիի կտակից քիչ աւելի վաղ կամ յետոյ:

1348 թուի եւս մի կտակում յիշուում է հայ վանականների Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին:

1434 թ. ենք ունենում Ս. Խաչ եկեղեցու մասին առաջին յիշատակութիւնը Լանտեռնէ փողոցում, որ յետագայում վերանուանուեց «Հայերի փողոց»: Այն վերանորոգուեց եւ ընդարձակուեց 1496, 1510, 1520, 1689 թուականներին⁷: Ս. Խաչը միջնադարի միակ եկեղեցին է, որտեղ հայկական ծէսով պաշտամունքային արարողութիւն էր կատարուում:

¹ Մարգուեան Պ. Գ., Հայ հիմն նշմարներ Պաղովայի մէջ, «Բազմալէպ», 85 (1928), էջ 338:

² Ալիշան Հ. Ղ., Հայ-Վենետ, մաս I, էջ 12: Նոյնի, Սիստան, էջ 358: Langlois V., Cartulaire, pp. 85 s., 109 ss.

³ Ալիշան Հ. Ղ., Հայ-Վենետ, մաս I, էջ 67:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 68, 78: Ալիշան Հ. Ղ., Հայ-Վենետ, մաս II, էջ 180–181: Խաչիկեան Լ., XV դարի հայերին ձեռագրերի յիշատակարաններ, մաս I, Երեւան, 1955, էջ 435:

¹ Այս մասին տես Tommaselli M., La chiesa di santa Maria de Armeniis a Matera, RAA, N 10.

² Ալիշան Հ. Ղ., Սիստան, էջ 372: Fontes, serie III, vol. VII, t. II, Lett. al vescovo di Padova, 14 Ott., 1326, pp. 177–179.

³ Fontes, ibid.

Վենետիկում հայերն ունէին նաեւ իրենց գերեզմանոցը՝ Ս. Գէորգ կղզում, որի համար 1675 թ. պաշտպանեցին իրենց սեփականութեան իրաւունքները, որ ձեռք էին բերել դեռ 400 տարի առաջ: Նշելով այս հանգամանքը, Ալիշանը հարց է տալիս ինքն իրեն. «Իսկ հանգուցեալների շիրմաքարերը» եւ պատմաբանի իր շնչով աւելցնում է. «Աւա՛ղ, մեծ մասամբ դրանք պէտք է փնտրել այդ հիանալի եկեղեցւոյ փառաւոր զանգակատան ներկայ հիմքի տակ», եւ, իրոք, կղզում կատարուած վերանորոգումները յետպատերազմեան շրջանին իրաւունք էին տալիս նրան այդպէս ասել, քանի որ այդ ընթացքում յայտնաբերուեց 1570 թուականի մի շիրմաքար¹:

Վենետիկի համայնքն իր առեւտրական եւ մշակութային գործունէութեամբ ամենակարակեացներից մէկը եղաւ Իտալիայի համայնքների մէջ: Սրան կանգրադառնանք քիչ յետոյ: Ինչ վերաբերուում է Մխիթարեան Հայրերին եւ Ս. Ղազար վանքին, արդէն ասացինք, որ այն սկիզբ է դրել հայ-իտալական յարաբերութիւնների նոր ժամանակաշրջանին: Յիշենք միայն, որ Ս. Ղազար կղզու սեփականաշնորհումից առաջ Մխիթարը եւ իր վանականները երկու տարի բնակուել են Սան Մարտինոյ եկեղեցուն կից մի տան մէջ եւ ժամերգել ու պատարագել նոյն եկեղեցում:

Մանտովա. - Արդէն խօսել ենք Մանտովայում Սան Սիմէոնէ Արմէնոյի մեծարման մասին Պոլիբոնէի Բենեդիկտեան եկեղեցում. նրա գերեզմանը դէպի իրեն էր ձգում Հայ ուխտաւորներին: Աւետարանի XIV դարի ձեռագրերից մէկում յիշուում է, որ այնտեղ կացարան էլ է եղել²:

Միլանո, Պավիա, Պոնտեկուրոնէ. - Միլանում հայկական վանքի յիշատակութիւնը փորձում ենք գտնել 1344 թ. Կղեմէս VI-ին ներկայացուած մի խնդրագրի մէջ³: Սա յետագայում երեւում է վանքերի այն շարքում, որոնց համար Իննովկենտիոս VI-ին խնդրում են հիմնել իրենց մենաստանը: Այնտեղ միաբանական ընդհանուր ժողովներ եղան 1482, 1496, 1501, 1507, 1518 թուականներին⁴: Մենաստանը իր եկեղեցու հետ միասին կրում էր Ս. Կողմաս եւ Դամբանոս

անունը եւ ինչպէս տեսանք, այն, Ջենովայի վանքի հետ միասին, ամէնից երկարակեաց վանքը եղաւ:

1657 թ. այն տրուեց Օգոստինեանների միաբանութեանը եւ սպա անցաւ Յիսուսեաններին:

Վանքի պատմութեան կարեւոր իրադարձութիւնների շարքում յիշենք անուանի կարդինալ Գրեգորիոյ Բարբարիկոյի այցելութիւնը 1583 թ., որ կատարուեց Գրիգոր XIII-ի հրամանով: Այցելութեան պահին, բացի վանահօրից, այնտեղ եօթ վանական քահանաներ, մէկ կիսասարկաւագ, մէկ ուխտեալ, երկու նորընծաներ եւ երկու աշխարհական եղբայրներ կային⁵:

Պաւիայի (1613) եւ Պոնտեկուրոնէի (Տորտոնայի թեմ, Պիեմոնտէ նահանգում) վանքերը, որոնք յիշուում են Իննովկենտիոս X-ի փակման կոնդակի մէջ⁶, պատկանում են միաբանութեան վերջին ժամանակաշրջանին եւ, արդէն երկար ժամանակ, գործնականում իտալացած լինելով, չեն արտացոլուած Ալիշանի ցուցակում: Պաւիայի համալսարանի գրադարանում հայերէն մի ձեռագիր է պահուում (N 346), որ «Պատրիս Սապիենտիա» (Հօր իմաստութիւն) անունով ծանօթ միջնադարեան լատիներէն պոէմի թարգմանութիւնն է⁷:

Պարմա. - Հայ վանականների՝ Պարմայում երեւալու առաջին յիշատակութիւնները պատկանում են 1319 թ.: Նրանք այնտեղ՝ Սան Բազիլիոյ թեմին պատկանող Կամպոյ դի Պոնտէում, մի տուն են գնում, Վալլամբրոզիանայի Բենեդիկտեանների վանքի մօտ կառուցում իրենց սեփական եկեղեցին եւ ընծայում Ս. Բարսեղին: Իննօցում իրենց սեփական եկեղեցին եւ ընծայում Ս. Բարսեղին: Իննօցում յիշատակութիւնները պատկանում վանքերի միաւորման մասին խնդրագրում ցուցակագրուած վանքերի շարքում այս վանքի ստորագրութիւնը չի երեւում⁸:

Պիստոյա. - Պիստոյայում հայ վանականները հաստատուում են 1340 թ. կամ գուցէ եւ աւելի վաղ՝ Ս. Օնովրիոսի շատ հին առթիւրանում, որին աւելացրին Ս. Բարսեղինը: Նրանք այնտեղ մնացին համարեա մինչեւ XV դարի եօթանասունականները, երբ լքեցին Պիս-

¹ Ալիշան Հ. Ղ., Հայ-Վենետ, մաս I, էջ 71:

² Լալանտի Ե., Յուցակ Վասպուրականի հայերէն ձեռագրաց, Թիֆլիս, 1915, Կտուց Անապատի հաւ. N 117 (234), 251-254: Խաչիկեան Լ., XIV դարի յիշատակարաններ, էջ 272:

³ Fontes, serie III, vol. IX, p. 62 s.

⁴ Van Den Oudenrjin M. A., Linguae Haicanae, p. 262.

⁵ Lettera di Gregorio XIII al Card. Carlo Borromeo, 12 Ott., 1580, արտատպում է Giulini, Memorie storiche, I, pp. 470-471. Փաստաթղթի պատճենը պահում է Ս. Ղազարում Հ. Ղ. Ալիշանի անձնակառուցի վանքում:

⁶ Romualdo P. Maria, Flavia Pavia Sacra, parte I, Pavia, 1699, p. 76.

⁷ Van Den Oudenrjin M. A., Eine armenische Fassung der "Patris Sapientia", «Հանդէս Անուորայ», 64 (1950), էջ 472-476:

⁸ Uluhogian G., Il Fondo armeno della Biblioteca Palatina di Parma, in Primo Simposio internazionale di arte Armena, Venezia, 1975, pp. 747-761.

որդ համաշխարհային պատերազմին նախորդող տարիները եկեղեցին սպասարկում էր մի հայ քահանայ:

Այսպէս Տիրերիսի ափերին, իր մեկնակէտի մօտ Հոռմում վերջանում է շրջանը, որ կատարեցինք մեծ թերակղզում, դարերի ընթացքում, փնտրելով այն համայնքների հետքերը եւ գործունէութիւնը, որոնք իրենց յամառ մասնակցութիւնը բերեցին Իտալիայի շատ քաղաքների կեանքում: Սակայն այս հետքերը կարելի է գտնել նաեւ Իտալիան չըջապատող կղզիներում:

Մալթա. - Այստեղ XV դարի երկրորդ կէսին հանդիպում ենք ոմն Պիետրոյ դէ Արմենիային՝ որպէս Մալթայի Ծովակալ Ջովաննի դի Նավայի եռաշար ցուկանաւի նաւապետ: Պետրոսը աչքի է ընկնում իր քաջ բնաւորութեամբ 1470 թուից սկսած եւ 1508-ին Կաթոլիկ յորջորջուած Ֆերդինանդ II-ի կողմից նշանակւում է քաղաքային դարպասների պահապան: Բայց նա, իր պաշտօնը ստանձնելուց առաջ, զոհուում է մի ծովամարտում: Այն ժամանակ արքան նրա որդի Անտոնիոյին է վերապահում հօրը տրուած բոլոր առանձնաշնորհումները: Աւելին, դեռ 1527 թ. Կարոլոս V-ը Անտոնիոյին պատիւ է անում նրան յանձնարարելով Սիկիլիայի փոխարքային՝ նկատի ունենալով նրա հօր մատուցած նշանակալի ծառայութիւնները Ֆերդինանդ թագաւորին¹:

Նշանաւոր էր նաեւ Մատտէոյ (Մատթէոս) դէ Արմենիան՝ վերալիշեալ Պետրոսի եղբայրը կամ որդին, որը հռչակուեց Ֆերդինանդ II-ի ծովային ուժերի մէջ եւ մեծարուեց նրա կողմից: 1647 թ. Անտոնիոյի, Պետրոսի եւ Յովհաննէսի ծոռները դեռ ողջ էին²: Ընտանիքն ունէր իր զինանշանը:

Հայկական եկեղեցի պէտք է լինէր նաեւ Մալթայում: Իրոք, XVII դ. առաջին կէսին յիշուում է յոյների Ս. Ղազար եկեղեցին: Նրա արտաքին պատերից մէկի վրայ նշմարուում են հայատառ փորագրութեամբ քարեր:

Սիկիլիա. - Ինչպէս տեսանք, հայերի առկայութիւնը Սիկիլիայում հասնում է մինչեւ բիւզանդական տիրապետութեան առաջին շրջանը եւ շարունակուում ամբողջ այդ ժամանակաշրջանում:

Կիլիկիոյ թագաւորութեան շրջանում Կիլիկիոյ թագաւորները սերտ կապեր են հաստատում Սիկիլիոյ թագաւորութեան հետ: Այս-

պէս հինգ տարուայ կարճ միջոցում (1278-1283) երեք պատուիրակութիւն է գալիս Կիլիկիայից Սիկիլիա¹: Բազմաթիւ սիկիլիացիներ էլ Կիլիկիայում առեւտրական առանձնաշնորհ էին վայելում:

Յարաբերութիւններն առաւել սերտացան յաջորդ տասնամեակների ընթացքում, երբ Կիլիկիայի արքաներ Օշինը (1308-1320) եւ Լեւոն IV-ը (1321-1342) ամուսնացան սիկիլիացի իշխանուհիների հետ²:

Յաջորդ դարերում Մեսինայում յիշուում են մեծ մասամբ վաճառականների հայ ընտանիքներ³: Աւելի նոր ժամանակներում, XVIII դարում նաեւ Պալերմոյում կային հայեր: 1753 թ. Պալերմոյի պաշտպան Սուրբ է հռչակուում, ըստ Ալիշանի վկայութեան, Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը, եւ այնտեղ են տեղափոխուում նրա մասունքներից մի քանիսը⁴: Թէպէտեւ ցարդ հնարաւոր չեղաւ ստուգել այս վկայութեան սկզբնաղբիւրը ո՛չ Ալիշանի դիւանից, ո՛չ էլ այլ աղբիւրներից, չենք կասկածում սակայն, որ այս պարագային եւս, Ալիշան բացարձակապէս վստահելի վկայ է, ինչպէս հաւաստիօրէն կարողացել ենք հաստատել, Իտալիոյ դաղութների առնչութեամբ, համեմատելով մէկ հաւաստի Ալիշանի բոլոր վկայութիւնները՝ իր արխիւային թղթածրարներում, իր իսկ ձեռքով խնամքով նշուած սկզբնաղբիւրների հետ:

Ալիշանը ենթադրում է, որ Կատանիայում եւ Տրապանիում եւս պէտք է գտնուէին հայերի հետքեր:

Հայ հոգեւոր առաջնորդներ իտալական թեմերում եւ վանքերում

XIV դարում հանդիպում ենք հայ հոգեւոր առաջնորդների, որոնց վստահուում է լատինական եւ իտալա-յունական տարբեր վանքերի հոգատարութիւնը: Այսպէս, Վոնիֆատիոս (Բոնիֆատիոս) VIII-ը 1301 թ. հինգ տարի շարունակ մի հայ հոգեւորականի՝ Երուսաղէմի նախկին արքեպիսկոպոս Բարսեղին է վստահում հարաւային Իտալիայի Բենեւենտոյ քաղաքի թելեգէ աւանում Սան Սալվատորէի Բենեդիկտեան վանքի առաջնորդութիւնը⁵: 1334 թ. Յովհաննէս XII-ը Նիկոպոլիսի աքսորեալ արքեպիսկոպոս Ապոստոլին (Առա-

¹ Ալիշան Հ. Ղ., Սիսուան, էջ 363:

² Նոյն տեղում, էջ 337:

³ Ալիշան Հ. Ղ., Սիսուան, էջ 455:

⁴ Նոյն տեղում:

⁵ Bonifacii A. A. VIII, ed. cit., pp. 217-218: Lett. 8 Genn., 1301.

¹ Abela F., Della descrizione di Malta, isola nel mare Siciliano, con sue antichità ed altre notizie, Malta, 1647, I, IV, notitia III. pp. 454 s.

² Նոյն տեղում, էջ 455-456:

բը, կամաց-կամաց ձուլուում են միջավայրի հետ: Դժուար է նաև ենթադրութիւններ անել, թէ նրանք ինչքան պիտի կարողանային կանգուն մնալ, լինելով այնքան բազմաքանակ, եթէ չբացուէին խալիկան տարրի առջև: Կար նաև մի ուրիշ դժուարութիւն՝ կտրուած լինել սեփական միջավայրից եւ սեփական հողից: Տեսնում ենք, որ նրանցից շատերը իրենց գոյութիւնը եզրափակում են արդէն 1400-ին:

Հայկական համայնքները շարունակում են ապրել 1500-ին: Աւելին, դեռ ապրում են ծաղկման ժամանակաշրջաններ, ինչպէս Ջենովայում, Հռոմում եւ մանաւանդ Վենետիկում, եւ սրանք մասամբ մեզ բացատրում են պատճառները, թէ ինչո՞ւ միւս համայնքները աւելի կարճատեւ են եղել: Հռոմը հոգեւոր այն մեծ կենտրոնն է, որտեղ ուղղութիւն էին վերցնում վաճառականները: Նրանք այնտեղ դառնում էին բարեպաշտ ուխտաւորներ եւ իւրաքանչիւր հոգեւորական կամ աշխարհական, ինչպէս նաև ներկայացուցիչներն ու դեսպանները ինչ-որ շնորհ էին փնտրում: Հռոմը նաև կրօնական մշակոյթի մեծ կենտրոն էր, որտեղ ձգտում էին զարգանալու համար եկեղեցական կարգերի երիտասարդ թեկնածուները: Մինչդեռ Ջենովայի եւ Վենետիկի համայնքները իրենց վերապրումը բացատրում են շնորհիւ այս քաղաքների առեւտրական ուժեղ հմայքի: Ջենովային խափանողը պիտի լինի նրա առաւել երիտասարդ, աշխարհագրական տեռակէտից առաւել նպաստաւոր պայմաններում գտնուող մրցակիցը՝ Լիվոնոն, որն աւելի մօտիկ էր Վենետիկին, քան Հռոմին: Աւելին, ինչպէս տեսանք, Լիվոնոյի համայնքը իր իսկ գոյութիւնը մեծ մասամբ պարտական էր տնտեսական քաղաքականութեանը:

Ինչպէս յաճախ պատահում է առեւտրի մէջ, շահերը փոխադարձ են նաև իտալահայերի պարագայում: Սակայն նաև հիւրընկալող երկիրն է օգտուում նրանց ներկայութիւնից: Նոյնիսկ այս փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ առկայ են որոշակի գործօններ, որոնք գերազանցում են տնտեսական շահերը: Փոխադարձ յարգանքի զգացումներ, երախտագիտութեան, ինչպէս նաև մշակութային եւ հոգեւոր շահեր: Մեր ասածն իմաստաւորելու համար անդրադառնանք Վենետիկի հայ համայնքի պատմութեանը: Կրետէի պատերազմի ընթացքում, XVI դարում, Վենետիկի տնտեսութիւնը մեծ մասամբ կախուած էր հայերի կատարած ներմուծումներից եւ արտահանումներից: Սա հաստատուած է Սերենիասիմայի հինգ իմաստունների կողմից ձեռագրութիւն ներկայացուած տեղեկութեան մէջ: Ծերա-

կոյտը 1648 թ. օգոստոսի 8-ի իր հրովարտակով հաստատում է իմաստունների ցուցմունքը, հայ ազգին որակելով որպէս «միշտ արժանաւոր մեր պետութեան մէջ»:

1710 եւ 1764 թթ. այլ հրովարտակներում խօսուում է «բազմարժան եւ նախասիրեալ ազգի» մասին: Դեռ 1640-ից առաջ ձեռագրութիւնում էր «ամէն դիւրութիւն ստեղծել այս արժանաւոր ազգի համար, որը շրջանառութեան մէջ է դնում դրամական ակնառու գումարներ»¹:

Բացի առեւտրից, հայերը յայտնի են եղել նաև ուրիշ մասնագիտական ասպարէզներում, մանաւանդ բժշկութեան մէջ: Դեռ Վենետիկում յիշուում է ոմն Անտոն Սուրբան, կոչուած նաև Արմենոյ, որ 1575 թ. ժանտախտի ժամանակ շնորհիւ իր հնարած դեղամիջոցի «չատ վիրաւորներ ազատեց եւ ազնուականների շատ ընտանիքներ բուժեց»: Աւելին, ինչպէս Դոմին գրում էր նրա որդին, «անհամար ծախսեր կատարեց իր կողմից, առանց որեւէ հատուցում ստանալու»²: Նաև այլ ասպարէզում՝ մեքենագործութեան մէջ, նոյն Անտոնը ապացուցեց իր տաղանդը, հնարելով մի մեքենայ, որով յաջողուեց նաւաշինարանի յատակից դուրս հանել մի մեծ մարտանաւ իր բոլոր զէնքերով եւ ռազմամթերքով. յաջողուեց նաև յատակը մաքրել դարաւոր մնացորդներից:

1200-1700 թթ. հայ-իտալական առեւտրական յարաբերութիւնների մէջ մօտաւորապէս երեք ժամանակաշրջան կարելի է առանձնացնել: Այս զանազանումը կատարուում է մանաւանդ նկատի ունենալով Արեւելքում հայ-իտալական առեւտրի ծանրութեան տարբեր կենտրոնները:

Առաջին ժամանակաշրջանը Կիլիկիոյ թագաւորութեան շրջանն է, քանի որ նա է պահում իր ձեռքերում այս մեծ առեւտրի դեկը:

Երկրորդը՝ հայ-իտալական առեւտրի զրիմեան շրջանն է, երբ այդ առեւտրի առաւել գործունեայ ներկայացուցիչները եղել են Ղրիմահայերը՝ Կաֆայի համայնքից: Նրանք արդէն ասպարէզ են իջնում XIV դարում եւ գերիշխում են յաջորդ երկու դարերում: Նրանց առեւտուրը կենտրոնացուած է Ջենովայի ուղղութեամբ: Նրանք նաև իրենց բաժինն ունեցան Ֆլորենցիայի ժողովում հայե-

¹ Alishan P. L., Geonomia Armena, p. 4, n. 1, 3; Ալիշան Է. Ղ., Հայ-Վենետ, մաս II, էջ 363-505:
² Նոյն տեղում, էջ 259-261, 505: Dr. Torkomian V., Les anciens medecins Arméniens diplômés des Universités d'Italie (1700-1840), Paris, 1903.

պայմաններ ստեղծեց արագ ու բեղմնաւոր զարգացման համար: Հետեւաբար բնական է ակնկալել, որ Իտալիոյ հայկական համայնքները լոյսի մի քանի ճառագայթներ հասցրած լինեն մշակոյթի այս օջախից: Դրանք իրոք հասան, եւ դրանցից ամենափայլունը, կարծում ենք, եղել է հայերի մէջ տպագրական մշակոյթի արագ տարածումը: Եթէ նկատի ունենանք, որ հայերը դրատպութեամբ էին զբաղուած իրենց շրջապատող մեծ տէրութիւններից առաջ, ապա ի թիւս այլ գործօնների՝ կարելի է արժեքաւորել այս մղումի կարեւորութիւնը: Իտալիայի հայկական համայնքների այս դրական օժանդակութիւնը ապացուցում է, որ նրանք տեւական շփման մէջ էին հայրենիքի հետ: Այլ խօսքով, այդ համայնքները Արեւելքից դէպի Արեւմուտք բացուած պատուհաններ էին: Առանց այս կենդանի շփման, կ'ունենայինք մի կողմից թերեւս շատ դանդաղ վերածնունդ, սակայն ներփակ մի երկիր, իսկ միւս կողմից՝ ամբողջովին ձուլուած գաղութներ:

Իտալիայում հայկական տպարանների արագ թուարկումը բաւական պիտի լինի ցոյց տալու համար այս գործունէութեան ողջ ծաւալն ու չափերը, որը յետագայում տարածուեց Եւրոպայի այլ նշանաւոր կենտրոններում՝ Մարսելում, Փարիզում, Ամստերդամում, նաեւ Արեւելքում՝ Պոլսում, Իզմիրում, Նոր Զուղայում, Մազրատում: Ահա ժամանակագրական կարգով այն քաղաքները, որոնց մէջ գտնուած ենք հայկական տպարաններ: Յաջորդ տարիները ցոյց են տալիս ամէն մի քաղաքի համար մի նոր տպարանի կամ մի նոր հրատարակչի երեւան գալը: Վենետիկ (1512, 1565, 1587, 1642, 1660, 1671, 1685, 1687, 1695, 1714, 1715, 1729, 1748, 1750, 1760, 1772, 1784, 1726, 1784), Ֆլորանս (1539), Պաւիա (1539), Հոտմ (1584, 1586, 1623, 1630, 1674, 1650), Միլան (1621), Լիւռնոյ (1644, 1670, 1698, 1699), Պադովա (1539, 1690), Մալթա (1828):

Այս տպարաններից շատերը կարճ կեանք ունեցան, ինչպէս Մալթայինը, մինչդեռ ուրիշները ունեցան գործունէութեան երկար ժամանակաշրջան, ինչպէս Անտոնիոյ Բորտոլիի (Անտոնիօ Պորթոլի) տպարանը Վենետիկում: Անմիջապէս նշմարուած է նաեւ, որ հայկական տպարանների եւ հրատարակիչների բազմութիւնը ուղիղ համեմատական է տեղի հայկական համայնքի կենսունակութեան հետ:

Այսպէս Վենետիկի ծաղկուն ու երկարակեաց համայնքը ստանձնուած է նաեւ հրատարակչական գործունէութեան շքեղութիւ-

նը՝ Միսիթարի գալուց առաջ եւ յետոյ՝ մինչեւ XVIII դարի վերջին քառորդը:

Իտալահայ համայնքների այս կարեւոր մղումի կողքին հարկ է հաշուի առնել նաեւ հայ-իտալական, եւ ընդհանրապէս, հայ եւ արեւմտեան մշակոյթների միջեւ այս ժամանակաշրջանում եղած կապերի գործօնը: Այս գործօնն է հայ ժողովրդի մէջ պարբերական եւ միշտ աւելի խոր ազդեցութիւն գործել: Ներթափանցումը մեծ մասամբ իտալացի լատին միսիոներների միջոցով էր կատարուած: Ակզբում ընդհանրապէս Դոմինիկեան եւ Փրանկիսկեան կրօնաւորներն էին գալիս, ապա նրանց շարքերը համալրում են թէ՛ ֆրիսկեանները, Յիսուսեանները եւ ուրիշներ: Այս միսիոնարների երեւալը կիլիկիայում, շուտով նաեւ Մեծ Հայքում, նոյն պատմական գործօնների եւ յատկապէս Խաչակրութիւնների արդիւնքն էին, որոնք հայերի դէպի Արեւմուտք գաղթի պատճառ հանդիսացան: Մանրամասնօրէն, չանդրադառնալով միսիոնարական այս շարժման պատմութեանը, չանդրադառնալով միսիոնարական այս շարժման պատմութեանը, ընդհանուր ամենայնիւ նշենք, որ միսիոնարական գործունէութիւնը, ընդհանուր առմամբ, բարերար ազդեցութիւն չուներ հայ մշակոյթի վրայ: Եկեղեցիների միութեան պատրուակը զուտ տեսական հանդուան էր միսիոնարների Հայաստան ներթափանցման նպատակը արդարացնելու համար: Նրանք որդեգրել էին լատինացման մի քաղաքականութիւն, որին շուտով յարեց հայ եկեղեցականների մի զաքականութիւն, որին շուտով յարեց հայ եկեղեցականներ՝ սկսած կիստուար մասը, ինչպէս նաեւ ազդեցիկ աշխարհականներ՝ սկսած կիլիկիոյ թագաւորութեան ժամանակաշրջանից: Այս հայերը լատինացման իրենց եռանդի մէջ այնքան ծայրայեղութիւնների հասան, որոնցից հեռու էին մնում նոյնիսկ իրենց լատին ուսուցիչները: Ինչպէս նկատել է երիտասարդ աստուածարան Գարեգին Վրդ. Սարգիսեանը՝ «Նրանք աւելի շատ հակուած էին փոխել գոյնը. քան սիրտերը»:

Այս հոսանքն իր ամենաաշխոյժ ժամանակաշրջանն ապրեց XVI եւ XVII դարերում, երբ նաեւ հայոց լեզուն ուղեցին ձեւել լատինական քերականութեան վրայ՝ այսպիսով սկիզբ դնելով հայերէնի լատինացման, այսինքն՝ լատինաբան հայերէնի: Այնուամենայնիւ, չնայած այս ծայրայեղութիւններին, որոնք լիովին արդարացում են միսիոնարական շարժման նկատմամբ առաւելաբար բացասական կարծիքը, չի կարելի ժխտել նաեւ նրանց որոշ դրական արդիւնքները: Ամէնից առաջ միսիոնարներն իրենց հետ բերեցին որոշ փիլիսոփայական մտածողութիւն՝ միջնադարի արեւմտեան սխոլաստիկան: XV-XVII դդ. Արեւելեան Հայաստանի վանական մեծ կենտրոնները:

Հանուր Հանգամանքների բերումով, այլ սոյն գործի բովանդակութեանն առնչուող որոշակի պատճառներով: Իրոք, Արեւմուտքին քաջածանօթ էր Կոռիկոս բերդի իշխան Հեթումի պատմութիւնը (XIII դար): Արեւելեան միջավայրի եւ տարազների կենդանի նկարագրութիւններով այս պատմութիւնը մեծ ազդեցութիւն էր գործել Արեւմուտքի վրայ եւ թարգմանուած էր շատ լեզուներով: Սա երեւում էր նաեւ Մարկոյ Պոլոյի պատմութիւնների կողքին՝ «Նաւարկութիւններ եւ ճանապարհորդութիւններ» հաւաքածուի մէջ, որ Ռոմուզիոն հրատարակում էր Վենետիկում XVI դարի կէսերին¹: Ինչ վերաբերում է վիպակների դրական արժէքին, Թէոդոր Բենֆեյի գերմաներէն թարգմանութեան հրատարակիչները այս գործը գերադասում են ժամանակի արձակ վիպակների բազմաթիւ այլ հաւաքածուներից:

Դժբախտաբար մոռացութեան է մատնուած գրող Զաքարիա Աերիմանի (1708–1784) գործունէութիւնը, որը Նոր Զուգայի նշանաւոր Հայ Շեհրիմանեան ընտանիքից էր: Այս գերդաստանի մի ճիւղը 1600-ականների վերջերից հաստատուած էր Վենետիկում²:

Շեհրիմանի դրական գործունէութեան մեծ մասը հրատարակուեց անանուն եւ իր ամենամեծ գործը՝ «Ճանապարհորդութիւնները», նա գրեց Հենրիկ Վանթոն անգլիական կեղծանուն տակ: Սա կապիկների երկրում Վանթոնի կատարած ճանապարհորդութիւնների երեւակայական նկարագրութիւնն է: Բացայայտ է երկի երգիծական բնոյթը, որը որպէս թիրախ է ընտրում ԺԸ դարի Վենետիկի բարձր դասակարգի ընկերութեան բարքերը: Անցած դարի առաջին կէսին «Ճանապարհորդութիւնները» սիրուած գործ էր: Գամբան այսպէս է որակում այն. «Գուցէ իտալերէն բնագիրը ճանաչում գտած բարոյաքննադատական ամենալաւ վէպն է»: Սակայն յետագայում այն մոռացուեց, մինչեւ իսկ Օրտոլանի նման մի շրջահայեաց քննադատի կողմից³: Նրա համար տեղ չէր գտնուում իտալական գրականութեան մէջ: Իտալական մեծագոյն Հանրադիտարանը՝ Տրեկկանին, բաւարարում էր Շեհրիմանեան/Աերիմանին յատկացնելով հազիւ մի քանի տող՝ «Ճանապարհորդութիւնները» որակելով որպէս միօրինակ եւ տափակ մի պատմուածք: Նրանով անցած դարավերջին գրադուել է Ալիշանը: «Հայ-Վենետիկ» երկրորդ մասի վերջին էջերում

(հայերէն հրատարակութիւն) նրան յատկացնում է մի քանի տող՝ խոստանալով առաւել Հանգամանքէն անդրադառնալ երրորդ մասում, որ դժբախտաբար ժամանակ չունեցաւ կազմելու:

Համեմատաբար վերջին ժամանակաշրջանում մի շատ վաւերական մեծագրութեան մէջ այս ստեղծագործութեանն անդրադարձաւ անգլիացի քննադատ Մաքսուել Հուայտը: Այնուամենայնիւ նրա ուսումնասիրութիւնը վերաբերում է միայն գրողի միջավայրին, կեանքին եւ մեծագոյն գործին: Սակայն նրա փոքր գործերը պակաս շահեկան չեն՝ մանաւանդ ժամանակակից Հասարակութեան եւ իր կեանքի փիլիսոփայութեան ըմբռնման համար: Ներկայ յոդուածի հիմքը կազմող 1978-ի մեր իտալերէն բնագրային ուսումնասիրութեան մէջ կը գրէինք՝ թէ ժամանակն է, որ իտալական գրական քննադատութիւնը հետաքրքրուի իտալական լուսաւորութեան այս մոռացուած դէմքով՝ իտալական գրականութեան պատմութեան մէջ ըստ արժանւոյն նրան գնահատելու համար: Գրեթէ այդ նոյն օրերին այս մաղթանքը մասամբ գոնէ իրականութիւն էր դառնում Կա Ֆոսկարի համալսարանի իտալական գրականութեան դասախօս, ծանօթ հրաքննադատ Զիլբերտոյ Պիցցամիլիոն «Ճանապարհորդութիւններ»-ի գիտական վերահրատարակութեամբ (1977), որ արժարժեց հետաքրքրութիւն: Յետագային Պիցցամիլիոն ընդարձակ զեկոյցով Հանդէս եկաւ Զաքարիայի մասին՝ Շեհրիմանեանների՝ Վենետիկ հաստատուելու երեքհարիւրամեակին նուիրուած գիտաժողովին (2001), որը կազմակերպել էր Գիտութիւնների, Գրականութեան և Արուեստների կազմակերպիչները, Գրականութեան և Արուեստների Վենետեան Ակադեմիան (գործերը հրատարակուած՝ 2004-ին):

Ժամանակագրական կարգով եւ գրական կարեւորութեամբ Սերիմանի յաջորդը բանաստեղծուհի Վիկտորիա Ադանուրն է:

Այս սակաւաթիւ օրինակները, եթէ մի կողմից ապացուցում են թէկուզ համեստ որեւէ մասնակցութիւն իտալական գրականութեան մէջ, կարծում ենք, որ առաւելապէս իմաստալից են նրա համար, որ ապացուցում են Հայոց մասնակցութիւնը իտալիայի մշակութային կեանքին: Մասնակցութիւն, որ որոշ դէպքերում հասնում է մինչեւ գրական ստեղծագործութեան մակարդակի: Այս մասնակցութիւնը թէգրական ստեղծագործութեան մակարդակի: Այս մասնակցութիւնը թէգործունէութեան հետ, այնուամենայնիւ իր մշակութային եւ մտաւոր կարեւորութեամբ արժեքաւոր երեւոյթ է:

Հորիզոնի այս կարճ շրջանը, որ կատարեցինք դարերի ընթացքի հետ, ի յայտ բերեց, որ Հայ-իտալական յարաբերութիւնների պատմու-

¹ Ramusio G. B., Navigazioni et Viaggi, vol II, Venezia, 1583, pp. 65, 58–64.
² Maxwell White, Zaccaria Seiman Tho Viaggi di Enrico Wanton. Manchester Univ. Press, 1961, pp. 15–16.
³ Ortolani G., Voci e visioni del Settecento Veneziano, Bologna, 1926, p. 113.

Թիւնը սկիզբ է առնում բոլոր մակարդակների եւ տարբեր ասպարէզների փոխադարձ կապերի բաղմադարեան ժառանգութիւնից: Կարծում ենք՝ Հարկ է ենթադրել, որ պատմական շարունակականութեան այս փաստի մէջ XVIII դարի առաջին կեսին Վենետիկը դառնում է նոր դարաշրջանի հայ մշակոյթի վերածննդի մեծագոյն կենտրոնը: Երիտասարդ Մխիթարը, հմայուած Իտալիայի եւ մանաւանդ Հռոմի համբաւով, մեծ ցանկութիւն է ունենում այնտեղ գնալ եւ յետոյ վերադառնալ իր երկիրը՝ բարձր գաղափարներով եւ առաքելութեամբ: Սակայն տարբեր էին նախախնամութեան ծրագրերը իր մասին:

Միայն տարիներ յետոյ իրադարձութիւնների անխուսափելի ճակատագիրը իրեն պիտի բերի Իտալիա, բայց այս անգամ վերջնականապէս հաստատուելու համար Վենետիկի Լագունայում (ծովածոցում): Խօսեցինք Յակոբ Մեղապարտի Վենետիկ դալու մասին, որ հրատարակչի իր Երազանքն իրականացնելու միջոցներ փնտրելու համար հաստատուել էր այստեղ: Ինչպէս ասացինք, սա ամենեւին պատահական էր: Պատահական էր նաեւ Մխիթարի Վենետիկում հաստատուելը: Բայց այստեղ Հայ-իտալական մշակութային յարաբերութիւնների պատմութեան մի նոր էջ է բացուում, որ կարիք ունի յատուկ գնահատման:

III. Մխիթարը եւ Մխիթարեանները.

Վենետիկը, Ս. Ղազարը եւ XVIII դ. Հայկական վերածնունդը

Մաւի՛ Վենետիկ, փառապան՝ Տիկին,
Ձոր Իտալիան գինիով սընոյց,
Եւ Արեւելքն իր զարդերով անգին,
Պըճնեց վեհ ճակատդ ու ոտքերըդ լոյծ:
Կը հեղու երկինքն, իբրեւ սիրահար,
Ասողե՛ր գըրկիդ մէջ, աստղե՛ր մազերուդ,
Մովն առջեւդ սըփռէ՛ր է գորգ ու գոհար,
Ձոյգ կապոյտի մէջ երա՛զ մ'ես կապոյտ:
...

Պիտի քընարս իմ քեզ յիշէ յաւէտ,
Քու փառքըդ մուրճի, փառքըդ վըրճինի.
Պիտի յիշէ ե՛ւ խուցն այն աբխրաւէտ
Կանանչ ջրանցքին վրայ սուրբ Գարմինի:
(Դ. Վարուժան, «Վենետիկ», 1913 թ.):

Դանիէլ Վարուժանի եւ ընդհանրապէս հայ մտաւորականութեան համար Վենետիկը միայն իր պերճաշքութեան մէջ թաղուած

առանձնայատուկ քաղաք է, լոկ ումանտիկ զեփիւռների եւ իւրայատուկ կենսոլորտի ու յիշատակների փոխանցողը է, ուր ներքին անօրինակ ցոլացումներ են հասունանում: Նա միայն անցած ու թոշած րինակ ցոլացումներ են հասունանում: Նա միայն անցած ու թոշած փառքերի մասին պատմող զրուցակից է՝ ժամանակաշրջանի համեմատ հաճելի կամ ոչ: Նա ոչ միայն սփիւռքի, այլեւ Հայաստանի մշակութային, մտաւոր եւ հոգեւոր կեանքում այնուամենայնիւ աշխոյժ ու արդիւնաւէտ գործօն է: Բազմաթիւ պատմաբաններ միակարծիք են, որ Մխիթար Աբբասօր հրաշալիօրէն բարեբեր մշակութային գործունէութեան շնորհիւ Վենետիկից է տարածուել մշակութային վերածննդի ալիքը, որը նշանաւորեց XVIII դ. Հայ իրականութիւնը՝ օտարերկրեայ իշխանութեան ծանր ու տառապալից քաղաքականութեան ներքոյ համարեա երկհարիւրամեայ ապարդիւն ճիւղերից յետոյ¹:

Անիմաստ է պնդել վենետիկեան մշակութային աշխարհի հանդէպ Մխիթարի եւ իր աշակերտների պարտքի մասին: Այդուհանդերձ, առանց հոետորական շեշտադրութեան, կարելի է հարց տալ ինչպիսի՞ն կը լինէր նման գործունէութեան ճակատագիրը, եթէ այն ստիպուած լինէր մեկուսացած մնալ Մոռէայի մոռացուած անկիւնում՝ Մեթոնի միջնաբերդում, ուր Մխիթարն օթիւանեց սկզբնական շրջանում՝ խուսափելով օսմանեան մայրաքաղաքում բորբոքուած դաւանաբանական հալածանքներից: Մենք ամբողջութեամբ կիսում ենք Մխիթարեան միաբաններից Հ. Քիպարեանի կարծիքը. «Վենետիկը Մխիթարի համար ամէն տեսակէտից իսկական յայտնութիւն եղած է» («Մխիթար Սեբաստացի եւ Վենետիկ», Բազմավէպ, 1968, էջ 359): Այնուամենայնիւ ի՞նչը դրոյց անակնկալների հանդէպ այնքան քիչ հակուած այս անդորրաւէտ Հասարակապետութեանը այնքան նորահաստատ օրէնքը, որով արգելուում էր քաղաքում նոր խախտել նորահաստատ օրէնքը, որով արգելուում էր հիւրընկալել օտարազգի վանահոգեւոր կառոյցների հիմնումը եւ հիւրընկալել օտարազգի վանականների մի փոքրիկ խմբի, որոնք առաջին հայեացքից աւելի շատ կանոնապաշտ բախտախնդիրների երեւոյթ ունէին, քան իրատե՞ հոցնորապաշտ բախտախնդիրների երեւոյթ ունէին, որ Միթոնում դեւորականների: Կասկածից վեր է այն իրողութիւնը, որ Միթոնում Մխիթարի հիւսած յարաբերութիւնները վենետիկեան երկելի անձնաւորութիւնների հետ, յանձինս Ալվիզէ Սեբաստիսեոյ Մոչենիգոյ յի՛ ապագայ դոմի (1722-1732), եւ Մոռէայի կաթալարիչ Անջելոյ

¹ Առաւել հանգամանալից տեղեկութիւնների համար տե՛ս Zekiyan B. L., "Il monachismo mechtarista a San Lazzaro e la rinascita armena del Settecento", La Chiesa di Venezia nel Settecento, sous la direction de B. Bertoli, pp. 221-248.

էմոյի, աղղեցին նրա որոշման վրայ: Այդուհանդերձ, այդ յարաբե-
րութիւնները բաւարար չէին կարող լինել՝ նկատի ունենալով ցոյց
տրուած հիւրընկալութեան բացառիկ բնոյթն ու նրանց շնորհուած
ինքնավարութեան իրաւունքը: Մեր կարծիքով Սերենիսսիմայի ընտ-
րութեան տրամաբանութիւնն ամբողջապէս կարելի է հասկանալ մի-
միայն այն դիտարկելով երկու ազգերի միջեւ տեւական, նպաստա-
ւոր եւ փոխադարձ կապերի երկարատեւ աւանդոյթի շրջանակում:
Յանձին այս դաղթական երկտասարդ հոգեւորականի՝ Վենետիկը
ճանաչեց իրեն հարազատ ժողովրդի գաւակին, ժողովուրդ, որի հետ
կիսել էր բազմադարեան մի պատմութիւն, որի համար եւ որի նկատ-
մամբ դեռեւս էջը հասցրել մոռանալ յարգանքի, համակրանքի եւ
յատկապէս երախտագիտութեան ամենախսկական զգացումները: Երբ
Վենետիկը տնտեսական անկում էր ապրում, քաղաքին տրուած հա-
յերի Ֆինանսական նպաստը աւելի ու աւելի մեծ նշանակութիւն
«կեց ստանալ: Դեռ միջնադարում միջնադարային առեւտրի հարուստ
աւսնդոյթ ունեցող Հայ վաճառականների առեւտրական յարաբե-
րութիւնները իտալական ծովափնեայ հասարակապետութիւնների եւ
Սիկիլիայի թագաւորութեան հետ շատ սերտ էին եւ հեռու էին թու-
լանալու, դրանք նոյնիսկ ծաղկում ապրեցին այն ժամանակուայ
շատ հարուստ այնպիսի հայկական գաղթօջախների շնորհիւ, ինչպի-
սիք էին Ղեւմի, Սպահանի գաղթօջախները: XVII դ. ընթացքում, եւ
յատկապէս անդիայի պատերազմի խաւար տարիներին (1645-
1669), Հայ վաճառականների ապրանքները վենետիկեան թուլացած
տնտեսութեան գրեթէ միակ եկամուտի աղբիւրն էին: Մխիթարի
ջերմ ընդունելութիւնն ու արդիւնաւէտ գործունէութիւնը Վենետի-
կում, որն այս հարուստ պատմական յարաբերութիւնների մասն է
կազմում, առիթ է տալիս մի հակիրճ ակնարկով անդրադառնալ
Մխիթարի գալուց առաջ այդ քաղաքում հայկական վանական հա-
մայնքի ներկայութեանը:

Հայ վանականութեան եւ հոգեւոր ներկայութեան առկայու-
թիւնը Վենետիկում Մխիթարից առաջ

Վենետիկի եւ Հայերի միջեւ յարաբերութիւնների պատմութիւ-
նը հասնում է մինչեւ Աղբիականի թագուհու պատմութեան առաջին
հանգրուանները: Մխիթարից դեռ շատ առաջ Վենետիկում Հայ վա-
նականութեան աւանդոյթ է եղել, որի մասին դժբախտաբար չունենք
այնպիսի հանգամանալից տեղեկութիւններ, ինչպիսիք XI-XII դա-
րերից սկսած առկայ են բազմաթիւ իտալական քաղաքներում¹: 1348
թ. գտնում ենք «Ս. Յովհաննէս Մկրտչի եղբայրներին»², որոնք որ-
պէս մասնակի ժառանգներ յիշատակուած են Վենետիկում ոմն Զան-
նինի դի Սկալայի կտակի մէջ: Խօսքը Բարսեղեան աւանդոյթին
պատկանող հայկական վանական մի հասարակութեան մասին է,
որոնք մեծ տարածում գտան իտալիայում, յատկապէս սկզբնական
շրջանում, երբ բաւական ինքնավարութիւն ունէին: Նրանցից շատե-
րը դարձան գրական աշխոյժ գործունէութեան ջատագովներ. այս
դարերի ընթացքում որոշ թուով հայկական ձեռագրեր են արտա-
դրուել թերակղզում, դրանցից ոմանք՝ հրաշալի մանրանկարներով³:
Հնարաւոր է, որ Վենետիկում ժամանակին եղել են երկու եկեղեցի-
ներ: Միակ վկայութիւնը գտնում ենք իտալահայ վանքերի և ունի-
թորական շարժումի լաւագոյն մասնագէտ Մ. Ա. Ուդենոայնի մօտ,
որը նշում է, որ 1348 թ. յիշուած վանքը երբեք չընդունեց 1356 թ.
Իտալիայի Հայ Բարսեղեանների միջեւ հաստատուած ընդհանուր
միութիւնը, մինչդեռ Կաստելլոյի վանքը, որը յարում էր բարսեղեան
շարժմանը մասնաւոր դիտարկմամբ յիշատակուած է իննովկենտիստ
IV-ի հաւանութեան կոնդակում:

Հայոց Սուրբ Խաչ եկեղեցու առաջին յիշատակութիւնը 1434
թուականից է: Այն, իրեն կից հիւրատնով, այսինքն՝ Հայերին
հիւրընկալող հոգեւորով գտնուած է Կանթեղների նրբանցքում (Կալ-
է դելլէ Լանտեռնէ)՝ յետագայում Հայոց Նրբանցք (Կալէ դէ Արմէ-
է)

¹ Zekiyan B. L., "Le colonie armene del Medio Evo in Italia e le relazioni culturali italo-
armene (Materiale per la storia degli Armeni in Italia)", Primo Simposio Internazionale di
Arte Armena (Bergamo 1975). Atti, San Lazzaro, Venezia, 1978.
² Ալիշան Ք. Ղ., Հայ-Վենետ, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1893, էջ 70:
³ Измайлова Т. А., Армянская Рукопись, написанная в Генуе в 1325 г., и её оклад
1347 г., Византийский временник. Т. XX, М., 1961, с. 243-258; Корхмазян Э. М.
Армянские рукописи, иллюстрированные в Италии. «Պատմա-բանասիրական հան-
դես», 1971, քի 3, էջ 247-255; Ieni G., "I codici miniati", Gli Armeni in Italia, Roma,
1990, pp. 90-92.

¹ Alishan P. L., Geonomia armena col rapporto alla Mostra Veneto-Armena nell'
occasione del Terzo Congresso Geografico internazionale, San Lazzaro, Venezia, 1881,
p. 4; Zekiyan B. L., "Xoça Safar ambasciatore di Shāh 'Abbās a Venezia", "Oriente
Moderno", 1978, p. 359 (տե՛ս նաեւ հայերէն՝ Չեքիյան Պ. Լ., Խոջա Սաֆար Շահ
էջ 105-116).

ի վերջոյ, ընդհանուր ցանկութեանն ընդառաջելով, որի շահերի ներկայացուցիչն էր, նա վերադարձաւ իր աթոռին: Այսպիսով, Հայոց Եկեղեցու ներսում հոսանքների նշանակալից ելեւէջներ կային նոյնիսկ ամենաբարձր մակարդակներում: Մխիթարն ինքը եւս հաստատում էր, որ իր ժամանակի հայ եպիսկոպոսների ընդհանուր թուի կէսը քիչ թէ շատ իր նման էր մտածում: Նա պատշաճ չէր գտնում Հոռոմին հաղորդ առանձին հայ պատրիարքութիւնն հիմնելը, քանի որ նման կառույցը վերջնականապէս կը սահմանազատէր եւ կ'առաջացնէր երկպառակութիւն, որն էլ իրականում կատարուեց 1742 թ. Մխիթարի կենդանութեան օրօք, երբ Կիլիկիայի կաթողիկէ հայ պատրիարքութիւնն հիմնուեց Զմմառում (ներկայումս՝ Լիբանան): Սրանից յետոյ միութիւնն հաստատելու բազմաթիւ փորձեր եղան՝ «էկումենական» ոգիով և սկզբունքներով համաձայնութեան գալու իմաստով՝ յատկապէս ոգեւորուելով Վենետիկի Մխիթարեանների ներշնչումով ու փորձով: Սակայն այդ ժամանակի երկու թեւերի ամենածայրայեղական խաւերին յաջողուեց խափանել այս ծրագիրը: 1829 թ. Կ. Պոլսում հայ կաթողիկէ համայնքի համար գահերէց արքեպիսկոպոսական աթոռի ստեղծմամբ, որը 1867 թ. իր վրայ վերցրեց նաեւ Կիլիկիայի պատրիարքական աթոռի իրաւասութիւնը, այլեւս միութեան փորձեր օրակարգի նիւթ չգարձան, եւ դաւանաբանական-եկեղեցաբանական սահմանազծերը վերջնականապէս տարանջատուեցին: Տեսնում ենք, թէ ինչ ոգեւորութեամբ եւ ինչ բռնութեամբ է Կ. Պոլսի պատրիարք Յովհաննէս Կոլոտը (1715-1741) իր բարձր աթոռից արտայայտում Մխիթարի գրչին պատկանող «Մեկութիւն Սրբոյ Աւետարանի Տեսն մերոյ Յ.Ք. որ ըստ Մատթէոսի» (1737) հաղար էջից աւելի հրատարակութեան մասին, որպէս քրիստոնէական հաւատամքի մեկնողական ժանրի իրական «բովանդակութիւն», եւ բացականչում. «լոյս մեծ ծագեաց այսօր Եկեղեցւոյս Հայոց, գանձ տուաւ յԱստուծոյ գիրքս այս»¹: Սակայն ավստասանքով պիտի նկատենք, որ պատմութեան անիւր այլ ընթացք ստացաւ մի քանի տարի անց:

Մխիթարի Միաբանութեան բնոյթն ու նպատակը

Մխիթարն իր Միաբանութեան հիմնական ծրագիրը, Հոռոմի Հաւանութեանն արժանանալու նպատակով, առաջին անգամ բանաձե-

¹ Չամչեանց Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, հ. Գ, Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1786, էջ 775: Կիլիսեւերեան Բ., Յովհ. Կոլոտ Պատրիարք, Վիեննա, 1904, էջ 49:

ւեց ու ներկայացրեց Մեթոնում Կղեմէս XI-ին (1705 թ.). «Մեր սահմանադրութեան սկզբունքներն այսպիսին են. ամէնից առաջ պահպանել վանականութեան ձեւը, որ վերցրել ենք հայերից, այնպէս ինչպէս պահպանում են հայ վանականները, առանց մոռանալու այն երեք ուխտերը որոնք հիմնականն են կրօնաւորական վիճակում»¹: Այս վերջին ընդգծումը բացատրուում է նրանով, որ հայոց գործելակերպի մէջ՝ հայոց հնագոյն կրօնական աւանդոյթի համաձայն, ուխտերը չեն արտասանուում բացայայտօրէն. այս հանդամանքը ժամանակի ընթացքում առաջացրել էր որոշ թուլութիւն՝ մանաւանդ աղքատութեան եւ հնազանդութեան ոլորտում: Հէնց այս կէտում է, որ Մխիթարն ուղեց վերատեսնել հայոց սովորական դարձած գործելակերպը, երբ Միաբանութեան հիմնադրման օրն իսկ իր ընկերներին եւ աշակերտներին ասաց, որ նրանց չի համախմբել, որպէսզի, վարդապետական գաւազանն ընդունելուց հետոյ, իւրաքանչիւրն իր սեփական առաքելութեամբ ապրի, ինչպէս իրենց ազգի միւս վարդապետները, այլ որպէսզի իրենց բովանդակ կեանքի ընթացքում մնան միահամուռ՝ մէկ մեծաւորի գլխաւորութեամբ՝ միասին յաղթահարելու համար իրենց առջեւ դրուած նպատակները: Առաքելութեան «չորրորդ ուխտը»՝ «մինչեւ ցհեղումն արեան», որ Մխիթարը վճռահամօրէն ուղեց ներդնել իր կանոնների մէջ, ուժգնօրէն ընդգծում է իր վանականութեան առաքելական բնոյթը:

Առաջին իսկ շփումներից, Մխիթարի հաստատութիւնը Հոռոմի ներկայացաւ որպէս Ս. Անտոն Աբբայի հայ վանականների վերանորոգուած միաբանութիւն: Հայ վանականութեան աւանդոյթը երկու գլխաւոր կանոններ էր ճանաչում՝ մէկը Ս. Անտոնինը, միւսը՝ Ս. Բարսեղինը: Ս. Նշան վանքը պատկանում էր Ս. Անտոնի աւանդոյթին: Մխիթարը շատ էր կապուած անտոնեան արմատներին եւ, հաւանօրէն, սրանով է բացատրուում նրա կողմից Ս. Բենեդիկտոսի կանոններն ընդունելը, այլ ոչ Ս. Բարսեղինը, քանի որ Հոռոմ բաւարարուած չլինելով հայկական անտոնեան աւանդոյթի «բանաւոր» բնոյթից, նրանից պահանջում էր ընտրել իր կողմից ճանաչուած հորս մեծ կանոններից մէկը: Ի վերջոյ Միաբանութեան յատուկ եւ հիմնական սկզբունքներից մէկն էլ այն էր, որ նրա բոլոր անդամները հայ պէտք է լինէին՝ գոնէ հօր կողմից: Խելացի որոշում էր, այն

¹ Ամատունի Կ. Վրդ., Մխիթարը որպէս հայ վանականութեան բարեփոխիչ, «Բազմավէպ», Բացառիկ, 1949, թիւ 7, էջ 180-181:

ման մասին: Այս պատճառով էլ նա բացասական էր գնահատում լատինամեդիստների դիրքորոշումը, ոչ միայն որովհետեւ այն վնասում էր հայկական ինքնութեանը, բայց նաեւ ձգտում էր ստեղծել առանձին մի համայնք իր սեփական նուիրապետութեամբ, որը, նրա կարծիքով, միասնութեան ճանապարհը կ'արգելափակէր, ինչն էլ իրականում տեղի ունեցաւ:

Միութարեանների գործունէութիւնը

Չնայած բաժանման առաջացրած վրդովումներին, այն ժամանակաշրջանը, երբ ընդհանրական արբահայր Մելքոնեանը գլխաւորում էր միաբանութիւնը, Ս. Ղազարի համար եղաւ իր գրական-գիտական գործունէութեան ամենաբեղուն շրջանի առաջին հանգրուանը: Մելքոնեան Արբահայրը վճռականորէն զարկ տուեց միաբանութեան վանական, հոգեւոր, առաքելական, մշակութային եւ գիտական գործունէութեանը, որոնք հզօր ազդեցութիւն ունեցան հայ հասարակութեան վրայ, ինչպէս Հայաստանի պատմական տարածքի, այնպէս էլ աշխարհասփիւռ գաղթօջախների մէջ՝ մինչեւ հեռաւոր հնդկահայ գաղթօջախ: Ծշմարտութեանը յազուրդ տալով՝ կարող ենք ընդունել, որ սա Միաբանութեան պատմութեան ոսկեդարն էր՝ Գուգաթնակէտ ունենալով 1780—1850 թթ. ժամանակաշրջանը: Այս թուականների ընթացքում է հրատարակուում Հ. Միքայէլ Չամչեանի «Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ մինչեւ յամս 1784» եռհատորեակը, նոյն հեղինակի «Մեկնութիւն Սաղմոսաց»ը՝ տաս հատորով, Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի բազմահատոր աստուածաբանական աշխատութիւնները, որին «սարսափելի աստուածաբան» մականունն էին տալիս իտալացիները, վկայաբանութեան եւ հայրախօսութեան բազմաթիւ հատորների հեղինակ Հ. Մկրտիչ Աւետիքեանի աշխատութիւնները, հանրայայտ «Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի» կոթողային աշխատանքը կամ աւելի պարզօրէն «Հայկազեան» բառարանը, որը համարուում է հայ բանասիրութեան ամենանշանակալից եւ իր այժմէականութիւնը պահպանող աշխատութիւններից մէկը: Նոյն ժամանակաշրջանը նշանակալից էր նաեւ ա) Հայ ժողովրդի երկու թեւերի, այսինքն... Լոռուի հետ հաղորդութեան յարողների Մայր Եկեղեցու հետ միացման երկու փորձերով (1809, 1820), որոնք թիկնած էին էկումենական օրինակելի հիմքի վրայ, բ) հայ բնակչութեան մէջ դպրոցների և կրթարանների ցանցի տարածմամբ, գ) պարբերական մամուլի արմատաւորման և ծաւալման համակարգօրէն հետապնդու-

մով, որը պսակուեց Հ. Գաբրիէլ Այվազովսկու կողմից 1843 թ. «Բազմավէպ» հանդէսի հիմնադրմամբ, սկզբնաբար երկչարաթաթերթ, որը դեռուս մեր օրերում հրատարակուող հայկական ամենահին հանդէսն է եւ համաշխարհային մակարդակով չորրորդ ամենահինը: Հանդէսի էջերում մշտապէս տեղ են գտել գիտական, աստուածաբանական, դեղարուեստական, հայագիտական, պատմական, լեզուաբանական, Հայ եկեղեցու պատմութեանը նուիրուած նիւթեր: Մինչեւ այսօր էլ անգնահատելի են Հանդէսի ծառայութիւնները եւրոպական մշակոյթը հայոց կեանք ներքերելու ասպարէզում: Եւ հակառակը՝ օտար լեզուներով տպագրուած յօդուածները եւրոպացիներին ծանօթացնում էին մեր ազգի մշակոյթին եւ գիտական մակարդակին: Հանդէսի էջերում բազմիցս կարելի է հանդիպել նշանաւոր հայ եւ օտարազգի գիտնականների արժեքաւոր յօդուածներին, գիտական քննարկումներին, որոնք այն դարձնում էին հայագիտական մտքի զարգացման անփոխարինելի ասպարէզ:

Դարի երկրորդ կէսին վիեննական աւելի երիտասարդ դպրոցը մի նոր վաստակ աւելացրեց վենետիկեան աւանդին, ինչպիսիք էին Հ. Գաթրճեանի, Տաշեանի, Յովնանեանի, Սիրիլեանի աշխատութիւնները՝ ներշնչուած գերմանական բանասիրութեան ամենախիստ սկզբունքներով: Այստեղ եւս 1887 թ. սկսեց հրատարակուել «Հանսկզբունքներով: Այստեղ եւս 1887 թ. սկսեց հրատարակուել «Հանսկզբունքներով» հայագիտական հանդէսը: Այս տասնամակները ընդէս Ամսօրեայ» հայագիտական հանդէսը: Այս տասնամակները ընթացքում վենետիկում հասունանում էր հայագիտական աշխարհի ամէնէն երեւելի անձնաւորութիւններից մէկը՝ Հ. Ղ. Ալիշանը, որի մասին կարող ենք կրկնել, առանց չափազանցութեան վարանումի, սովետահայ բանասիրութեան որակումը, թէ նա ինքնին մի ողջ ակադեմիա էր: Դրանից բացի նա այն Միութարեան վարդապետն էր, որ լաւագոյնս բացայայտեց և զարգացրեց իր Միաբանութեան ակադեմիական արժանիքները, որոնք XIX դարասկզբին Նապոլէոնին դրդեցին «ազատ» յայտարարել Ս. Ղազարի վանքը կայսերական բռնազրաւման օրէնքից, որին ենթարկուեցին Հիւսիսային Իտալիայի բոլոր վանքերը: 1810 թ. օգոստոսի 17-ի հրովարտակով Ս. Ղազարի հայկական Միաբանութիւնը ճանաչուեց որպէս «Հայկական ակադեմիա»: Վերջինս Հիւսիսային Իտալիայի անվնաս մնացած միակ հոգեւոր հաստատութիւնն էր: Ընդհանրապէս Միաբանութիւնը լայնօգեւոր հաստատութիւնն էր: Ընդհանրապէս գիտական, մշակութային ընդհանրապէս էր եւրոպայում, որպէս գիտական, մշակութային կենտրոն: Այստեղ որպէս այցելու եւ որպէս ուսումնասիրող տարբեր

կական ամէնից ամբողջական հաւաքածուով կարող է հպարտանալ Վիեննայի Մխիթարեան գրադարանը:

Գրող, գիտնական, հասարակական գործիչ Արշակ Չօրանեանի խօսքերով՝ «Ազգ մը որ Մխիթարի պէս նկարագիր մը արտադրած է, իրաւունք չունի ինքնիրմէ յուսահատելու»: Չնայած ամէն տեսակի նշանակալից դժուարութիւններին, Եւրոպայի եւ քրիստոնէութեան քաղաքակրթութեան սրտում ազուցուած Վիեննայի եւ Վիեննայի Մխիթարեան վանքերը դեռ այսօր էլ հազարամեակների բովից անցած և հազարազանձ մշակոյթ կերտած հայ ժողովրդի համար յոյսի մի շող են:

ՀՈՒՆ ԳԱՐԻԱ ԵՎ ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱ

Հունգարահայ գաղութը հազարամյա պատմութիւն ունի: Կարծիքներ կան, որ 9-րդ դ. վերջին հայերն ականատես են եղել հունգարական ցեղերի ներթափանցմանը Կարպատներ և տարածքի նվաճմանը (honfoglalas, 896 թ.):

Պատմական հավաստի աղբյուրները վկայում են, որ հայերի առանձին խմբեր այդ տարածք են եկել Հունգարիայի պետական կազմավորման արշալույսին՝ 10-րդ դարում, Գեյզա իշխանի տիրապետութեան ժամանակ (971-997 թթ.): Շիմոն Գեյզա 1282-1285 թթ. տարեգրութեան մեջ հիշատակվում է. «Ինչպես Գեյզա (Գեյզա) իշխանի, Ս. Իշտվան թագավորի (997-1038 թթ.), այնպես էլ մյուս թագավորների օրոք Հունգարիա են եկել չեխեր, լեհեր, հույներ, պեչենեգներ, հայեր և համարյա բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներ»¹: Արպաղների թագավորութեան վաղ շրջանում Հունգարիա եկած հայ եկվորների մասին հիշատակվում է նաև մեկ այլ կարևոր պատմական աղբյուրում՝ Յանոշ Տուրոցիի (1435-1489 թթ.) «Ժամանակագրութեան» մեջ²:

Հայերի Հունգարիա ներթափանցման մասին տարբեր վարկածներ են քննարկվել հունգարացի հայագետ Էդմոն Շյուցի կողմից, որոնք առնչվում են ինչպես հունգարա-բյուզանդական առնչութիւններին, այնպես էլ ավելի վաղ՝ հունգարա-խաղաղական կապերին, երբ թե՛ պատերազմի հետևանքով, թե՛ խաղաղ ճանապարհով նազարիայում ապաստանած հայերը կարող էին կապեր հաստատել հարևանութեամբ կամ խաղաղների գերիշխանութեան տակ ապրող հունգարների հետ³: Հայ-հունգարա-խաղաղական առնչութիւններին է անդրադարձել նաև հունգարահայ պատմագիր Բրիչտոֆ Լուքաչին (Խաչիկ Ղուկասյան, 1804-1876 թթ.), մեջբերելով տվյալներ, ըստ որոնց 8-րդ դարի սկզբին խաղաղական բանակում բազմաթիվ

¹ "M. Gesta Hunnorum et Hungarorum", Scriptores Rerum Hungaricarum (SRH), I, Szentpetery Imre szerk., Bp, 1937, 192 o.

² Thuroczy Janos: "A magyarok Kronikaja" (ford. latinbol Horvath Janos), Helikon Konvvykiado, Budapest, 1986.

³ Շյուց Է., Հայերի արտագաղթի գլխավոր ուղղությունները միջին դարերում և Էստերգոմի հայ գաղութը, «Հայ-հունգարական պատմական և մշակութային կապերի պատմությունից», Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1983, էջ 12-13:

մը, Տատուն, Սեյկեշֆեհեյրվարը, իսկ 1552 թ. արշավանքի ժամանակ՝ Սուլոնկը, էգերը, Հոլոկը, Սեչենյը, նաև Տրանսիլվանիայի հարավը՝ այդ վայրերը դարձնելով վարչական և ուղղմական կենտրոններ: Ստեղծվում են Բուդայի (1541 թ.) և Տեմեշվարի (1552 թ.) վիլայեթները¹: Եվրոպական երկրների ժողովուրդները, աստիճանաբար հասկանալով թուրքերի դեմ միասնական ճակատով գործելու անհրաժեշտությունը, ստեղծել են Սրբազան Լիգա, որի մեջ մտել են Ավստրիան, Լեհաստանը, Ռուսաստանը, Վենետիկը: Վերջիններս փորձում էին հակաթուրքական միասնական ճակատ ներգրավել Պարսկաստանի, ինչպես նաև Արևելքի փոքր ժողովուրդներին, այդ թվում՝ հայերին ու վրացիներին: Այդ դժվար գործում իրենց ակտիվ ներդրումն են ունեցել Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայում բնակվող հայերը: Հիշատակելի են Մոլդովայի իշխան Պետրու Ռարեշի (1527–1538 թթ. և 1541–1546 թթ.) ամենամեծ խորհրդականներից և զորահրամանատարներից Պետրու Վարդիկը, Վալաքիայի նշանավոր իշխան Միհայ Վիտեազուլի (1593–1601 թթ.) դիվանագետներից ու զորավարներից Պետրու Գրիգորովիչը, նրա եղբայր Հովսեփ Գրիգորովիչը, Սեֆեր Մուրատովիչը և ուրիշները²: Առանձնակի հիշատակության են արժանի հայտնի դիվանագետ Պետրոս Ապետիքի կյանքն ու գործունեությունը: Նա անմնացորդ նվիրվել էր օսմանյան լծի տակ հեծող ժողովուրդների ազատագրման գործին: Նա մուտք ուներ եվրոպական և ասիական արքունիքներ, ջանք չէր խնայում և ամեն կերպ աջակցում էր հակաօսմանյան ճակատ ստեղծելու գործին: Բայց հատկապես ցավում էր հայ և հունգար ժողովուրդների ճակատագրերի համար, որոնք իր կարծիքով այդ ժամանակաշրջանի ամենից ավելի տառապած ժողովուրդներն էին: Նա հունգար ժողովրդի ջերմ բարեկամն էր, սերտ կապերի մեջ էր հունգար ականավոր գործիչների հետ, երազում էր Հունգարիան տեսնել ազատագրված: 1680 թ. Ապետիքը հաստատվում է Հունգարիայում: Որպես վարձատրություն իր մեծ ծառայությունների, 1684 թ. նա Ավստրիայի կայսր և Հունգարիայի թագավոր Լեոպոլդ Ա-ի շնոր-

¹ История Венгрии, том I, Москва, Издательство "Наука", 1971, стр. 329–330, 335–336.
² Քուլանջյան Ս., Հայերի մասնակցությունը հակաթուրքական լիգայի ստեղծման և Հունգարիայի ազատագրման գործում (XIII–XVII դդ.), «Հայ-հունգարական պատմական և մշակութային կապերի պատմությունից», Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1983, էջ 105–107:

հազրով ստացել է Հեկեզ գավառի Պատայի կալվածքը, ինչպես նաև՝ «Հունգարիայի կոմս» տիտղոսը կրելու իրավունքը³:
 Արևելյան Եվրոպայի հայերը Հանդես են եկել ոչ միայն որպես հմուտ դիվանագետներ, քաղաքական գործիչներ, այլև՝ որպես քաղաքի գինիորներ: Ռազմական պատմության նշանակալից էջերից մեկը Բուդայի ազատագրումն էր օսմանյան տիրապետությունից, որտեղ իր խիզախությամբ աչքի է ընկել հայազգի Գաբրիելը: Նրա կենսագրության հավաստի աղբյուրը նրա իսկ ինքնագիր մատյանն է՝ Բուդայից գրված 6 դադտնագիր նամակները, որոնք առաջին անգամ ցուցադրվել են 1886 թ. Բուդապեշտում Բուդայի ազատագրման 200-ամյակին նվիրված ցուցահանդեսի ժամանակ: Այդ նամակները, որոնք հույժ կարևոր ուղղմական տվյալներ էին պարունակում Բուդայում թուրքերի քանակի, զենքի, հունգարական զորքերի մասին, մեծ դժվարությամբ փոխանցվել են Վիեննայում գտնվող իր ընկերուհի Դիոդատո Հային (Diodato Armeno)²: Նամակներում գրվել է բերդի ներսում ականների դասավորության, բերդի վառոդի պաշարները ներսից պայթեցնելու, բերդի ջրի արգելափակման մասին, որոնք պետք է հեշտացնեին բերդի գրավումը: Վերոհիշյալ վեց նամակներից բացի, Գաբրիելը գրել է ևս ինը նամակ, որոնցից 7-րդում նշել է, որ Բուդայի բերդի առումն իրագործվելու է ջրի կամ էլ ականի պայթեցման միջոցով: Ինչպես հայտնի է, պայթեցրին Բուդայի վառոդի պաշարները, որը և հեշտացրեց բերդի ազատագրումը³: Բուդայի ազատագրման գործում անուբանալի են Գաբրիելի ցուցաբերած խիզախությունն ու անձնվիրությունը:

Բուդայի ազատագրմանն ու օսմանյան լծից Հունգարիայի թոթափմանն իրենց լուծման են ներդրել նաև այլ հայեր՝ վերոհիշյալ Դիոդատո Հայը, նորջուղայեցի բժիշկ Գալուստ Շահինը, Ներսես Վարդապետ Երևանցին: Տրանսիլվանիայում ապրող հայերը նույնպես ակտիվ մասնակցել են թուրքերի դեմ պայքարին: Այսպես, երբ 1697 թ. թուրքերն արշավել են Ռադնայի կիրճ, հայերն իրենց

¹ Avedik Grof Csodalatos clete. Irtak: Dr. Kalos Lajos es Dr. Kerekes-Hazi Jozsef, Dr. Baro Nyari Pal Tanulmanyaval, Fovarosi Nyomda, R.T.: Ապետիք կոմսի զարմանալի կյանքը (հունգ. քարգվ. Ա. Ֆոկոյանի), «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1955, էջ 140:
² Molnar Antal, Ormenyek Buda visszafoglalasarol, "Armenia", Magyar-Ormeny Havi Szemle, 1887, 1, 348 o. Илюн Э., Новые данные о Габриеле Тохатеци, "Известия" АН Арм. ССР, 1961, Но. 1, с. 103–106.
³ Քուլանջյան Ս., նշվ. աշխ., 1983, էջ 116–117:

Հարկերն ու եկամուտները կարգավորելու համար, Կառավարչությունը՝ որպես վարչական և արդարագատության բարձրագույն ատյան, ավելի ուշ՝ Տրանսիլվանիայի գործերի գլխավոր հրամանատարությունը: Դրան զուգահեռ նվազել է Տրանսիլվանիայի աշխարհաժողովի նշանակությունը, որը և հանգեցրել է Տրանսիլվանիայի անկախության թուլացմանը¹:

1840-ական թվականներից Եվրոպայում ծայր առած ազգային-ազատագրական շարժումները նոր լիցք են հաղորդել Հունգարիայում և բազմազգ Տրանսիլվանիայում ապրող հունգարացիների և այլ ազգերի՝ Հարթուրգների դեմ ծավալած ազատագրական պայքարին: Դրան իրենց ակտիվ մասնակցություն են բերել նաև հունգարահայերը: Նրանք ոչ միայն նյութական մեծ օգնություն են ցույց տվել Հեղափոխական բանակին, այլև՝ զենք ու սննդամթերք հայթայթել բանակի համար, աշխատել որպես բանբերներ, թարգմաններ, գթության քույրեր, հիմնել հիվանդանոց, պատուպարել հունգարացի զինվորներին: Հայաքաղաքներ Գեուլան և Եղիսարեթուպոլիսը դարձել էին ազատագրական պայքարին աջակից կենտրոններ, քաղաքներում ծածանվում էին հունգարական ազգային հեղափոխական դրոշները, հավաքագրվում էին կամավորական խմբեր: Հեղափոխության պարտությունից հետո հայաքաղաքները ծանր դին են վճարել այդ աջակցության համար՝ ենթարկվելով ռազմական ծանր տուգանքների, իսկ Եղիսարեթուպոլիսը երկու անգամ թալանվել է կայսերական զորքերի կողմից:

Բացի նյութական ու բարոյական օգնությունից, հունգարահայերը տվել են ականավոր ռազմական գործիչներ, այդ թվում երեք փառաբանված զորավարներ՝ զենքերալ-լեյտենանտ Էռնյո Կիշը, որը երկու անգամ՝ 1848 թ. ապրիլին և հուլիսին ժամանակավորապես կատարել է ռազմական նախարարի պարտականությունները, գնդապետ Վիլմոշ Լազարը (1815–1849 թթ.) և Յանոշ Ցեցը (1822–1904 թթ.), որը Տրանսիլվանիայի բանակի ընդհանուր հրամանատար, փառապանծ զորավար Բեմի աջ բազուկն էր և հավատարիմ զինակիցը: 1849 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին նրան էր վստահված Տրանսիլվանիայի բանակի ընդհանուր հրամանատարի պաշտոնը: Ազատագրական պայքարը արյան մեջ խեղդելուց հետո առաջին երկուսը մահա-

պատժի ենթարկվեցին Արադի մոտ 1849 թ. հոկտեմբերի 6-ին հունգարական ազատագրական բանակի մյուս 11 զորավարների հետ միասին, իսկ Յանոշ Ցեցին հաջողվել է ազատվել և ապաստանել Արգենտինայում, որտեղ հետագայում դարձել է այդ երկրի ռազմական ակադեմիայի հիմնադիրը:

Հունգարական բանակում ծառայել են մոտ 70 հայազգի սպաներ և 100-ից ավելի զինվորներ, որոնցից հիշատակելի են գնդապետ Դենեշ Լուկաչը, փոխգնդապետներ Իշտվան Բենյոն, Անտալ Բոգդանֆին, մայորներ Հուբերտ Բոգդանովիչը, Դյորդ Դեակը, Անտալ Գորովեն, Դյորդ Լանկովիչը, Անտալ Կիշը և Գերգեյ Տոմպոչը, ինչպես նաև՝ Նովակ, Լուկաչի, Անտալֆի, Մարտոնֆի, Պատրոբանյ, Գայգազո, Իշեկուց, Կարաչոնյ, Կյովեր, Նուրիջան, Շիմայի գերդաստաններից սերված սպաներ ու զինվորներ: Հեղափոխության մասնակից հունգարացի գնդապետ Շանդոր Տեյեկին հայերի մասին գրել է. «Բոլոր ազգություններից միայն հայն է, որ ապրում է մեզ հետ և մեռնում է մեզ համար...»¹:

XIX դ. երկրում տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը խոր փոփոխություններ է առաջացրել նաև գաղութի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Ծատ հայեր, կրթություն ստանալով, լքում էին հարազատ վայրերը, տեղափոխվում Հունգարիայի և Երևանի Արախլի բարբառը հետզհետե գործածությունից դուրս էր կան Արախլի բարբառը հետզհետե գործածությունից դուրս էր մղվել՝ տեղը զիջելով հունգարերենին: Առկա էր հայերի լիակատար ձուլում: Այսպես, 1893 թ., ելույթ ունենալով խորհրդարանում, Տրանսիլվանիայի քաղաքական գործիչներից մեկն այդպես էլ հայտարարել է. «Մենք ձուլեցինք կուներին, հայերին, շատ գերմանացիներին, հուսուով եմ, որ կարճ ժամանակում կձուլենք նաև հրեաներին»²:

Եվ, այնուամենայնիվ, XIX դ. երկրորդ կեսին ղեռն սպառնալուց վում էր հունգարահայ մտավորականության մի գանգաված, որը հասկանալով ազգային ինքնագիտակցության վերջնական կորստի իրական վտանգը, հզոր շարժում է սկսել նրա պահպանման համար: Հայ մտավորականության այդ ձգտումներն իրենց արտացոլում են հետևյալ հունգարահայ հասարակական մտքի փայլուն ներխայնացուցիչ-

¹ Բոնա Գ., Հայ զինվորականների մասնակցությունը 1848–1849 թթ. Հունգարիայի ազատագրական պայքարին, «Հայ-հունգարական պատմական և մշակութային կապերի պատմությունից», Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1983, էջ 360–361:

¹ Avetik Felix, A magyar ormenyseg multja es torteneti jelentosege. Budapest, 1921, 8 o.
² Iratok a nemzetisegikerdes tortenetehez Magyarorszagon a dualizmus koraban. Osszegujjotte es jegyzetekkel ellata Kemeny G. Gabor. Bp., II. Kot. (1892–1900), 1956, 148 o.

ներ Զաքարիա Գաբրուշի (1794–1870 թթ.) և Քրիշտոֆ (Խաչիկ) Լուքաչիի (1804–1876 թթ.) աշխատություններում:

Մեծ է Զաքարիա Գաբրուշի դերը Հունգարիայում հայագիտության սկզբնավորման գործում: Նրա 32 հատոր անտիպ գործերը պահպանում են Գեոլոգի պատմության թանգարանում (ձեռագիր 62–93), որոնց ուսումնասիրությունը այսօր զբաղվում է նոր գիտական ասպարեզ մուտք գործող հունգարացի հայագետ Բալինտ Կովաչը: Առանձնակի ուշադրություն է արժանի 1834 թ. Վիեննայում լույս տեսած Գաբրուշի հունգարերեն–հայերեն բառարանը, որը նախատեսվել էր Տրանսիլվանիայի հայկական դպրոցների համար¹:

Հունգարահայ պատմագիտական մտքի առաջին ներկայացուցիչը կարելի է համարել Խաչիկ Լուքաչիին, որն առաջին անգամ միջազգային ասպարեզ հանց հարազատ գաղթօջախի կյանքը՝ լատիներեն լեզվով ներկայացնելով հունգարահայոց պատմությունը: Այսօր գիտական մեծ արժեք են ներկայացնում նաև հայ–հունգարերեն–լատիներեն բառարանը և նրա մյուս անտիպ գործերը²:

Գաբրուշի և Լուքաչիի բացած հայագիտական ուղին շարունակել են Լուքաչ Ավետիքը, Գրիգոր Գովրիկյանը, Խաչիկ Սոնգոտյանը, Անտալ Մոլնարյանը, Անտալ Հերմանը, Դյուլա Մերզայանը, Լավո Գոպչան, Էլեմեր Բանյահին և ուրիշներ: Հայագիտության զարգացման հետ լույս են տեսել Գեոլոգի և Եղիսաբեթուպոլսի մասին ձեռագրություններ, ուսումնասիրվել են հունգարահայերի ծագումնաբանությունը և ազգագրությունը: Բայց և այնպես XIX դ. երկրորդ կեսի մշակութային ամենանշանակալի իրադարձությունը "Armenia" ամսագրի (1887–1907 թթ.) լույսընծայումն էր, որը հունգարահայ չաղութի հասարակական–մշակութային կյանքի ամենաարժեքավոր ձեռքբերումը կարելի է համարել:

Պարբերական մամուլը. "Armenia" ամսագիրը և դաղութահայ կյանքը

Գեոլոգում հրատարակվող հունգարալեզու "Armenia" ամսագրի հիմնադիրը, խմբագիրն ու հրատարակիչը Խաչիկ Սոնգոտյանն

էր (1843–1907 թթ.)՝ հունգարահայ մշակութային ամենավառ անհատականություններից մեկը: Նախնական կրթությունը ստանալով Գեոլոգում՝ 1863 թ. ավարտել է Դյուլաֆենբերգի բարձրագույն դիմնագիտական, հետո վերադարձել հարազատ քաղաք, որտեղ ընտրվել է տեղի հայկական պրոգրեսիվների՝ որպես ուսուցիչ ծառայելով շուրջ 40 տարի: Անգնահատելի են նրա ծառայությունները նաև հունգարահայ պատմական մտքի զարգացման գործում: Երբուհան կելով Լուքաչիի ավանդույթները՝ Սոնգոտյանն առաջին անգամ հարուստ աղբյուրների և արխիվային նյութերի հիման վրա գրել է երեքհատորանոց մենագրություն Գեոլա քաղաքի, ինչպես նաև՝ շատ արժեքավոր աշխատություններ հունգարահայերի ծագումնաբանության և ազգագրության մասին¹: Բայց և այնպես, նրա անունն անմահացել է "Armenia" ամսագրի շնորհիվ: «Եթե Սոնգոտյանը չլուրջ արդիւնք մը, այս բավական էր յուր ազգն իրեն շնորհամենեին ուրիշ արդիւնք մը, այս բավական էր յուր ազգն իրեն շնորհամարտ ընելու, զինք հիշատակի արժանի անձ մը ընելու»²:

Ամսագրի հրատարակման առաջին իսկ տարում Սոնգոտյանին հաջողվել է իր շուրջը համախմբել հունգարահայ մտավորականներին շարունակ: Աշխատակիցների թիվը հասել է 50-ի: Նրանցից շատերը՝ էլեմեր Բանյահին, Անտալ Հերմանը, Անտալ Մոլնարյանը, Գոլաստավ Պապալը, Հակոբ Գոպչան, Բոգդան Պապալը, Ղուկաս Պատրեանյանը, հետագայում դարձել են Բուդապեշտում, Գեոլոգում, Եղիսաբեթուպոլսում, Կոլոժվարում լույս տեսնող թերթերի և ամսագրի խմբագիրներ: Սոնգոտյանի ու նրա համախոհների անձնավեր աշխատանքի շնորհիվ "Armenia" ամսագիրը կարճ ժամանակում դարձել է հունգարահայ գիտական, հասարակական և մշակութային մտքի կենտրոն:

"Armenia"-ի առաջին համարը լույս է տեսել 1887 թ. հունվարին, որտեղ խմբագրական հոդվածում ներկայացվել են նոր ամսագրի նպատակն ու խնդիրները: Ի սկզբանե "Armenia"-ն հանրամատչելի հրատարակություն էր լինելու, որի հիմնական նպատակն էր «հնարավորինս բազմակողմանի ներկայացնել հայ մշակութային նվա-

¹ Szongott Kristof: "Armenia Kepes Naptara". Szamosujvar, 1893; "Szamosujvar a magyar ormeny metropolis", Szamosujvar, 1893; "A magyarhony orment csaladok geneo-logiaja", Szamosujvar, 1898; "Szamosujvar szab.kir.varos monografiaja, 1700–1900", I–IV kot., Szamosujvar, 1901–1903; "A magyarorszagi ormenyek ethnographiaja", Szamosujvar, 1903; "A magyarok eredete es oslaka", Szamosujvar, 1905.

² «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1895, հ. 1, էջ 11:

¹ Gabrus Zachar, Magyar-Ormeny ABC, Beccs, 1834.

² Lukatsi Chr., Historia Armenorum Transilvaniae, Vienna, 1859; Lukacsy Kristof: Emlekezetek az erdelyi ormenyek tortenetehez, Kolozsvar, 1867; Lukacsy Kristof, A Magyar oselci, hajdankori nevei es lakhelyei, eredeti ormeny kutfok utan. Kolozsvar, 1870; Vilagosito Szent Gergely elete; Ormeny-magyar latin szotar (kezirat).

պա միայն գիտական և միայն հայերու վերաբերող հոգևածներ կհրատարակե»¹:

"Armenia"-ն սերտ կապերի մեջ էր բաղմամբ հայ պարբերականների հետ, ինչպես՝ «Մուրճը», «Մշակը» (Թիֆլիս), «Արևելքը» (Կ. Պոլիս), «Հանդէս ամսօրեան» (Վիեննա), "L'Arménie" (Լոնդոն-Փարիզ), «Արա» (Կալիֆոռնիա) և այլն: "Armenia"-ն դրանցից արտատպել է հոգևածներ, վարել հայագիտական խնդիրների շուրջ բանավեճեր: "Armenia"-ն հրատարակվել է մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ նկատվել էր անդլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով հայ պարբերականների ձևավորման գործընթաց Մեծ Բրիտանիայում, Ֆրանսիայում, Բուլղարիայում, Հնդկաստանում, ԱՄՆ-ում: Օտարալեզու հայ թերթերի և ամսագրերի ի հայտ գալն առաջին հերթին պայմանավորված էր հայոց կյանքում տեղի ունեցող քաղաքական փոփոխություններով, ինչպես նաև՝ միջազգային ասպարեզում հայկական հարցի քննարկումներով:

Հունգարալեզու "Armenia" ամսագիրն առաջին հերթին նախատեսված էր հունգարահայերի համար, որոնք հունգարախոս էին: Վերը հիշատակված առաջնորդող հոգևածում խմբագիրներն ընդգծում էին, որ ամսագրից քաղաքականությունը լիովին հանված է, և դա համարում էին ամսագրի անարգել հրատարակություն հիմնական նախապայմանը: Նման դիրքը կարելի էր բացատրել հենց Ավստրո-Հունգարական կայսրությունում տիրող բավական բարդ և անկայուն քաղաքական իրավիճակով: Բայց, ինչպես նշում է "Armenia" ամսագիրն ուսումնասիրող Էվա Բագի-Գևորգյանը, «խմբագրության հավաստիացումը, թե քաղաքականությունը բնավ չպիտի տեղ գտնի ամսագրի էջերում, դառնում էր լուրջ քող... «Արմենիան», որ երբեք չէր հակադրվել պետության պաշտոնական քաղաքականությանը, չէր կարող կուրորեն հետևել Ավստրո-Հունգարական ինքնակալության դիրքորոշմանը Թուրքիային վերաբերող խնդիրներում»²: Իր դայրույթն ամսագիրն արտահայտել է հայկական հարցին նվիրված հոգևածներում:

¹ Ազնավուրյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 138:

² Գևորգյան-Բագի Է., Հայ-հունգարական գրական առնչությունները և «Արմենիա» ամսագիրը, Երևան, 1979, էջ 46:

1896 թ. հունիսին "Armenia"-ն հրատարակել է կայսրության արտաքին գործերի նախարար կոմս Գոլուխովսկու հայտարարությունը, որից պարզ էր դառնում Ավստրո-Հունգարիայի դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Կայսրությունը, որպես Բալկաններում և Եվրոպայում մշտական խաղաղություն հաստատելու հետևողական կողմնակից, կարևորում էր Հայկական հարցում եվրոպական տերությունների միասնական տեսակետ ունենալու անհրաժեշտությունը: Մինչդեռ Ավստրո-Հունգարիան բռնել էր սպասողական դիրք և չէր ուզում խառնվել Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի գործողություններին, քանի որ գտնում էր, որ խաղաղության երաշխիքը մեծ տերությունների կողմից Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին չմիջամտելն է, որը պահանջում էր զոհեր: Իսկ խաղաղության զոհերը ներկա դեպքում «ահավոր վիճակում գտնվող հայերն են»¹:

Արևմտյան Հայաստանից եկող լուրերն արտատպվում էին օտար պարբերականներից, ինչպիսիք էին՝ "Autorite", "Temps", "Revue de Paris", "La Justice", "Saturday Globe", "The Boston Herald", "Daily News", "Magyar Allam", "Tiszantul", "Fovarosi Lapok", "Budapesti Hirlap":

Այդ տարիներին "Armenia"-ն հանդես էր գալիս սուլյալ Հայերին դրամական օգնություն ցույց տալու կոչերով, քննարկում հայ փախստականներին ապաստան տալու խնդիրը: Այդ առաջարկությունները մեծ արձագանք էին գտնում հունգարահայերի շրջանում:

Հնարավորության դեպքում "Armenia"-ն անդրադառնում էր հայ և հունգար ժողովուրդների հերոսական անցյալին, 1848-1849 թթ. ազատագրական պայքարին հայերի մասնակցությանը, ներկայացնում հունգարական բանակի հայազգի զորավարներին՝ գեներալ-լեյտենանտ Էռնյո Քիշի, գնդապետներ Լազար Վիլմոշի և Դենեշ Լուքաչի կյանքը, որոնք նահատակվել էին հունգար ժողովրդի ազատության համար: Իսկ Արգենտինայում ապաստանած գեներալ Յանոշ Յեցը մինչև իր կյանքի վերջը պահպանել է կապը Հունգարիայի հետ և դարձել "Armenia" ամսագրի ամենակատիվ թղթակիցներից մեկը:

"Armenia"-ն խմբագրական հոգևածում նշել էր իր հիմնական խնդիրը՝ «Ներկայացնել հայագիտությունն իր բոլոր բնագավառներում»:

¹ Kulugymiszterunk cloterjesztése az ormeny kérdésben. Armenia, 1896, no. 7.

Անտալ Մոլնարյանը¹: Նրա թարգմանությունները տպագրվել են նաև հատվածներ Ղևոնդ Ալիշանի «Տեղագիր Հայոց Մեծայ» աշխատություններից²:

Հայագիտության հիմնական բնագավառներից մեկը, որին անդրադառնում էր ամսագիրը, լեզվաբանությունն էր: Գեյգա Կուների, Ղուկաս Պատրուբանյանի, Անտալ Մոլնարյանի հոդվածներում քննարկվում էին Հայոց լեզվի ծագումնաբանությունը, հայերենի և հունգարերենի փոխազդեցությունների հարցերը³: Պակաս հետաքրքրություն էր ներկայացնում տրանսիլվանահայերի տեղական Առտիալի բարբառը, որը մեր օրերում ուսումնասիրվել է Հայ մեծանուն լեզվաբան Հրաչյա Աճառյանի կողմից⁴:

Իր գոյությունը ընթացքում "Armenia"-ն նախանձելի ճանաչում է ձեռք բերել: Միայն Հունգարիայում այն առաքվում էր 85 բնակավայրեր, սերտ կապեր էր պահպանում այլ հայկական գաղթօջախների հետ, ուներ ավելի քան 150 թղթակից ու աշխատակիցներ: Սակայն ամսագրի գոյատևման հարցն ավելի հաճախակի սկսել է քննարկվել 1900-ականների սկզբից, երբ նկատվում է ամսագրի ընդհանուր մակարդակի անկում, թղթակիցների խանդավառություն նվազում: Իսկ 1907 թ.՝ Սոնգոտյանի մահից հետո, "Armenia"-ն դադարեցրել է իր գործունեությունը: Հայտարարվել է, որ ամսագիրը վերափոխվում է «Հայ թանգարանային ընկերության տարեգրքի» թանգարանի տնօրեն Յանոշ Տեմեշվարիի խմբագրությունը⁵, բայց այդ մտահղացումը չի իրագործվել: Սակայն Անտալ Հերմանը հետևողական էր վերականգնել "Armenia"-ն, ինչը երևում էր 1909 թ. «Մամուլյուղ» թերթում տպագրված նրա հոդվածներից. «Երկու տասնամյակ շարունակ «Արմենիան» հունգարահայ մտքի հավաքատեղին և ջերմատունն էր, այստեղից էին դուրս գալիս բոլոր հայկական նախաձեռնությունները... Մենք երբեք ամսագրի կարիքը այդքան չենք զգացել, ինչպես հիմա»⁶: "Armenia"-ի վերականգնման շարժումը նկատելի աշխուժություն է առաջացրել հունգարահայերի

չրջանում, ինչը վկայել է նաև տեղական մամուլը: Այսպես, 1910 թ. սեպտեմբերին «Մամուլյուղի նապլոն» հայտնում է, որ Անտալ Հերմանը տպարան է գնել Վացում և 1911 թվականից սկսել է "Armenia"-ի վերահրատարակումը: Թերթի միջոցով Հերմանը դիմում է հունգարահայերին՝ խնդրելով աջակցություն¹: Բայց, ինչպես հայտնի է, ծրագիրը լիովին իրականացնել չի հաջողվել: 1913 թ. Անտալ Հերմանը ազգադրագետ Գուստավ Պապպի հետ լույս է ընծայել միացյալ գրքույկ, որից հետո "Armenia"-ն անցել է պատմության գիրքի կր իր տեղը դիջելով հունգարահայ գաղթօջախի շաբաթաթերթերին:

Գեուլայում, ինչպես նաև Տրանսիլվանիայի այլ քաղաքներում, քաղաքային շաբաթական մամուլի հայտնվելը պայմանավորված էր սպասելի երևույթ էլ էր, այն առաջին հերթին պայմանավորված էր երկրի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի արագ զարգացումով: Հունգարական հասարակության տնտեսական վերափոխումն ու բարեփոխման փոփոխություններ են առաջացրել նաև հասարակական մտքի և մամուլի զարգացման բնագավառում: Միայն Բուդապեշտում դարասկզբին լույս էր տեսնում 39 թերթ: Դրան ավելացնենք նաև զավառային մամուլը, երբ մեծ քաղաքներում հրատարակվում էին 2-3 խոշոր թերթեր, իսկ փոքր քաղաքներում՝ նաև շաբաթաթերթեր:

XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Գեուլայում և Եղիսաբեթուպոլսում լույս են տեսել մոտ մեկ տասնյակ շաբաթաթերթեր, որոնցից և ոչ մեկն էլ երկար կյանք չի ունեցել և հերթափոխել են մեկը մյուսին: Հունգարական գավառային մամուլի համակարգում դիտարկելով կարելի է դրանք բաժանել երկու խմբի՝ քաղաքական և հասարակական-կրթական:

Այդ շաբաթաթերթերը տիպիկ քաղաքային թերթեր են, որոնք արտացոլում և համախմբում էին տվյալ քաղաքի կամ շրջանի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքը: Երկրի կամ արտարակալական-քաղաքական ու մշակութային կյանքը ոչնչով տասահմանի իրադարձությունների արտացոլմամբ նրանք ոչնչով չէին տարբերվում մամուլի այլ օրգաններից: Բայց միևնույն ժամանակ նրանք անընդհատ անդրադառնում էին հայկական թեմային՝ հունգարահայ գաղթօջախի պատմությանը, կրոնին, հունգարահայ միությունների գործունեությանը, ազգային կրթությանը, գաղու-

¹ Armenia, 1891, no. 10-12.; 1892, no. 6-10.; 1894, no. 1-2.; 1899, no. 6-10.
² Alisan Leo, Nagy Ormenyorszag foldje, Armenia, 1890, no. 3-5.
³ Patrubby Lukacs: Armenia, 1887, no. 1; 1891, no. 10; 1892, no. 10-12. Grof Kuun Geza, 1890, no. 4; 1891, no. 4; Molnar Antal, 1893, no. 5; 1894, no. 6-9.
⁴ Աճառյան Հրաչյա, Բնագրային Առտիալի բարբառի, Երևան, 1953:
⁵ Szamosvolgy, 1908, no. 1.
⁶ Dr. Hermann Antal: "Armenia" felesezese. Szamosvolgy, 1909, 20 sz.; 1909, 23 sz.

¹ Szamosujvari Naplo, 1910, 27 sz.

Թահալուժյան առօրյային, Արևմտյան Հայաստանում ծավալվող իրադարձություններին և Հայկական հարցին:

Թերթերի խմբագիրներն ու հրատարակիչները հունգարահայ մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչներն էին, որոնք հրաշալի գիտեին գաղթօջախի ցավերն ու խնդիրները: Ծատերը եղել էին Խաչիկ Լուքաչիի և Խաչիկ Սոնգոտյանի աշակերտները, ստացել էին խոր հայրենասիրական դաստիարակություն: Նրանցից ոչ բոլորն էին լրագրողներ. նրանց մեջ կային իրավաբաններ, բժիշկներ, գիտնականներ: Նրանք համատեղում էի իրենց հիմնական զբաղմունքը լրագրողի գործունեության հետ, որն էլ հաճախ թերթերի ոչ կանոնավոր լույսընծայման պատճառ էր դառնում:

Այդ շաբաթաթերթերը հրատարակվում էին հունգարերեն: Հունգարահայ գաղթօջախում մայրենի լեզվի կորստի մասին բազմիցս խոսվել է "Armenia" ամսագրի էջերում: Ձուլման գործընթացն ավելի է խորացել XX դ. սկզբին: «Սամոշույվար իշ վիդեյիկե» թերթը դառնորեն նշել է, որ Հայ երիտասարդ սերնդից 100 մարդուց հազիվ երկու հոգի գիտեն մայրենին, այն էլ՝ սիրողական մակարդակով¹:

Ոգեշնչվելով "Armenia" ամսագրի հրատարակության հաջողությունից՝ Խաչիկ Սոնգոտյանը և Յանոշ Շիմային, որոնք հայոց լեզվին տիրապետող սակավաթիվ հունգարահայերից էին, որոշում են հրատարակել «Հունգարիա» անունով հայերեն ամսաթերթ, որը, ի տարբերություն "Armenia"-ի, նպատակ ուներ աշխարհով մեկ սիւսված Հայությանը ճշմարիտ տեղեկություններ հաղորդել Հունգարիայի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի մասին²: Բաժանորդների կոչով վերոհիշյալ հունգարահայերը դիմել են արտասահմանի հայությանը, բայց նրանց կոչը, հավանաբար, պատշաճ արձագանք չի ստացել:

Հունգարահայ մամուլում ազգային խնդիրներից ամենից հրատապը կրոնի հարցն էր: Հունգարահայերն արդեն երկրորդ հարյուրամյակն էր, որ պայքարում էին Տրանսիլվանիայում հայոց եպիսկոպոսական թեմի վերականգնման համար: 1910 թ. հոկտեմբերին հունգարահայերի 33 հոգուց բաղկացած պատվիրակությունը Հունգարիայի կրթության և կրոնի նախարար Յանոշ Ջիչիին է ներկայացրել այդ հարցի շուրջ խնդրագիր: Սակայն նախարարի պատաս-

խանը բացասական էր: XVIII դ. կաթոլիկացված հունգարահայերի ազգային խնդրության պահպանման համար պայքարը ձախողվել է:

1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունից և Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո շատ Հայ գաղթականներ ապաստան են գտել Բուդապեշտում, իսկ 1919 թ. հիմնել են «Մասիս» բարեգործական ընկերությունը և սկսել հրատարակել «Նոր դար» ամսաթերթը, որի խմբագիրն էր Սարգիս Ռշտունին: Ցավոք, լույս են տեսել ամսաթերթի միայն երկու համարները: Հավանաբար «Նոր դարի» հրատարակության բարդությունը կապված էր ոչ միայն տպագրական դժվարությունների, այլև առաջին հերթին գաղթօջախի ոչ բավարար կազմակերպվածության հետ: Ծուտով ստեղծվել է «Հունգարահայերի միությունը» (1920 թ.), որը երկու տարվա ընթացքում Բուդապեշտում հրատարակել է գրքույկներ՝ «Հունգարահայերի միության հրատարակությունները» մատենաշարով: Այդ գրքույկները փաստորեն ընկերության տարեգրքերն էին, հայագիտական հոդվածների ժողովածուներ: Այդտեղ տպագրվել են Անտալ Հերմանի, Ֆելիքս Ավետիքի, Եղիա Հովհաննիսյանի, Լասլո Գոպչայի, Դյուլա Մերզայանի, Գրիգոր Շիմայու հոդվածները:

Հունգարահայ հասարակական-քաղաքական կյանքը

Հունգարահայ գաղութի պատմության ուսումնասիրությունը, բացի հասարակական կյանքի և մշակութային երևույթների արժեւորումից, ենթադրում է նաև գաղութի քաղաքական կյանքի ձևավորման ու զարգացման հարցերի պարզաբանում, գաղութահայության և երկրի կառավարող շրջանների միջև փոխհարաբերությունների գնահատման անհրաժեշտություն, որոնք ցավոք դեռևս հատուկ ուսումնասիրության կարիք ունեն: Կարևոր է նաև XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Հունգարիայի քաղաքական կյանքում մեծ դեր խաղացած Հայազգի քաղաքական ու պետական գործիչների կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրությունը:

XIX դ. վերջին քառորդը և XX դ. սկզբը Հունգարիայի պատմության մեջ ընդունված է անվանել կոմպրոմիսների ժամանակաշրջան: Ավստրիական միապետության անկայուն միջազգային դրուժյունն ավստրո-պրուսական պատերազմում կրած պարտությունից հետո, ներքին չլուծված ազգային խնդիրները ստիպել են Հաբսբուրգներին փոխգիշման գնալ Հունգարիայի իշխող վերնախավի հետ և 1867 թ. ստեղծել Ավստրո-Հունգարական միապետությունը:

¹ A Szamosujvari ormenyseg jovore, Szamosujvar es Videke, 1907, 52 sz.
² Szamosujvari Kozlony, 1903, 12 sz.

Աճել է ավստրիական և արտասահմանյան կապիտալի ներհոսքը Հունգարիա, ստեղծվել են բանկեր, այդ թվում՝ Համընդհանուր վարկային բանկը: Սակայն արդեն XIX դ. վերջին քաղաքական կյանքում նկատվում են դուալիզմի ճգնաժամի նշաններ, որը 1890 թ. հանգեցնում է իշխող քաղաքական ուժի՝ Լիբերալ կուսակցության առաջնորդ Կալման Տիսայի կառավարության տապալման, իսկ ճգնաժամն ավարտվում է ընդդիմադիր կուսակցությունների ճնշման տակ 1906 թ. կոալիցիոն կառավարության ստեղծմամբ: 1910 թ. իշխանությունն իր ձեռքն է վերցնում նորաստեղծ Աշխատանքի ազգային կուսակցությունը Կալման Տիսայի որդու՝ Իշտվան Տիսայի գլխավորությամբ, որն էլ մինչև 1917 թ. մնում է որպես Հունգարիայի պրեմիեր-մինիստր:

Ահա այդ բարդ ու հակասական քաղաքական մթնոլորտում է ձևավորվել Հունգարահայ քաղաքական և հասարակական միտքը, որն իր արտացոլումն է գտել "Armenia"-ի և վերոհիշյալ մյուս Հունգարահայ պարբերականների էջերում: Սակայն հարկ է նշել, որ XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին Հունգարահայ գաղութն ապրում էր ոչ այնքան քաղաքական, որքան ազգային և հոգևոր դարթոնքի գաղափարներով: Դա էր պատճառը, որ այդ պարբերականներից շատերը, այդ թվում՝ "Armenia"-ն, իրենց հռչակել էին հասարակական պարբերականներ, բայց դա միայն առերես քոչ էր, քանի որ, արտացոլելով երկրի ներքին կյանքը, նրանք այս կամ այն կերպ արտահայտում էին իրենց վերաբերմունքը դրա հանդեպ: Մինչդեռ օրակարգում կար մի խնդիր՝ Հայկական հարցը և արևմտահայությունն նկատմամբ գործադրվող ոճրագործությունը: Այսպես, 1913-1914 թթ. հրատարակվող «Սամոշուլարի կյոզլուն» թերթը, իր էջերում բացելով «Արմենիա» խորագիրը, պարբերաբար տեղեկություններ է հաղորդել Արևմտյան Հայաստանում ծավալվող իրադարձությունների, դիվանագիտական շրջանակներում ծանրացած Հայկական հարցի լուծման ուղիների մասին:

1910 թ. Աշխատանքի ազգային կուսակցության ստեղծման հետ Գեուլայում սկսում է լույս տեսնել «Սամոշուլարի նապլո» թերթը, որի խմբագիրը հայազգի Մարտոն Մարտոնֆին էր: Նա Գեուլա քաղաքից ընտրված հիշյալ կուսակցության ներկայացուցիչն էր Հունգարիայի պառլամենտում: Տրանսիլվանիայի երկու հայաքաղաքները՝ Գեուլան և Եղիսաբեթուպոլիսը, որոնք ազատ թագավորական քաղաքների տիտղոս էին ստացել դեռևս XVIII դ. սկզբին, ունե-

ցել են իրենց մշտական ներկայացուցիչները Հունգարիայի խորհրդարանում: 1910 թ. խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքներն ամփոփելիս «Սամոշուլարի նապլո» թերթը «Պառլամենտի հայ դեպուտատները» հոդվածում գրել է. «Այսօր Հունգարական խորհրդարանում կա 14 հունգարահայ պատգամավոր, 10 Աշխատանքի, 2 Յուլուտի, 1 Կշուտի, 1 48 թվի կուսակցությունից»¹: Հունգարահայերի շրջանում Աշխատանքի կուսակցության նման հանրաճանաչությունը կարելի է բացատրել կոալիցիայի մեջ ճգնաժամային երևույթների խորացմամբ, Անկախության կուսակցության պառակտմամբ, լայն խավերի շրջանում նրա հեղինակության անկմամբ և կոալիցիոն ռեժիմի փլուզմամբ:

Բացի խորհրդարանից, շատ հայազգի պետական գործիչներ մասնակցել են երկրի կառավարմանը, զբաղեցրել բարձր պաշտոններ տարբեր կառավարությունների օրոք: Հունգարահայերի քաղաքական ասպարեզ դուրս գալը կապված էր գաղութում XIX դ. երկրորդ կեսին նկատվող որակական փոփոխությունների հետ: Այդ ժամանակ կիսին նկատվող որակական փոփոխությունների հետ: Այդ ժամանակ ի հայտ է եկել Հունգարահայ մտավորականության մի սերունդ, որի ներկայացուցիչները ստացել են առաջնակարգ կրթություն Բուդապեշտում և եվրոպական այլ քաղաքներում: Նրանք երևելի դեմքեր են դարձել իրավագիտության, բժշկության, բնական գիտություններին, գրականության, արվեստի և երաժշտության բնագավառներում: Տարբեր ժամանակներում պետական բարձր պաշտոններ են զբաղեցրել Իշտվան Գորովեն՝ առևտրի, ապա՝ հաղորդակցության նախարար, Էռեստ Դանիելը՝ առևտրի նախարար, Բելա Լուքաչը՝ Պետական քարտուղար, Շալամոն Գայզագոն՝ Ֆինանսների նախարար, Դյորդյ Լուքաչը՝ ներքին գործերի նախարարի պետական քարտուղար և այլք:

Հայազգի պետական-քաղաքական դեմքերից առավել հայտնի է Լասլո Լուքաչը, որին Կալման Տիսան հրավիրել է աշխատելու Ֆինանսների նախարարությունում՝ որպես պետական խորհրդական-փորձագետ: Այդ տարիներից սկսած՝ նա քաղաքական կարիերայի վերընթաց է ապրել. 1895-1905 թթ. նրան վստահվել է Ֆինանսների նախարարի պորտֆելը երեք վարչապետերի՝ Կալման Սելլի, Կուենն Էդերվարիի և Իշտվան Տիսայի օրոք: Կոալիցիոն կառավարության

¹ Ormeny kepviselok, Szamosujvari Naplo, 1910, 31 sz.

չությունն իր ուրույն տեղն ունի Համաշխարհային մշակութի գանձարանում: Նրա առանձնահատկություններն են. ... երկրաչափական ձևերը և ֆիզուլոնների գծա-մակերեսային մեկնաբանումը, ինչը տարածվել է նաև մարդու պատկերման ձևերի վրա»¹:

«Կարմիր ավետարանի»² մասին Տ. Ա. Իզմայլովան գրում է. «Մանրանկարը առանձնանում է Հազվագյուտ պատկերազրական տիպի ծայրահեղ հնատոմարմբ: Դարչնագույն եզրագծով մազաղաթի վրա նկարված դրաֆիկական ֆիզուլոնները զուրկ են որևէ ծավալից:

... Աստվածամոր կերպարը վերածված է բուսական դարձապատկերի: Ոճական ծայրահեղ դարձարանքը ստիպում է մտաբերել իուլանդական մանրանկարը»³:

Վաղմիջնադարյան ինչպես Հայ, այնպես էլ իուլանդական մանրանկարչության համար հատկանշական է խորհրդանիշ-սկզբնատառերի (զարդատառեր) օգտագործումը, որոնց մասին պատկերացումն ի Հայտ է եկել դեռևս III—IV դդ.: Իուլանդական մանրանկարչության հետ իր զուգահեռներով առավել աչքի ընկնողը 1053 թ. Ավետարանն է: «1053 թ. Ավետարանի Մարկոս և Ղուկաս ավետարանիչները պատկերազրական մեկնաբանության ամենից մոտ զուգահեռներ կառուցելի է գտնել միմիայն անգլո-իուլանդական, մինչև իսկ մի շարք կառուցվածքային ձևազարդում»⁴:

Վյապիսով, վաղքրիստոնեական Հայկական և իուլանդական մանրանկարների հատկանիշների՝ հատկապես արևելյան զարդանկարի, ծավալեզ զուրկ պատկերների, գծանկարչության և զարդանկարչության, կրկնաչափական խորանների ու խորհրդանիշ սկզբնատառերի, ավետարանիչների պատկերազրական մեկնաբանության զուգահեռների առկայությունը վկայում է այդ դպրոցների համանմանության մասին:

Վերոհիշյալ մանրանկարչական բոլոր ձևերն օգտագործվել են Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման առաջին դարերի ընթացքում, և դրանց մեծագույն մասը հատկանշական է XI դարի Հայ մանրանկարչությանը: Այստեղ կարևոր դեր է խաղում Արևմտյան Եվրոպայի մանրանկարչության վաղ նմուշների ուսումնասիր-

ությունը, որոնք, հակառակ Հայկականի, առավել լավ են պահպանվել: XX դարի սկզբին Ի. Ստրիգովսկին այդ մասին գրել է. «Կառուցվածքային ձևազարդի արևելյան զուգահեռները շարունակում են բազմաանալ... Ինձ համար ավելի պարզ է, որ արևմտյան մանրանկարները կարող են օգտակար լինել վերականգնելու այն ամենն, ինչը կորստի է մատնված Արևելքի քրիստոնեական արվեստում»¹:

Ի. Ստրիգովսկին առաջինն է արտահայտել այն տեսակետը, որ Իուլանդիայի վաղմիջնադարյան ճարտարապետական հուշարձանները, այսպես կոչված «քարե խաչերը», իրենց ծագումը ստանում են Արևելքի վաղքրիստոնեական եկեղեցիներից (Եգիպտոս, Սիրիա, Հայաստան): Այդ հուշարձանները կոչվում են նաև «կելտական խաչեր», որոնք թևերի միացման հատվածում օղակ ունեն: Հուշարձանների դիմային կողմերը, ինչպես նաև պատվանդանները պլաստիկ ու երկրաչափական զարդարանք ունեն²: «Կելտական խաչերի» արևելյան ծագման թեզը ծնվել է իրենց զարդաքանդակի արևելյան լինելու փաստի ճանաչման հիմքի վրա: Մի շարք գիտնականներ անդրադարձել են այդ հարցին՝ մերժելով կամ ընդունելով իուլանդական հուշարձանների Հայկական ծագումը³: Մասնավորապես Ֆ. Հենրին եկել է այն եզրակացության, որ VII դարի իուլանդացի ճարտարապետները և փորագրիչները պետք է, որ շատ լավ ընկալած լինեին քրիստոնյա Արևելքի և մասնավորապես Հայաստանի արվեստը:

Հավանական է, որ հիշյալ տարածայնությունները կապված են երկու երկրների վաղմիջնադարյան հուշարձանների ոչ սխտեմատիկ ուսումնասիրության հետ: Ա. Մնացականյանն իր աշխատության մեջ հիմնավորել է մի թեզ, որի համաձայն Հայաստանում IV—VII դդ. դոյուլյուն է ունեցել փոքր մեմորիալի ինքնուրույն մի ձև՝ «կոնավոր խաչ»: Այդպիսի խաչարձաններն ունեին երկու մետր բարձրություն և սկզբնական շրջանում պատրաստվում էին փայտից⁴: Հետագայում IV—VII դարերի թևավոր խաչերի ճարտարապետական և դեկորատիվ պլաստիկ լուծումով հիմք է դրվել IX դ. հանտական և դեկորատիվ պլաստիկ լուծումով հիմք է դրվել IX—XVIII դդ.: դեպ եկած խաչքարին, որը Հայաստանում տարածվել է IX—XVIII դդ.: Թևավոր խաչերը գրվում էին խորանարդաձև հիմքերի վրա, որին

¹ Նույն տեղում:

² Documents of Armenian Architecture Khatchkar (the Stone Crosses), Milano, 1970, p. 61.

³ Khatchkar, Armenian Cross-Stones, Venezia, 1981, p. 19.

⁴ Մնացականյան Ա., Հայկական վաղ միջնադարյան մեմորիալ հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 41—42:

¹ Всеобщая история искусств, кн. 1, Москва, 1960, с. 212.

² Հիսուսի ճմուռը պատկերող 909 թ. մանրանկարը:

³ Измайлова Т. А., Армянская миниатюра XI века, Москва, 1979, с. 12.

⁴ Նույն տեղում, էջ 117:

ամբացվում էին «ատամի» միջոցով, ինչպես հուշարձանները հին Հայաստանում:

Ինչպես և «կելտական խաչը», Հայաստանի հուշարձանները ևս ունենին դիմալին կողմ: Դրանք զուրկ են զարդաքանդակից, ինչով օժտված էին սյուները և կրկնում էին իուլանդականներին, որտեղ նույնպես առկա են երկրաչափական ու բուսական զարդեր: Նույնատիպ զարդաքանդակ է ի հայտ գալիս խաչը ծաղկած վիճակում պատկերման մեջ, ինչը պարզ երևում է Կարնդոնում գտնվող «կելտական խաչի» վրա (VIII դ.): Զարդաքանդակը կազմված է երեք մասերից և հիշեցնում է Արևելքում քաջ ծանոթ «կյանքի ծառը»¹: Մեծ տարածում է գտել խաղողի վազի թեման: Երկու երկրների մեծորիայ հուշարձանների և մասնավորապես խաչարձանների վերահիշյալ բնութագրերը մատնացույց են անում այդ հուշարձանների ընդհանրությունը:

Վերը նշված փաստերը թույլ են տալիս համաձայնվել Տ. Ա. Իգմայլովայի այն ենթադրության հետ, ըստ որի հայկական և իուլանդական մանրանկարչության մեջ գուգահեռներ կարող էին ծագել միմիայն միսիոներների, մասնավորապես Հայ վանականների շնորհիվ, որոնք հայկական մանրանկարչության նմուշներ էին բերել Իռլանդիա: Պետք է ընդունել այն փաստը, որ դա կատարվել է այն ժամանակաշրջանում, երբ ձևավորվում էր իուլանդական մանրանկարչական դպրոցը: Նույնը պետք է ասել նաև խաչարձանների մասին: Իուլանդական վաղմիջնադարյան մշակույթն ընդգրկում է VI-VIII դդ., և այդ նույն ժամանակահատվածում Հայ վանականները ներկա էին կղզում²:

Հայերի առնչությունը Բրիտանական կղզիների ժողովուրդների, մասնավորապես անգլիացիների հետ, շարունակվել է արդեն XI դարում, որն ի հայտ է եկել կապված ցամաքային Եւրոպայում Հայ առաքելական եկեղեցու սրբերի պաշտամունքի հետ: Այդ դարաշրջանի Իտալիայում, այնուհետև Արևմտյան Եւրոպայի մի շարք երկրներում, լայն տարածում է գտել Ս. Մինասի, Ս. Սերվատիոսի, Ս. Մակարիոսի և այլ Հայ հոգևորականների պաշտամունքը, որոնք սրբադասվել էին Հռոմի պապերի կողմից: Այդ շրջանում եվրոպացիների ուխտատեղիներից մեկը Պորտուգալիայում Ս. Հակոբ եկեղեցին էր

Սանտիագո դե Կոմպոստելլայում: Ս. Հակոբի առաքելությունը նվիրված դրքում, որը գրել է առնվել 1139-1173 թթ., այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչների հետ միասին հիշատակվել են նաև Հայաստանից և Անգլիայից եկած ուխտավորներ¹:

Թեև Անգլիան ակտիվ մասնակցություն չի ունեցել խաչակրաց առաջին երկու արշավանքներին, սակայն անգլիացիների փոքրաթիվ ջոկատներ միացել են խաչակիրների զորքին: Այսպես օրինակ, 1098-1099 թթ. խաչակրաց առաջին արշավանքի ժամանակ էդգար Աթելինգի գլխավորությամբ Բյուզանդիա է եկել անգլո-սաքսոնների մի ջոկատ²: խաչակիրները Կիլիկիայի տարածքով շարժվել են դեպի Պաղեստին: Այնտեղ նրանք մեծապես օգտվել են Հայ բնակչության և իշխանությունների օժանդակությունից: Մատթեոս Եղեսացու և իշխանությունների օժանդակությամբ, նրանց պարենով օգնել են Օչին, Կոնստանդին և Բագրատ իշխանները³:

Անգլիայի թագավոր Ռիչարդ Առաջին Առյուծասիրտն իր մասնակցությունն է բերել խաչակրաց երրորդ արշավանքին և, 1191 թ. մայիսին գլխավորելով անգլիական ռազմական նավերը, ժամանել Կիպրոսի Լիմասոլ նավահանգիստ: Մի քանի օր անց այդտեղ են հասել Միջերկրական ծովի արևելյան գոտու քրիստոնյա պետությանների տիրակալները: Վերջիններին միացել է նաև Կիլիկիայի թյուրքների տիրակալները: Վերջիններս միացել են Ռիչարդ արքա Լևոն Բ-ն, որպես պատվավոր հյուր ներկա գտնվելու Կոստանթնուպոլիսի և Նավարրայի արքայադուստր Բերինդարիայի հարսա-Աթալայի և Նավարրայի արքայադուստր Բերինդարիայի հարսա-Աթալայի: Այդ փաստը հիշատակում են Ռիչարդ Ա արքայի (1189-1199) նիքին: Այդ փաստը հիշատակում են Վինտոֆը (Վինտոսպլոն)⁴ և Պիթթ (Պիթթ) ժամանակագիրներ ժոֆրեյ դը Վինտոֆը (Վինտոսպլոն) և Կիլիկիայի միջև տեղերոյի արքա Հայր Բենեդիկտոսը: Անգլիայի և Կիլիկիայի միջև քաղաքական հարաբերությունները, որոնք անմիջականորեն իրենց դրոշմ են դրել նաև XIII-XIV դարերի մշակութային կապերի վրա, սկիզբ են առել երկու իշխանների հանդիպումից:

Եվրոպայի և Ասիայի միջև XIII-XIV դդ. առևտրական գլխավոր միջնորդներն էին Վենետիկը և Զենովան: Վերջիններս իրենց գործունեության ոլորտը տարածել են նաև Կիլիկիայում: 1200-1201 թթ. իտալական քաղաքները Կիլիկիայի թագավորության հետ կնքել են

¹ Այուլինգի Ռ., Հայ-պորտուգալական հարաբերությունները, Երևան, 1986, էջ 33:

² Finlay G., History of the Byzantine and Greek Empires, vol. II, Edinburgh, 1854-1856, p. 135.

³ Микаелян Г., История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952, с. 91.

⁴ Yoinville Y., Chronicles of the Crusades, London, 1903, p. III.

¹ Նույն տեղում, էջ 169:

² Նույն տեղում:

առևտրական պայմանագրեր, որի համաձայն Այաս նավահանգիստը կարևոր դեր էր կատարելու այդ առևտրում¹:

Այդ նույն ժամանակ զարգացում է ապրել Անգլիայի արտաքին առևտուրը, որի հիմնական ոլորտը բրդի արտահանումն էր: Այդ առևտրի մենաշնորհը սկզբնական շրջանում իտալական և ֆլամանդական վաճառականների ձեռքում էր գտնվում:

Միայն վերահիշյալ վաճառականների ակտիվ մասնակցությամբ, Անգլիայի ներքին և արտաքին առևտրի և Յորքշիրի բրդի մատակարարողների հետ ունեցած անմիջական կապերով կարելի է բացատրել Անգլիայում Հայ եկեղեցու Ս. Բարսեղի պաշտամունքի տարածման փաստը: Հայ առաքելական եկեղեցու եպիսկոպոս և մարտիրոս Ս. Բարսեղը դարձել է Անգլիայում մեծարվող սրբերից մեկը, որն այդտեղ ստացել է Բլազիուս անունը, թեև Օքսֆորդի եկեղեցական ժողովը 1222 թ. արգելել էր եկեղեցիներում ժամերգություններ կատարել ի պատիվ այդ սրբի: Այդուհանդերձ, աղոթագրքում փետրվարի 3-ը հաստատվել է որպես այդ սրբի անվանակոչության օր: Ս. Բարսեղի պաշտամունքը կապված էր բրդագործական արհեստի հետ: Նրան հատկապես պաշտում էին Յորքշիրում, որտեղ նրա անվան հետ էին կապում բուրդ գլխու հայտնագործությունը²:

Անգլիայում հայերն առաջին անգամ հիշատակվել են XIII դարում՝ 1228 թ., երբ այդ երկիր է եկել մի հայ եպիսկոպոս, որը հարկադրված էր լքել Հայաստանը մոնղոլների ավերիչ արշավանքների պատճառով: Մի փոքր ավելի ուշ՝ 1252 թ., Հենրիկոս III-րդ (1216–1272 թթ.) արքայի հետ նամակագրական կապ է հաստատել Կիլիկիայի թագավոր Հեթում Առաջինը³: Վերջինս Կիլիկիայի առաջին թագավորն էր, որը դիմել է անգլիական իշխանություններին՝ օգնություն հայցելով ընդդեմ նոր զավթիչների՝ եգիպտական մամլուկների: Մոնղոլների ռազմական ուժի թուլացումով XIV դարի սկզբին հայ թագավորներն իրենց հույսը կապել են եվրոպական տերությունների հետ: Այստեղ կարևոր դեր են խաղացել Կիլիկյան թագավորության բանակցությունները եվրոպական արքունիքների և Հռոմի պապերի հետ, ինչը տևել է Սաչակրաց 7-րդ արշավանքի ժամանակաշրջանից (1270 թ.) մինչև Կիպրոսի Պիեռ արքայի մահը (1369 թ.):

Հեթում Բ արքայի (1289–1296 և 1299–1305 թթ.) իշխանության առաջին տարիները համընկնում են մամլուկների արշավանքների հետ: Ակրայի անկումից հետո (1291 թ.) նա իր պատվիրակի միջոցով անգլիական թագավորին է ուղարկել մի նամակ, որտեղ տեղեկացրել է քաղաքի անկման և Կիլիկիայի վրա կախված վտանգի մասին¹: 1298 թ. Հեթում Բ արքայի եղբայրը՝ Թորոսը, դեսպաններ է ուղարկել Հռոմի պապի և Անգլիայի էղուարդ Ա արքայի մոտ և հայտնել մամլուկների կողմից աճող վտանգի մասին:

Հատուկ մի պատվիրակություն, որի կազմում էին Կոնստանդին Մեծի թոռ Բողոլինը, Դրազարկ վանքի ավագերեց Թորոսը և այլք, 1307 թ. ճանապարհ է ընկել Անգլիայի էղուարդ Ա արքայի մոտ: Սակայն մինչ պատվիրակությունը կհասնի Անգլիա, էղվարդ արքան վախճանվել է, իսկ նրա հաջորդը 1308 թ. մարտին ուղարկած իր պատասխանում մերժել է օգնության խնդրանքը՝ պատճառաբանելով անհետաձգելի գործերը:

Չոն Մանթելիլը 1322 թ. սկսել է իր երկարատև և հեռավոր ճամփորդությունները: Շուրջ 34 տարի նա շրջագայել է Արևելքի երկրներում: Վերադառնալով Անգլիա՝ նա գրել է առել իր «Զարմանալի արկածախնդրությունները», որտեղ համառոտ նկարագրել է նաև Հայաստանում իր անցկացրած օրերը՝ ինչպես Փոքր, այնպես էլ Մեծ Հայքում²: Հերեֆորդի Մայր տաճարում պահպանվող XIV դարի քարտեղը մի անգամ ևս վկայում է այն մասին, որ անգլիացիներն այդ ժամանակ արդեն քաջատեղյակ էին Հայաստան երկրի մասին:

1321 թ. սկսած թուրքերի ու մամլուկների պարբերաբար կրկնվող ասպատակությունների պատճառով Հայկական Կիլիկիայի դրությունը դարձել էր օրհասական: Այդ պայմաններում XIV դ. 30–40-ական թթ. Կիլիկիայի և եվրոպական տերությունների միջև լայնածավալ դիվանագիտական բանակցություններ են իրականացվել:

1332 թ. Լևոն Ե թագավորը (1320–1342 թթ.) բանակցություններ վարելու նպատակով եվրոպա է ուղարկել Ստեփանոս եպիսկոպոսին: Լոնդոնի Պետական դիվանում պահպանվել է 1335 թ. դեկտեմբերի 12-ին թվագրված մի փաստաթուղթ, որտեղ էղուարդ Գ

¹ Կյուպենյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 22–23:

² Dowling E. A., The Armenian Church, London, 1910, p. 98.

³ Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., մաս Բ, էջ 623:

¹ "Ararat", London, vol. IV, N 44, February, 1917, p. 369.

² «Նոր կեսմք», Լոնդոն, 18, 15 Մայսեմբեր, 1898, էջ 284:

Թագավորը հրամայել է Լոնդոնի առաջին դատավորին դրամ տրամադրել Հայազգի պատվիրակ Գևորգին¹:

Հաջորդ օրը հղուարդ Գ արքան մի նամակ է գրել Կիլիկիայի Լևոն Ե Թագավորին, որտեղ հետևյալ վերտառությունն ենք գտնում. «Միրելի բարեկամ հղուարդի կողմից»: Մեկ ուրիշ նամակում, որը գրված է 1342 թ. սեպտեմբերի 1-ին, հղուարդ Գ արքան փորձում է հուսադրել Լևոն Ե Թագավորին:

Լուսինյան հարստության օրոք Ֆրանսիական և անգլիական արքունիքների հետ բանակցություններն ավելի լայն բնույթ են կրել: Այսպես, Գվիդոն Լուսինյանը (1342–1345 թթ.) իր թագադրվելուց անմիջապես հետո Կոնստանդինոս ուղարկել է Անգլիա: Այդ է վկայում 1343 թ. մարտի 8-ի թվագրությունը պապականից հավատարմագրերը: Նույն թվականի աշնանը Գվիդոն արքան Անգլիայի թագավորից հուսադրող նամակ է ստացել²: Անգլիական արքունիքի հետ բանակցությունները շարունակվել են նաև Կոնստանդին Թագավորի (1345–1363 թթ.) օրոք, երբ 1349 թ. Լոնդոն է եկել Կոնստանդին գորավարը:

Կիլիկյան պետության դրությունն ավելի է վատթարացել, երբ 1360 թ. Հալեպի էմիրությունը գրավել է Դաշտային Կիլիկիան: Նույն թվականի գարնանը Անգլիա են մեկնել Ստեփանոս և Հակոբ վանականները: 1360 թ. ապրիլի 28-ին Անգլիայի թագավորը նրանց հրովարտական է շնորհել, որոնցով թուլյատրել է շրջագայել Անգլիայում և միջոցներ հավաքել իրենց վանքի վերականգնման համար: Պետք է ենթադրել, որը վերոհիշյալ վանականները միջոցներ հանգանակելու համար պատահական չէին ընտրել Անգլիան: Նրանց վանքը պատկանում էր Ս. Բարսեղի միաբանությունը, և նրանք հավանական է, որ քաջ տեղյակ էին Անգլիայում այդ սրբի պաշտամունքի փաստին:

Ժամանակագիր Թոմաս Ուոլսինհեմի հաղորդման համաձայն՝ 1362 թ. Լոնդոնի Սմիթ Ֆիլդ հրապարակում տեղի է ունեցել մի ասպետական զինախաղ, որին իրենց մասնակցությունն են բերել նաև Հայ հեծյալները, որոնք հմուտ ձիավարություններ իրենց վրա են գրավել խաղերին ներկա գտնվող թագավորի ու թագուհու ուշադ-

րությունը¹: Անգլիայի թագուհի Ֆիլիպպայի ժամանակագիր ժան Ֆրուասարը նշել է, որ 1362 թ. Լոնդոն է ժամանել Կիլիկոսի արքան²: Պետք է ենթադրել, որ Հայ ասպետները նրա շքախմբի հետ են ժամանել Անգլիա:

Հակոբ վանականի հետ 1364 թ. սկզբին Անգլիա է եկել Ս. Գևորգ վանքի վանահայր Ներսես եպիսկոպոսը: Նույն թվականի փետրվարի 7-ին հղուարդ Գ արքան նրանց հանձնարարական նամակներ է տվել՝ թուլյատրելով մեկ տարվա ընթացքում ողջ երկրի տարածքում ուխտագնացություն կատարել: Այդ նամակներում նա իր հպատակներին կոչ է արել լավ ընդունելություն ցույց տալ Հայերին՝ նշելով այն արհավիրքները, որոնց ենթարկվել է նրանց երկիրը:

Անգլիայում XIV դ. 60-ական թվականներին գործունեության բոլոր ոլորտներում սկսել է տարածվել անգլիկանացման գործընթացը, մասնավորապես սկսել է անգլիկան լեզվով կատարվել խորհրդարանի ու դատարանի ողջ գործունեությունը: Հավանաբար, այդ գործընթացով պայմանավորված, XIV–XV դդ. լատիներենից անգլիկան է թարգմանվել կիլիկյան պետական գործիչ, գորավար և ժամանակագիր Հեթումի «Արեւելքի պատմություն» աշխատությունը³:

Առավել սերտ կապեր են հաստատվել Անգլիայի արքա Ռիչարդ Բ-ի (1377–1399 թթ.) և Հայոց Լևոն Զ Լուսինյանի (1374–1375 թթ.) Բ-ի (1377–1399 թթ.) և Հայոց Լևոն Զ Լուսինյանի (1374–1375 թթ.) միջև: Վերջինիս գերություն ժամանակ հաջողվել է թարգմանչին՝ Մամիջև: Վերջինիս գերություն ժամանակ հաջողվել է թարգմանչներում նուկին ուղարկել Եվրոպա, որտեղ նա եվրոպական արքունիքներում իր արքային գերությունից ազատելու անհաջող փորձեր է կատարել⁴:

1382 թ., գերությունից ազատվելով, Լևոն Զ արքան 1384 թ. ամռանը բնակություն է հաստատել Փարիզում: Այնտեղ նա իր ծամունքները բնակություն է առաջարկել Ֆրանսիայի թագավորին՝ Անգլիայի ռայություններն է առաջարկել Ֆրանսիայի թագավորին՝ Անգլիայի ռայություններն է առաջարկել կնքելու հարցում: Համաձայն հետ խաղաղության պայմանագիր կնքելու հարցում Ռիչարդ Բ-ի հետ: նույն ժամանակում Լևոն Զ-ն կապ է հաստատել Ռիչարդ Բ-ի հետ: Վերջինս նրան պահանջագիր է ուղարկել՝ Անգլիա այցելելու համար: Գալով Անգլիա (1385 թ. վերջ)՝ Հայոց արքան ջերմ ընդունելություն է գտել Լոնդոնում: Այդ մասին է վկայել ժամանակագիր Ֆրուասարը, իսկ, ըստ Ուոլստեր Բեսանի, նրա տրամադրություն տակ

¹ Նույն տեղում:

² Froissart Sir John, Chronicles of England, France, Spain..., New York & London, 1901, p. 77.

³ «Էրեբունի», Լոնդոն, 30–31, Մարտ–Ապրիլ, 1983, էջ 5:

⁴ Բասմաջևան Ա., Լեոն Ե Լուսինյան, վերջին բազմաթիվ հայոց, 1908, Փարիզ, էջ 63:

¹ «Հայաստան», Լոնդոն, 15 Յունիս, 1891, էջ 4:

² "Armenia", Boston, vol. 1, April, 1905, p. 6.

էր դրվել Թաուերը¹, որն այդ ժամանակ բարձրաստիճան հյուրերի համար որպէս հյուրատուն էր ծառայում:

Ժամանակուց չորս օր անց Լեոն արքան ելույթ է ունեցել Վեստմինստերում հավաքված թագաւորական խորհրդում, որտեղ կոչ է արել անգլիացիներին բանակցութիւններ սկսել Յրանսիայի հետ՝ խաղաղութիւն հաստատելու նպատակով: Դա հնարավորութիւն կընձեռնէր համատեղ ուժերն ուղղորդել կիլիկյան հայկական պետութեան վերականգնմանը:

Ի պատասխան այդ կոչին, 1386 թ. հունվարի 22-ին Ռիչարդ Բ արքան հրամայել է ստեղծել Յրանսիայի հետ բանակցելու դեսպանութիւն, որի միջնորդ և նախագահող է նշանակվել Լեոն Զ-ն: Փաստաթղթերը վկայում են, որ մինչև 1386 թ. մայիս վերջինս Լոնդոնում է գտնվել:

Պահպանված երկու հրովարտակների համաձայն՝ Լեոն Զ արքան պատրաստվել էր այցելել Անգլիա նաև 1392 թ. վերջին, սակայն այդ երկրորդ այցի մասին վկայութիւններ չեն պահպանվել: Ա. Ալպոյաճյանը, անդրադառնալով Լեոն Զ արքայի՝ Անգլիա կատարած այցի պատմութեանը, նշել է, որ հայոց արքայի՝ Լոնդոնում գտնվելը համընկել է այն արարողութեան հետ, երբ Լոնդոնի քաղաքապետին (լորդ մայորին) ներկայացրել են թագաւորին: Այդ արարողութեանը մասնակցել են քաղաքում գտնվող բոլոր օտարազգի իշխանները, նրանց թվում նաև՝ հայոց արքան: Մեր օրերում ևս ամեն տարի նոյեմբեր ամսվա երկրորդ շաբաթ օրը կատարվող Լոնդոնի լորդ մայորի տոնախմբութեան շքերթի ընթացքում մասնակիցները միջնադարյան զգեստներով անցնում են փողոցներով: Նրանց մեջ է լինում նաև Լեոն արքային ներկայացնող կերպարը²:

Հայ-անգլիական հարաբերութիւնները խիստ թուլացել են կիլիկյան պետութեան անկումից հետո: XV-XVI դդ. այդ կապերի մասին տեղեկութիւններ չեն պահպանվել, թեև դրանք պետք է որ եղած լինէին: Հայտնի է, որ XVI դ. առաջին կեսից սկսած հայ վաճառականները հաստատվել են Հոլանդիայում և իրենց առևտրական գործունեութեան մեջ, հավանական է, առնչվել են Անգլիայի հետ: Արդեն XVI դարի վերջին այդ կապերը զարգացել են Ամստերդամի հայ գաղութի միջոցով: 1580 թ. հետո, երբ կնքվել է անգլո-թուրքա-

կան առևտրային պայմանագիրը, հոլանդական նավերն անգլիական դրոշի ներքո սկսել են ուղևորվել Օսմանյան կայսրութիւն: XVI դ. վերջին Եվրոպայի և Առաջավոր Ասիայի միջև կանոնավոր առևտրական հարաբերութիւնների հաստատումը չի հանգեցրել անգլիական հայ գաղթաբնակի ստեղծմանը, ինչպես դա տեղի է ունեցել Իտալիայում, Յրանսիայում և Հոլանդիայում: Այդ հանգամանքը Ա. Սալիսյում, Յրանսիայում և Հոլանդիայում: Այդ հանգամանքը Ա. Սալիսյում բացատրել է անգլիական առևտրային նավագնացութիւնը ընդհանուր առմամբ համեմատութեամբ ավելի ուշ հիմնադրվելու փաստով¹: հոլանդականի համեմատութեամբ ավելի ուշ հիմնադրվելու փաստով:

Անգլո-թուրքական առևտրային պայմանագիրը հիմք է ծառայել հայ-անգլիական կապերի մասնակի վերականգնման և հետագա ընդլայնման համար: Անգլիացի ճանապարհորդներն ավելի հաճախ են սկսել հայտնվել ասիական երկրներում, ինչպես նաև՝ Հայաստանում: 1581 թ. իր ճանապարհորդական նոթերը գրի առած Նիպրին համարվում է Հայաստան այցելած առաջին անգլիացի ճանապարհորդը:

Լոնդոնում 1611 թ. լույս է տեսել Ջոն Քարթրայլի ուղեգրութիւնը². «Քարթրայլիների ճամփորդութիւնները դեպի Արեւելյան Հնդկաստանի սահմանները, Սիրիա, Միջագետք, Հայաստան, Մեդիա, Հիբրանիա եւ Պարթեւստան մեծ երկրներով, որտեղ գրի է առնվել այս ճամբարի օրագիրը»: Քարթրայլի օրագիրը Հայաստանի մասին Անգլիայում լույս տեսած առաջին տպագիր գիրքն է: Իր ուղեգրութեան մեջ հեղինակը, խոսելով 1600 թ. Արեւելք կատարած ճանապարհորդութեան մասին, նշել է, թե, Հայաստան հասնելով, նկատել է, որ «երկրի գլուղների մեծամասնութիւնը բնակեցված էին բացարձակապես հայերով ... մի ժողովուրդ, որը շատ աշխատասեր է աշխատանքի բոլոր ոլորտներում»³: Ջոն Քարթրայլի աշխատանքի կարևոր նշանակութիւն ունի նաև այն առումով, որ պատկերում է հայ ժողովրդի կենցաղը XVII դ. սկզբին: Այստեղ հեղինակը տալիս է վան, էջմիածին և հայկական առևտրական քաղաք Ջուղա-տալիսի և վան, էջմիածին և հայկական առևտրական քաղաք Ջուղա-տալիսի նկարագրութիւնը, որը, ցավոք, մի քանի տարի անց պիտի ամառայանար ու ավերվեր բնակչութեան բռնազաղթի հետևանքով:

¹ Gregory S. M., The Land of Ararat, London, 1920, p. 121.
² Ալպոյաճյան Ա., նշվ. աշխ., մաս Բ, էջ 623:

¹ Սարգսյան Ա., Հոլանդիան եւ Կայերը ԺԶ-ԺԹ դարերում, Վիեննա, 1926, էջ 39:
² Cartwright John, The Preachers travels to the confines of the East Indies, through Syria, Mesopotamia, Armenia, Media, Hircania and Parthia, etc.; a relation of sir Ant. Sherley's Entertainment in the court of the king of Persia; description of the Persian Gulf commodious for the East-India merchant of England. London, 1611, pp. in.-4.
³ "Massis", London, vol. N° 5, March, 1930, p. 103.

XVII դարի սկզբին հայ-անգլիական կապերը սկսել են զարգանալ Հոլանդիայի, Պարսկաստանի, Հնդկաստանի հայ դաղթօջախների միջոցով: Հնդկաստանի հայ դաղթօջախի պատմության մասին արժեքավոր ուսումնասիրության հեղինակ Մ. Սեթը վկայել է, որ անգլիացիները Հնդկաստանի գաղութացման սկզբնական շրջանում գիտակցել են տեղացի հայերի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատելու անհրաժեշտությունը և բավական երկար ժամանակ վարել են հայամետ քաղաքականություն¹: Այն իր անմիջական արտացոլումն է գտել XVII—XVIII դդ. հայ-անգլիական կապերի զարգացման գործում:

Պարսկաստանի և հատկապես Նոր Զուղայի հայ վաճառականները, XVII դ. սկզբին ստանալով շահի հովանավորությունը, առևտրական մեծ գործունեություն են ծավալել եվրոպական երկրների հետ: Առևտուրն իրականացվել է ոչ միայն պարսկական, այլև եվրոպական ապրանքներով: Այսպես օրինակ, հայ վաճառական Բաբա Խաչատուրը 1647 թ. Անգլիա է բերել մի շարք ապրանքներ, այդ թվում՝ վենետիկյան ապակեղեն ու հայելիներ²:

Ամստերդամի հայ դաղթօջախն իր վերջնական ձևավորումն է ստացել 1660 թ.: Սակայն որոշ տվյալների համաձայն, ավելի վաղ ոսկերչությամբ զբաղվող հայերի մի փոքր թիվ խումբ Ամստերդամից դաղթել է Անգլիա և հաստատվել Պլիմուտ քաղաքում: Նրանք բնակվել են առանձին թաղամասում, որտեղ հիմնել են հայերեն արձանագրությամբ մի աղբյուր: Ավանդույթի համաձայն, Անգլիական բուրժուական հեղափոխության ընթացքում Օլիվեր Կրոմվելը, անցնելով հայկական թաղամասով, հետաքրքրվել է, թե ում են պաշտպանում հայերը: Որպես պատասխան լսելով Աստվածաշնչից մի իմաստալից արտահայտություն՝ դժգոհել է և պահանջել, որ վերադարձին առավել ստույգ պատասխան տան: Հայերը, խուսափելով թե՛ Կրոմվելի և թե՛ ռոյալիստների զայրույթից, շուտափույթ լքել են Անգլիան և վերադարձել Հոլանդիա³:

Արևելահնդկական ընկերության ակտիվ առևտուրը Հնդկաստանի և Պարսկաստանի հետ սկսվել է XVII դարի կեսից: 1664 թ. Հնդկաստանի Միլապուր քաղաքի հայ կառավարիչ Մարկ Երիզաբել նվերներ ու նամակ է ուղարկել Կառլոս Բ թագավորին (1660—1685

թթ.), որում խնդրել է իրեն մի նավ նվիրել, որպեսզի կարողանա թագավորի համար սերժանքի արևելյան առարկաներ գնել: 1667 թ. դեկտեմբերին Արևելահնդկական ընկերության տնօրենների խորհուրդը հայ վաճառական Խոջա Կիրակոսին թույլ է տվել ընկերության նավով շահի անձնական օգտագործման համար հոլանդական ապրանքներ տեղափոխել: Բացի այդ, տնօրենների խորհուրդը հիշյալ Խոջայի գործունեության կարևորությունը մատնանշող մի նամակ է ուղարկել Սուրաթի իր վարչությանն ու նախագահին⁴:

Հայ վաճառականների ակտիվ մասնակցությունը Պարսկաստանի և Հնդկաստանի առևտրին անգլիացիներին հանգեցրել է այն եզրակացություն, որ անհրաժեշտ է ուսումնասիրել հայ առևտրականների գործունեության մեթոդները: 1669 թ. Ե. Կաստելոսը Լոնդոնում հրատարակել է մի բառարան, որը ներառել է բազմաթիվ հայերեն բառեր: Այդ շրջանում աճել է նաև հայ դաղթօջախների քաղաքական նշանակությունը: Սա կապված էր Արևելահնդկական ընկերության և Եթովպիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման փաստի հետ, այն բանից հետո, երբ Եթովպիայի հայազգի ղեկավար Մուրադը պայմանագիր կնքելու նպատակով 1673 թ. եկել էր Բաթավիա⁵:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հակոբ Գրիգորենցի «Գովք Պրիթանիո» ստեղծագործությունը, որտեղ հեղինակը նկարագրել է 1674 թ. Անգլիա կատարած իր ճամփորդությունը: Հիացմունք արտահայտելով այդ երկրի նկատմամբ՝ նա անդրադարձել է անգլիացիների կյանքի զանազան կողմերին: Այդ աշխատությունը Անգլիայի մասին հայոց լեզվով գրված առաջին գործն է:

Անգլիացիները XVII դարի վերջին ձգտում էին ամբողջությամբ տիրապետել հնդկական շուկային, ուստի անհրաժեշտ էր սահմանափակել հայ վաճառականների գործունեությունը և նրանց ներգրավել Արևելահնդկական ընկերության հովանու ներքո: «Ընկերության» և հայ վաճառականների միջև պայմանագիր կնքելու նպատակով Փ. Քալանթարը և նրա բարեկամ Ի. Սարհադը 1688 թ. եկել են Լոնդոն: Նույն թվականի հունիսին կնքվել է պայմանագիր կամ խարտիա, որում նշված էր, որ «...նրանք (անգլիացիները), ելնելով խարտիա, որում նշված էր, որ «...նրանք (անգլիացիները), ելնելով հայ ժողովրդի շահերից, ներկայացրին (Փ. Քալանթարին) մի շարք

¹ Seth M. Y., Armenians in India, Calcutta, 1937, pp. 228—229.

² Ալաոյանճեան Ա., նշվ. աշխ., մաս Ա, էջ 175:

³ Արախանյան Ա. Գ., նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 181:

⁴ Seth M. Y., նշվ. աշխ., 1937, էջ 246:

⁵ Այոպպեմկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 46:

մանրամասներ, որպեսզի Հայկական առևտրի մեծագույն մասը, որն ուղղվում էր դեպի Հնդկաստան, Պարսկաստան եւ այնտեղից Եւրոպա, կատարվի Անգլիայի միջոցով, ինչը կնպաստի Ձերդ Գերագանցության մաքսատուրքերի դանձմանը եւ անգլիական ծովագնացության աճին»¹:

Խարտիան կազմված էր մի շարք կետերից, որտեղ մասնավորապես նշվում էր, որ «...Հայերն այսուհետ եւ բոլոր ժամանակներում պետք է ունենան Հավասար շահ այս ընկերության ներկայիս եւ ապագայում շնորհվելիք բոլոր արտոնություններից, որոնցից օգրվում են ընկերության բոլոր անգլիացի վաճառականները»²: Բացի այդ, ընկերության տնօրենների խորհուրդը 1692–1693 թթ. սկսել է կազմակերպել Հայ վաճառականների փորձի ուսումնասիրություն և Հանձնարարել իր՝ Պարսկաստանի գործակալին գտնել մի քանի անգլիացի երիտասարդներ, որոնք կսովորեն պարսկերեն ու Հայերեն և այդ երկրում կզբաղվեն առևտրային գործունեությամբ:

Նշված ժամանակաշրջանում զարգացում են ապրել նաև Հայ անգլիական մշակութային կապերը: Թովմաս Վանանդեցին, որը XVII դարի վերջին վերականգնել էր Ամստերդամի Հայկական տպարանը, Ղուկաս Նուրիջանյանի Հետ 1707 թ. եկել է Լոնդոն: Նույն թվականի մարտի 26-ին նրանց ներկայացրել են Անգլիայի թագուհի Աննա Սթյուարդին: Յորքի արքեպիսկոպոս Ջոն Շարփի Հանձնարարականով Թովմաս Վանանդեցուն շնորհվել է աստվածաբանության դոկտորի պատվավոր կոչում: Այդ կապակցությամբ վերջինս Ամստերդամում տպագրված գրքերի մի ողջ ժողովածու է նվիրել Օքսֆորդի Համալսարանի Բողոքական գրադարանին³:

Հնդկաստանի Հարուստ Հայ ընտանիքները XVIII դարի սկզբից սկսել են հրավիրել անգլիացիներին որպես տնային ուսուցիչներ: Անգլիացի Գուլելմոս Վիստոնի (Աղափիրյանների տան ուսուցիչը Մադրասում) որդիները՝ Ուիլյամը և Ջորջը, բավական լավ տիրապետելով Հայոց լեզվին, գրաբարից լատիներեն են թարգմանել Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որն Անանիա Շիրակացու «Աշխարհացույցի» և մի շարք այլ սկզբնաղբյուրների հետ միասին 1736 թ. հրատարակվել է Լոնդոնում:

Անգլիացիների գիտատեսիլական զարգացումը մեծ Հետաքրքրություն է առաջացրել Հնդկահայերի շրջանում: Ահա ինչ է գրել այդ մասին Հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման ճանաչողական ազդեցության մեկը՝ Հովսեփ Էմինը, որը հետևյալ կերպ էր բացատրվում դեմքերից մեկը՝ «Ես տեսա եւրոպացիների ամբողջը, բնի իր՝ Լոնդոն գալու փաստը. «Ես տեսա եւրոպացիները, զինվորների զորավարությունները եւ առևտրական նավատորմը, ինչպես նաև այն, թե որքան ճարպիկ ու անբասիր են նրանք բոլոր կենդանիները ... Ես պետք է մեկնեմ Եւրոպա, որպեսզի սովորեմ ռազմական արվեստը եւ այլ գիտություններ, որոնք նպաստում են այդ արվեստին: Համոզված եմ, որ եթե Հայաստան դամ որպես եւրոպական սպա, ի վիճակի կլինեմ թեկուզ եւ փոքր չափով օգտակար լինելու երկրին»¹:

Հ. Էմինը (1726–1809 թթ.) իր ընկերոջ՝ Հարություն Մասսեհի հետ Լոնդոն է եկել 1751 թ.²: Այստեղ 18 ամիս մասնավոր դպրոց հաճախելուց հետո՝ 1753–1755 թթ., Լոնդոնի Սենթ Ջեյմս Փարքում հետևել է նաև անգլիական ռազմական դասընթացներին:

Կոմս Հյու Սմիթսոնի հետ պատահական ծանոթությունից հետո նա բազմաթիվ բարեկամներ է ձեռք բերել Լոնդոնի բարձրաշխարհիկ հասարակության մեջ: Մասնավորապես դուքս Կամբուլենդը օգնել է նրան ընդունվել Վուլվիչի Արքայական զինվորական ուսումնարան: Յոթնամյա պատերազմին մասնակցելուց հետո նա վերադարձել է Լոնդոն XVIII դ. 50-ական թվականներին և, մեկնելով Հայաստան, վերադարձել է միայն 1761 թ.: Ապա մեկնել է Ռուսաստան՝ ընդմիջաբեկով Անգլիան: Նույն դարի 80-ականներին իր մտերիմ բարեկամ սըր Ու. Ջոնսի պնդմամբ էմինը գրել է առել իր հուշերը, որոնք լույս են տեսել Լոնդոնում 1792 թ.:

Հնդկահայ վաճառականների դրությունը վատթարացել է Յոթնամյա պատերազմում Մեծ Բրիտանիայի տարած հաղթանակի հետևանքով: Արևելահնդկական Ընկերությունն այլևս չի ցանկացել նրանց հետ գործակցել: Ազդեցիկ Հայ վաճառականներն առաջինը են թարկվել 1768 թ. սկիզբ առած Հալածանքներին: Նրանցից՝ Հովհուսը՝ Նոր Զուղայի առևտրական տների ներկայացուցիչն էր՝ հն Լոնդոնի Ռաֆայելը և Գրիգոր Խոջամալ Խալաբյանը, ել՝

¹ Seth M. Y., History of the Armenians in India, Calcutta, 1895, p. 49.

² Նույն տեղում:

³ Nersessian V., Early Armenian Printing (1512–1800), London, 1980, p. 3.

¹ Emin Joseph, Life and Adventures of Joseph Emin. 1726–1809, Calcutta, 1918, vol. 1, pp. 58–59.

² Иоаннисян А. П., Иосиф Эмин, Ереван, 1945, с. 15.

դոն և 1769 թ. բողոք ներկայացրել Ընկերություն տնօրենների խորհրդին, սակայն՝ անարդյուն¹:

Այդ վաճառականները Լոնդոնում մնացել են բավական երկար ժամանակ: Մասնավորապես Գ. Խալդարյանը ապրել է Լոնդոնում շուրջ 10 տարի, որտեղ ոչ միայն իր ֆինանսական գործերով է զբաղվել, այլև հիմնել է Հայկական տպարան: Իր մտադրությունն իրականացնելու գլխավոր բարգուծյունը մայրատառերի պատրաստումն էր: Երկարատև և անարդյուն որոնումներից հետո վերջապես 1780 թ. անգլիացի մի արհեստավորի օգնությամբ նրան հաջողվել է Հայերեն տառատեսակներ պատրաստել: Նույն թվականին տպագրվել է առաջին գիրքը, որը Վիստոն եղբայրների հրատարակությունից հետո Լոնդոնում տպագրված երկրորդ Հայերեն գիրքն էր:

Այդ գրքում տեղ են գտել Ներսես Ծնորհալու «Հավատով խոստովանիմ» ստեղծագործության Հայերեն, լատիներեն, ֆրանսերեն և անգլիզեն տարբերակները²: Սակայն Անգլիայում Հայերենով լույս տեսած գրքերի պահանջարկի բացակայությունը պայմաններում 1781 թ. Խալդարյանը տեղափոխվել է Ս. Պետերբուրգ, որտեղ և շարունակել է գրատպության գործը:

Հայ-անգլիական կապերի նոր շրջանը, որն աչքի է ընկել Հնդկահայերի և անգլիացիների միջև գիտական ու մշակութային կապերի բուռն զարգացմամբ, սկսվել է XVIII դ. վերջին տասնամյակներին: Դա կապված էր այն հանգամանքի հետ, որ Հայերի մի զգալի մասն ակտիվ գործունեություն է ծավալել բժշկության և իրավագիտության ասպարեզում: Դարավերջին Հայերը Հնդկաստանում հիմնել են առաջին անգլիական դպրոցը, իսկ XIX դարի կեսերին դրանց թիվը հասել է հինգի:

Նշված ժամանակաշրջանում կրթություն ստանալու նպատակով Անգլիա են ժամանել առաջին Հայերը: XVIII դ. 80-ական թթ. Վենետիկի Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանի հիմնադիրներից է Ռ. Բարամյանն իր երկու որդիներին ուղարկել է Լոնդոն ուսանելու: Նրա ավագ «որդին» Ալեքսանդր Ռաֆայելյանը, Հաստատվելով Անգլիայում, 1829 թ. նշանակվել է Լոնդոն քաղաքի շերիֆ, այսինքն՝ կառավարության գլխավոր ներկայացուցիչներից էր: Նա նաև առաջին Հայն էր, որն ընտրվել է Անգլիայի Խորհրդարանի Համայնքների

պալատի անդամ: Ա. Ռաֆայելյանը սերտ կապեր է ունեցել Վենետիկի Միսիթարյանների հետ և առանձնապես օգնել է նրանց հրատարակչական գործունեության ասպարեզում³:

Հայ մտավորականության ի հայտ գալը Հանգեցրել է Հայ-անգլիական գրական առնչությունների Հաստատմանը, մասնավորապես, երբ XVIII դ. վերջերին Հայ ազատագրական շարժումը սկսել է նոր վերելք ապրել: Վ. Փարթամյանը, որն անդրադարձել է Հայ-անգլիական գրական կապերին, նշել է, որ Հայ պարբերական մամուլի անդրանիկ ամսագիր «Ազդարարը», որը լույս էր տեսնում Մադրասում 1794—1796 թթ., մեծավ մասամբ կազմված էր անգլիական ամսագրերից արտատպումներով²:

Անգլերենից Հայերեն առաջին գրական թարգմանությունը կատարվել է Մադրասում 1783 թ.: Այստեղ լույս է տեսել Հանուկյ Անգլիացու «Պատմություն վարուցն և գործոց Նադիր շահ թագաւորին պարսից» ստեղծագործության Հայերեն թարգմանությունը Պողոս Միրզայան Ամիրացու աշխատասիրությունով:

Հովհաննես Ավդալյանն իր գրական գործունեության Համար ընտրվել է «Բենգալիայի Ասիական ընկերության» անդամ այդ ընկերության ստեղծման իսկ օրից, որի միջոցով անգլիացիները նորանոր տեղեկություններ են ստացել Հայերի ու Հայաստանի մասին: Դրա վառ ասպարեզն է 1774 թ. Լոնդոնում լույս տեսած «Նոր աշխարհագրական, պատմական եւ առեւտրային ներածություն և մի շարք հազարական, պատմական եւ առեւտրային ներածությունները վերնագրով աշխարհավորությունների ժամանակակից վիճակը» վերնագրով աշխատությունը, ուր հանգամանալից անդրադարձ կա Թուրքիայում բնակվող քրիստոնյաների անտանելի դրության մասին³:

Ինչպես տեսանք, Հայ-անգլիական կապերն ունեն դարավոր արմատներ: Սակայն Հայկական գաղութի ձևավորումը տեղի է ունեցել շատ ավելի ուշ՝ XIX դարի 30-ական թվականների կեսերից, երբ Պոլսից, Ջմյուռնիայից և այլ վայրերից Հայ վաճառականներ են բնակություն հաստատել Լոնդոնում, Լիվերպուլում, Մանչեստրում: XIX դարի կեսին այդ Համայնքները բաղկացած էին մի քանի տաս-

¹ Seth M. Y., նշվ. աշխ., 1895, էջ 89:

² Nersessian V., նշվ. աշխ., էջ 4:

¹ Basil A., Armenian Settlements in India, West Bengal, 1969, p. 50.

² Փարթամյան Վ. Հ., Հայ-անգլիական գրական առնչություններ, Երևան, 1975, էջ 36:

³ Tonapetian P., Turkey and Her British Friends, London, 1919, p. 2.

հայկական առևտրական պալատի ստեղծումը, որը պետք է նպաստեր բրիտանա-հայկական տնտեսական կապերի զարգացմանը:

XIX դարի 60-ական թթ. Մանչեստրում հայ գաղութի կազմավորմանը զուգընթաց աշխուժացել է նաև մշակութային և կրոնական կյանքը: 1875 թ. Մանչեստրի հայերի ընդհանուր ժողովի որոշմամբ քաղաքում բացվել է ընթերցարան¹: 1894 թ. ընթերցարան են բացել նաև լոնդոնահայերը:

1895 թ. մշտական բնակության համար Լոնդոն է տեղափոխվել նաև Բաֆֆու ընտանիքը՝ Աննա Բաֆֆին և Լորդներին՝ Արամի (1876-1919) և Արշակի (1879-1946) հետ:

Հնչակյան կուսակցության կենտրոնը Լոնդոն փոխադրվելուն զուգընթաց, կուսակցության մի շարք անդամներ մասնակից են դարձել նաև քաղաքի հայության ազգային կյանքին: Միաժամանակ, 1898 թվականից սկսած, անգլիահայոց, մասնավորապես Լոնդոնի հայերի կյանքում սկսել է նշանակալից դեր խաղալ «Նոր կեանք» հանդեսը, որը խմբագրել են Լ. Բաշալյանն ու Արփ. Արփիարյանը:

XX դ. սկզբներին «Հայ բանվորների և ուսանողների միությունը» և հայոց ընթերցարանը միավորվելով՝ իրենց գոյությունը շարունակել են «Միացյալ ընկերություն» անունով²:

1909 թ. Մանչեստրում հիմնադրվել է «Առաջադիմական միություն» ընկերությունը, որի շնորհիվ քաղաքի հայ գաղութը վերջապես կարողացել է ընտրել տեղի եկեղեցու հոգաբարձուների նոր խորհուրդ: Արդյունաբերող Մ. Բակրջյանի ղեկավարությամբ տեղի հայ երջտասարդները 1911 թ. ստեղծել են «Երիտասարդ հայերի ակումբ» ազգային լուսավորական ընկերությունը, որը հետագայում վերանվանվել է «Երիտասարդ հայերի ընկերակցություն»³:

Օսմանահայապետական հայերը Անգլիայում 1915 թ. ստացել են քաղաքացիական ազատության իրավունք: Մանչեստրում և Լոնդոնում ստեղծվել են ներկայացուցիչների հայկական կոմիտեներ, որոնց իրավունք է վերապահվել Վիմոզ հայերին տալ ազգային պատկանելության հավաստագրեր⁴:

1916-1918 թթ. Անգլիայում վերջնական ձևավորում է ստացել նաև Սաուդորտի հայկական համայնքը (Մանչեստրի մոտ): Տակա-

վին 1917 թ. այդտեղ բացվել է Մանչեստրի «Հայ տիկնանց ընկերակցություն» Սաուդորտի բաժանմունքը, իսկ հաջորդ տարի հիմնվել է «Սաուդորտի հայ աղջիկների ընկերակցությունը», որը բարեգործություն հետ միասին զբաղվել է նաև տեղի համայնքի մշակութային կյանքի խնդիրներով:

1918 թ. կազմակերպված բնույթ է ստացել նաև գաղութի եկեղեցական կյանքը: Հայ առաքելական եկեղեցու ժամասացությունը կատարվել է Սաուդորտի անգլիկան եկեղեցում: Առաջին աշխարհամարտից հետո, երբ հայերի նշանակալի մասը հեռացել էր Մանչեստրից, 1920-ական թթ. Սաուդորտի հայ գաղութը շարունակել է գոյատևել: Լոնդոնի անգլիայեզու «Մասիս» թերթի տվյալներով 1931 թ. Մանչեստրում և Սաուդորտում ապրում էին շուրջ 1000 հայեր: Իսկ Լոնդոնի հայերի թիվն այդ ժամանակ հասել էր 300-ի¹:

Ինչպես հայկական մյուս գաղթօջախները, Անգլիայի հայերը ևս մշտական կապ են պահպանել հայրենիքի հետ ու ամեն կերպ ջանացել են օգնել իրենց արևմտահայ հայրենակիցներին: 1874 թ. Վանի ու Մուշի շրջաններում բռնկված սովի պատճառով Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքն ու համապատասխան հանձնաժողովը դիմել են Մանչեստրի հայ համայնքին սովյալներին օգնություն ցույց տալու խնդրանքով: Քաղաքի հայերը հիմնել են «Սովից հանձնաժողով», որը շուտով իր բաժանմունքն է բացել Լոնդոնում, ինչպես նաև՝ անգլիացիներին ուղղված կոչով խնդրել օգնել հայ սովյալներին²: 1874-1875 թթ. ձմռանը հանձնաժողովը Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքին է ուղարկել 1.000 անգլիական ոսկի: 1880 թ. Մանչեստրի հայերի ընդհանուր ժողովի որոշմամբ Արևմտյան Հայաստանում բռնկված սովի առիթով հավաքվել է 1800 ֆունտ սթեռլինգ և ուղարկվել սովյալներին:

1894-1896 թթ. Օսմանյան կայսրությունում մոլեզունած հայկական կոտորածների ժամանակ Անգլիայի հայերն օգնության են հասել փախստական դարձած իրենց բազմաթիվ հայրենակիցներին՝ այսինքն կանանց և որբ երեխաներին: Մեծ հայրենասեր Կ. Թումայանը 1897 թ. հիմնել է Անգլիայում առաջին հայկական դպրոց-որբանոցը:

Օգնության գործը Մանչեստրում ընդունել է համազգային բնույթ և դրա շնորհիվ էլ ավելի շոշափելի արդյունքների հասել:

¹ Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 57:

² «Պատանի», Լոնդոն, 1902, N 3, Մարտ, էջ 43:

³ "Massis", London, vol. III, N 4, February, 1931, p. 83.

⁴ "Ararat", London, vol. II, N 19, 1915, p. 237.

¹ "Massis", London, vol. III, N 4, February, 1931, p. 83.

² Մուշեղ Եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 56:

բական գործունեությունը դրավել է «Արարատ» հանդեսի ուշադրությունը: Լոնդոնում հայրենասիրական շարժման կազմակերպիչն ու ոգեշնչողը Զմյուռնիայից եկած Գ. Փափազյանն էր, որի աջակիցներից էր Զեյնա Բրայսը: Գ. Փափազյանն էր իրագործում Անգլիայի հայերի հետ կապը: Պատմաբան Ա. Պեյլերյանը Զ. Բրայսի մահվան 67-ամյակի առթիվ Անգլիայում երեք նշանավոր հայ գործիչների մասին գրել է, որ Զմյուռնիայի հայերից Գարեգին Փափազյանը, հնդկահայերից Սեթ Արգարը՝ երկուսն էլ առևտրականներ, իսկ Կոստանդնուպոլսի հայերից բողոքական քարոզիչ Կարապետ Հակոբյանը սկզբից եւթ նշանակալի դեր են խաղացել Հայկական հարցի միջազգային ճանաչման գործում¹:

1877 թ. հայ հայրենասեր մի շարք գործիչներ (Ա. Սեթ Արգարը, Գ. Ս. Պարոնյանը, Պ. Գ. Սորգուկը և այլք) միավորվել են հասարակական-քաղաքական մի կազմակերպության մեջ, որը ստացել է «Արեւելյան հարցի ընկերություն» անվանումը:

Ընդհանրապես անգլիահայ գաղութի հասարակական-քաղաքական գործունեությունն անհնար է առանձնացնել գաղութի ներքին՝ հայապահպանման համար մղվող ազգային-գաղափարական և մշակութային բազմաշերտ գործունեությունից: Այդ առումով մեծ նշանակություն են ձեռք բերում գաղութի տարբեր շրջաններում իրականացված հրատարակությունները:

Անգլիահայության առաջին պարբերականը «Երկրագունդն» էր, որը հրատարակվել է Մանչեստրում Կարապետ Շահնազարյանի խմբագրությամբ և 1863-1864 թթ. քննարկել է առավելապես տնտեսական, ներգաղութային և քաղաքական խնդիրներ:

Հետագա տարիների ընթացքում անգլիահայերն ունեցել են շուրջ երկու տասնյակ բազմալեզու պարբերականներ: Դրանց մեծ մասը հասարակական-քաղաքական բնույթի էին:

1888 թվականից Փարիզից Լոնդոն տեղափոխված Հովհաննես Պրուսայանը (Ժան Պուրսալի), Միհրան Սվազյանը (Մ. Սվազլը) և Ա. Մելքոնյանը (Զեյնա Մալքոլմ) հրատարակել են «Հայաստան» հայերեն-ֆրանսերեն երկլարաթյա պարբերականը, որի տպաքանակը 1000-ի է հասել: Նրա որոշ համարներ արգելված էին Օսմանյան կայսրությունում: 1893-1894 թթ. Մ. Սվազլըն անգլերեն լեզվով հրատարակել է նաև «Անգլո-հայկական լրագիրը»:

1889 թ. Լոնդոն է տեղափոխվել նաև Մինաս Չերազը, որն իր հայրենասիրական բուռն գործունեությունը զուգորդել է նաև «Լ'Արմենի» օտարալեզու ամսաթերթը հրատարակելով: Թերթն անդրադարձել է նաև հայոց պատմությանը, քննարկել գրական ուղղություններ, հրապարակել հայերենի և գաղութահայ ընթացիկ կուլթյունը շարունակել է Ֆրանսիայում:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ 1894 թվականից Հնչակյան կուսակցության կենտրոնը միառժամանակ հաստատվել էր Լոնդոնում, որտեղ և տեղափոխել էր տպարանը, հետևաբար այստեղ են գտնում «Հնչակ» հրատարակվել կուսակցության երեք պաշտոնաթերթերը՝ «Հնչակ» (1894, 1901-1903 թթ.) երկլարաթյա լրագիրը, «Գաղափար» հանդեսը (խմբ.՝ Ավետիս և Մարո Նազարբեկյաններ), ինչպես նաև «Ապսղ» (խմբ.՝ Ավետիս և Մարո Նազարբեկյաններ), ինչպես նաև «Ապսղ» երգիծական հանդեսը, ուր իր գծանկարներով աչքի է ընկել Լոնդոնահայ նկարիչ Չ. Կորմիկը: 1896 թ. «Հնչակը» խմբագրել է Արփիար Արփիարյանը:

1898 թ. Լ. Բաշայանի խմբագրությամբ Լոնդոնում լույս է տեսել «Նոր կեանք» քաղաքական-հասարակական հանդեսը, որին հասել մագործակցել են Միհրան և Մարի Սվազյանները, Կ. Բասմաջյանը, Ե. Օսյանը և այլք:

1900-1902 թթ. ընթացքում հրատարակվել է նաև կրոնական-քաղաքական բնույթի «Եկեղեցի Հայաստանայ» ամենամսյա հանդեսը, որը հետագայում լույս է տեսել «Հայ եկեղեցի» վերտարգմանությամբ: Այն հրատարակվել է Մանչեստրի հայոց հովիվ Թորոս Զուղայեցու ջանքերով: Լոնդոնի գաղտնի-որբանոցի ուսուցչական կազմի ջանքերով հրատարակվել է նաև «Պատանի» ամենամսյա հանդեսը:

1913-1917 թթ. լույս է տեսել «Հայաստանի բարեկամներ» անգլիալեզու հանդեսը, որը «Հայաստանի բարեկամները» անգլիալեզու ընկերության պաշտոնաթերթն էր: Այն անդրադարձել է հիմնականում, որբանոցներում, գաղտնիներում բարեգործակա՞ ու միսիոներական գործունեությանը:

1913-1920 թթ. «Լոնդոնի հայոց միացյալ ընկերակցության» ընկերակցության ղեկավարներից Արամ Բաֆֆին էր՝ մեծ վիպասանի որդին: Նրա անդրադարձել էր Անգլիայում Հայկական Պարբերականը լայնորեն լուսաբանել էր քաղաքական իրադարձություն-հարցի մասին եղած բոլոր կարևոր քաղաքական իրադարձությունները և դրանց արձագանքները: Հանդեսի մշտական ենթարաժինները և դրանց արձագանքները: Հանդեսի մշտական ենթարաժինները և դրանց արձագանքները:

¹ «Չարթուր», Պէյրուք, 1969, N 92:

ներն անդրադարձել են անգլիաճայոց ազգային կյանքին, նրանց հասարակական-քաղաքական և մշակութային միջոցառումներին: 1914 թվականից «Արարատը» խմբագրել է «Ընկերակցության» նախագահ Ա. Մ. Գրեգորին: Նշենք, որ այդ հանդեսի բաժանորդների թվում էին նաև Կալկաթայի, Ռանգունի, Սինգապուրի, Բիրմայի և հարավարևելյան Ասիայի հայ համայնքների վեց տասնյակից ավելի ներկայացուցիչներ:

Իսկ Արամ Բաֆֆին եղբոր՝ Արշակի հետ միասին 1918 թվականից սկսած գործունեություն է ծավալել «Հայկական տեղեկատվական բյուրոյի» շրջանակներում, ուր, բացի Հայաստանի մասին տեղեկատվությունների փոխանակումից, գրքույկների ձևով հրատարակվել են բրիտանացի նշանավոր հայագետների ու քաղաքական գործիչների ելույթներն ու դասախոսությունները Հայաստանի ու Հայկական հարցի վերաբերյալ¹:

Բրիտանացի մտավորականները նշանակալի դեր են ունեցել հայոց պատմությունն ու Հայաստանի քաղաքական դրությունը անգլիացի հասարակությանը հասու դարձնելու գործում (Ջեյմս Բրայս, Առնոլդ Թոյնբի, Բաքստոն եղբայրներ, էմիլի Ռոբինզոն, Ուոլֆհամ, Լինչ):

Անգլիաճայոց մշակութային գործունեությունը ևս բազմազան էր: Այդ ապարեզում իրենց գործունեությունը աչքի են ընկել մտավորականության այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք էին թարգմանիչ և արվեստաբան Գ. Ֆրենտզլյանը, Մ. Չերազը, թարգմանչուհի, նկարչուհի և գրականագետ Ջ. Բոյաջյանը, հրատարակիչ Կ. Թումայանը, նկարիչ Էդ. Շահինը, երաժշտագետ Կ. Գալֆայանը և այլք:

Անգլիաճայ մտավորականության մեծաթիվ ներկայացուցիչներն իրենց ուսումնառությունն են անցել Անգլիայի բարձրագույն քոլեջներում և համալսարաններում: Դրանց մեծ մասը Հնդկաստանից, Պարսկաստանից և Օսմանյան կայսրությունից եկած բրիտասարդներ էին, որոնք մասնագիտացել էին բժշկագիտության և իրավագիտության ոլորտներում: Մադրասաբնակ Ջ. Մ. Ջոզեֆը, իր բժշկական կրթությունը ստանալով Լոնդոնում, ապա՝ Գլազգոյում, 1860 թ. ընտրվել է Լոնդոնի բժիշկների արքայական քոլեջի անդամ:

Մինաս Չերազը 1890 թ. Լոնդոնի համալսարանի Բինգս քոլեջի պրոֆեսոր էր, հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչը՝ Ս. Պարոնյանը, Դյուր-

հեյմի համալսարանում աստվածաբանության դոկտորի աստիճան էր ստացել 1896 թ., իսկ Ա. Ստեփանյանը՝ վիրաբուժության դոկտորի աստիճան Վիրաբույժների և բժիշկների արքայական քոլեջում:

Հայ մատենագիտության և հայկական ձեռագրերի մշակման ասպարեզում նշանակալի դեր է կատարել Ս. Պարոնյանը՝ սկիզբ դնելով Բրիտանական թանգարանի և Բողլեյան գրադարանի հայերեն ձեռագրացուցակների պատրաստմանն ու դասակարգմանը:

¹ "Ararat", London, vol. VI, N 63, 1919, p. 307.

Եվրոպական գրականության մեջ Հայերի մուտքը Արևմտյան Եվրոպա կապվում է քրիստոնեության տարածման նպատակով Արևմուտք մեկնած Հայ առաքելական քարոզիչների գործունեության հետ:

Հոլանդիայի և Բելգիայի ներկայիս տարածքում Հայերի հետքեր գտնում ենք մեր թվարկության առաջին դարերում: III դարից սկսած՝ արևմտաեվրոպական վարքախոսական գրականության մեջ հանդիպում են սրբադասված մի շարք հայագրի հոգևորականների անունները՝ Ս. Քրիստոսոս (III դ., Կոմին, Բելգիա), Ս. Սերվատիոս (IV դ., Մասստրիխտ, Հոլանդիա), Ս. Մակարիոս (XI դ., Գենտ, Բելգիա)¹:

Առավել աշխուժանում է Հայերի ելուժուտը տարածաշրջան՝ Ֆլանդրիա և հարակից երկրներ հատկապես Կիլիկիայի հայկական թագավորության շրջանում:

Հայկական Կիլիկիայի կարևորագույն նավահանգիստ Այասը, որտեղ «գտնվում էր իր եկամուտներով պետության առաջին մաքսատունը» և որտեղ, ժամանակակիցների հաղորդմամբ, «այցելում են աշխարհի տարբեր երկրների բոլոր նավերը»², կապված է եղել նաև Ֆլամանդական Բրյուզելի նավահանգստի հետ³: Ավելին, XIV դ.

սարակինոսների արշավանքներից փախած մի խումբ հայեր պատրաստվել են այս քաղաքում՝ վայելելով հասարակության խնամքն ու հոգատարությունը⁴:

Ֆլանդրիայի գլխավոր նավահանգիստ Բրյուզելի աշխարհագրական կարևորությունը գիտակցելով՝ քաղաքային իշխանությունները ծովահայաց պատվարներ էին կառուցել ջրի հնարավոր ներխուժումներից քաղաքն ապահովելու և օտար վաճառականներին առավել մեծ վստահություն ներշնչելու նպատակով, որ այն ժամանակների համար հրաշքին համարվում էր համարվում⁵: Ըստ հետազոտողների՝ հիշյալ ժամանակաշրջանում օտարագրի վաճառականները, հաճախ, մի քանի անգամ գերազանցում էին քաղաքային բնակչության թիվը: Անգլիայից բրդեղեն էր բերվում, Հունգարիայից ու Բոհեմիայից՝ մետաղներ, Ռուսաստանից՝ մորթիներ, Իսպանիայից՝ զանազան յուղեր և այլն⁶:

Բրյուզելում հայկական և արևելյան գորգերի, համեմունքների և ներկերի առևտրով զբաղվելու զանազան արտոնություններ ստացած առաջին Հայ առևտրականները հիշվում են արդեն 1340 թ.: Սացած նրանք երկար չեն մնացել այդտեղ: Տեղի առևտրական պայմանագրերում վաճառական Հայերի ավելի մեծ խմբեր պարբերաբար հանդիպում են 1358-1360-ական թթ. սկսած:

Ինչպես իտալական քաղաքներում (Վենետիկ, Ջենովա և այլն), Հայ վաճառականները Բրյուզելում ևս ունեին իրենց նախնական հանգրվանը՝ «օթյակը» կամ «հաստունը»: Հայ վաճառականների անուններին հաճախ հանդիպում ենք Բրյուզելի քաղաքացիների հետ կնքված առևտրական միջնորդային պայմանագրերում: Նրանք Եվրոպական զանազան իրեր ու հատկապես գործվածքներ էին արտաբերում Այաս կամ այլ երկրներում գտնվող իրենց գործընկերներին⁷:

նաուհանգիստ մի» Լայացցո, որ Կիլիկիայի Այաս քաղաքն է, որտեղից ինչպես «փ գիրս մի վիպասանից Փոանկաց ասի, բամբակ եւ այլ պեսպես համեմունք ի Հայոց գան Պրիստ եւ յերկիրն Ֆլանդրայ»:

¹ Ալիշան Հ. Ղ., նշվ. աշխ., էջ 461: Սարուխան Ա., Հոլանդիան եւ հայերը ԺԶ-ԺԹ դդ., Վիեննա, 1926, էջ 44:

² Bruyssel, Ernest Jean van. Histoire du commerce et de la marine en Belgique, Bruxelles, t. I, 1861, p. 164-165.

³ Bruyssel Ernest Jean van, նշվ. աշխ., էջ 205: Սարուխան Ա., նշվ. աշխ., 1926, էջ 116:

⁴ Ալիշան Հ. Ղ., նշվ. աշխ., էջ 460-461: Սարուխան Ա., նշվ. աշխ., 1926, էջ 43-45:

⁵ Սոյնի, Բելգիա եւ հայերը, Վիեննա, 1937, էջ 117-118:

¹ Այս մասին տես Zekiyani B. L., Le Colonie Armene del medio evo in Italia e le relazioni culturali italo-armeno, (Primo simposio internazionale di arte Armena), San Lazzaro, Venezia, 1978, p. 824. Դեղիյան Ժ., Հայ վաճառականները եւ ուխտագնացները Արևմտյան Եվրոպայում X դ. վերջում եւ XI դ. սկզբում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1984, N 3: Յովսեփյան Ա., Հոլանդիայի հայորդի քարոզիչը, «Ընթաց» (Հոլանդիա): Մենք օգտվել ենք սույն հոդվածի արտատպությունից՝ «Հրայր», թիվ 37, 38 (82, 83), 3, 10 մարտ, 1986 թ., Վիեննա, որը մեզ էր տրամադրել պրոֆ. Կ. Ս. Խոսրովյանին իր Եվրոպա կատարած այցելությունից հետո, որի համար երախտապարտ ենք նրան: Acta Sanctorum, T. III, Mai, 1780, Anvers. AASS, Commentarius historicus, p. 874: Kurth, Bulletin de la Société d'Art et d'Histoire du Diocèse de Liège, 1881, 1884. Schaepeens, Tombeaux Chretiens, Académie d'Archéologie de Belgique, 1850, VII, p. 76. Jean Mecorian. Les inscriptions du Mont Admirable, Mélanges de l'Université Saint-Joseph. T. XXXVIII. 2, pp. 297-330. Bibliotheca Hagiographica Latina», Bruxelles, 1900-1901, p. 757. (Macarius ep. Antiochiae Armeniae). Սարուխան Ա., Բելգիա եւ հայերը, Վիեննա, 1937:

² Микаелян Г., История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, с. 22.

³ Ալիշան Հ. Ղ., Միսական, Վենետիկ, 1893, էջ 460: Ալիշանը խոսում է այն մասին, որ Բրյուզելի նավահանգստի մարսատան աշխատակիցն իրենց տարեգրքում «յիշէ

Ֆլամանդացի հետազոտողներից էմիլ Վանդեն Բյուսքեն, հենվելով հատկապես 1589 թ. նոտարական փաստաթղթերի վրա, եզրակացնում է, որ XIV դարի սկզբին Ֆլամանդացիները Մերձավոր Արևելքի հետ իրենց առևտուրն իրականացնում էին արևելցիների, այդ թվում նաև հայերի միջոցով: XV դ. Ֆլամանդացիները Մերձավոր Արևելքի երկրներում սեփական վաճառատները հաստատելու անհաջող փորձերից հետո ստիպված էին բավարարվել Բրյուզզեում արևելցիների հետ միջնորդավորված առևտրի եկամուտներով¹:

«Լեւանտացիները» (այդ թվում՝ հայերի) և Բրյուզզեի քաղաքացիների անհամաձայնության պատճառով 1354–1358 թթ. ընթացքում արևելցիները լքել են քաղաքը և բնակություն հաստատել մոտակա հոլանդական Դոտրելստ (Ուտրելստ) քաղաքում: Սակայն ի վերջո վերադարձել և գոթական ոճով մի փառահեղ տուն են կանգնեցրել Բրյուզզեում 1478 թ., որի չորս անկյուններում աշտարակներ են վեր խոյացել: Այս գեղեցիկ կառույցը կանգուն է եղել մինչև XVII դ.:

XV դարում Արևելքից եկած վաճառականների թվում քիչ էին նաև մահադականները (թուրքեր, արաբներ, մարոկացիներ), որոնք սակայն չեն կարողացել երկար դիմանալ Ֆլամանդացիների կրոնական մոլեռանդությանը և շուտով լքել են Բրյուզզեն, թեև թե՛ քաղաքապետարանը և թե՛ կղերը հավասար արտոնություններով էին օժտել նրանց և մյուս արևելցիներին:

Վավերագրերը վկայում են, որ Ֆլիխս Գեղեցիկի թագավորության ընթացքում (1482–1506 թթ.) Բրյուզզեում արդեն հայեր և ընդհանրապես արևելցիներ չկային:

Այնուամենայնիվ փաստաթղթային աղբյուրները թույլ են տվել Վանդեն Բյուսքենի և Հ. Ղ. Ալիշանին Բրյուզզեի Ս. Բավոն մայր եկեղեցու հյուրատան կառուցումը թվագրել 1346 թ.: Եկեղեցու ծխամատյանի 1386 թ. արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Այն ժամանակ կային բազմաթիւ աղքատ ասպետներ, ինչպէս նաեւ թափառականներ, նոյնպէս եւ եգիպտացիներ եւ օտարականներ, որոնք

գալիս էին Հայաստանից եւ Ասիայից: Նրանք փախչում էին սարակինոսներից եւ մեծ թուով գալիս էին այս երկիրը»¹:

Անկասկած առանձին հայերի հետքեր կան նաև Դամմ և Էկլյուզ նավահանգիստների ելից ու մտից մատյաններում՝ զանազան գործարքների, բերվող ու տարվող ապրանքների չափի ու արժեքների, հաճախ որոշ կարիքավոր հայերին տրված նպաստների մասին և այլն:

Ժամանակի ընթացքում Բրյուզզեն, ինչպես նաև Ֆլանդրիայի մյուս քաղաքները, կորցնում են իրենց թե՛ աշխարհագրական և թե՛ առևտրական նշանակությունը: Նախ Բրյուզզեի ծովախորշը լցվում է ավազով, և դնալով դժվարանում է նավերի մոտենալը ցամաքին: Նրան փոխարինող Անտվերպեն քաղաքի աստեղային ժամն էլ երկար չի տևում, քանի որ քաղաքականապես ու տնտեսապես բուռն զարգացում ապրող Հոլանդիան ամեն միջոց ձեռք է առնում միջազգային առևտուրը դեպի իրեն գրավելու և Հյուսիսային Վենետիկի՝ Բրյուզզեի համբավը յուրացնելու ուղղությամբ: Նա փակում է էսկո դետի գետաբերանը՝ Անտվերպենը կտրելով ծովի հետ հաղորդակցություն ունենալու հնարավորությունից, և ընդհանրապես, տարածաշրջանի ողջ երթևեկությունն ու անցուղարձը հսկվում էին հոլանդացիների կողմից: Կամաց-կամաց սկսում է կարևորվել Ամստերդամի դերը:

Ազգային անկախության համար մղվող պատերազմներից ու 1566 թ. բուրժուական հեղափոխությունից հետո Հոլանդիան դարձել էր ոչ միայն տնտեսական, այլև հասարակական-քաղաքական, գիտական ու մշակութային ամենաբարձր զարգացում ունեցող երկրներից մեկը: Ամստերդամը, որ համաշխարհային շուկայի, մշակութային կյանքի կենտրոնն էր, այդ դարերում իրավամբ վայելում էր «Եւրոպայի կայսրուհու» համբավը: Եվրոպայի բոլոր կենտրոններից այդտեղ են փոխադրվում համարյա բոլոր մեծ առևտրական տներն ու ընկերությունները: Սրան մեծապես նպաստում էին նաև հոլանդական հզոր նավատորմը և միջմայրցամաքային առևտուր կազմակերպելու գործում այն ժամանակվա համար բավական մեծ հնարավորությունները: Ինչպես բոլոր առևտրականները, հայ վաճառականը ևս Ամստերդամում կարող էր առնչվել ոչ միայն հոլանդացի, այլև ուրիշ երկրներից և նույնիսկ այլ մայրցամաքներից եկած իր

¹ Սարոխան Ա., Բելգիա եւ հայերը, Վիննա, 1937, էջ 120–121: Bussche Emil Vanden, Une question d'orient au Moyen âge, documents inédits et notes pour servir à l'histoire du commerce de la Flandre, particulièrement de la ville de Bruges - avec le Levant, Bruges, 1878.

¹ Սարոխան Ա., նշվ. աշխ., 1937, էջ 120–123, 126:

Պարսկաստանից և Արևելքի այլ երկրներից եկող Հայ վաճառականների խմբերի միջև որոշակի տարբերություններ կային: Մինչև XVIII դ. առաջին քառորդը մեծամասնություն է կազմել հատկապես պարսկահայերի թիվը, իսկ 1715 թվականից որոշակի ավելացել է նաև արևմտահայերի թիվը: Հայերի ներհոսքի վերջին ավիքը Հոլանդիա եղել է 1750-ականներին Մոսկվայով¹:

Հայ վաճառականները վայելում էին Հոլանդացիների համակրանքը: «Հայ գաղութը Ամստերդամի հասարակության ցանկալի մասնիկն էր, - գրում է Ռ. Բեկիուսը, - եւ մեծ մասամբ միաձուլված էր նրա մեջ: Հայերն այս հասարակության համար շատ ավելի վաղ էին ընդունելի դարձել (չնայած իրենց սեփական եկեղեցին ունեին), քան Հոտմեացի կաթոլիկներն ու հրեաները»²: Նա նույնիսկ թվարկում է այն նկարիչներին ու քանդակագործներին, որոնք երբևէ անդրադարձել են հայերին ու նրանց կենցաղին (Յան Բիրտարտեն, վան Ուլֆտ, Բերկհեյդե և այլք): Նշանակալից է նաև այն հանգամանքը, որ քաղաքային բիրժայի դահլիճի պատերին այլազգի վաճառականների, դրամափոխների հետ միասին պատկերված են նաև Հայ վաճառականները՝ զանազան գործարքներ կատարելիս³:

Խոսելով հայկական գաղութի մասին՝ "Le Amsterdammer" շաբաթաթերթը գրում է. «Հայկական գաղութի պատմությունը մի ոսկե էջ է Ամստերդամ քաղաքի պատմության մեջ»⁴:

Հայկական համայնքի ստվարացման ու կազմակերպվածության մասին է վկայում Ամստերդամում Հայ քահանա ու աղոթատուն, տարիներ անց նաև եկեղեցի ունենալու փաստը: Հայազգի վաճառականների մասին Հոլանդացիներն այն կարծիքին էին, որ նրանք կաթոլիկներ են, բայց չեն ենթարկվում Հոտմեական եկեղեցուն, ուստի չէին կաշկանդում նրանց կրոնական ձգտումներն ու գործունեությունը:

¹ R. A. Bekius, De Armeense kolonie te Amsterdam in de 17e en 18e eeuw. Immigratie-integratie-achteruitgang. Scriptie MO-11 Geschiedenis Nutssesminarium a/d Universiteit van Amsterdam. Augustus, 1983, թիվ 4 աղյուսակ:

² Նույն տեղում, էջ 6:

³ Նույն տեղում: Հեղինակը նշում է այս նկարիչների ու քանդակագործների՝ քաղաքային քանդակաանուն (Municipal Museum) պահվող համապատասխան աշխատանքների քանդակարանային գույքահամարները (Յան Բիրտարտեն՝ c-6658, Բերկհեյդե՝ c-26900, վան Ուլֆտ՝ առանց նեգատիվային համարի):

⁴ "Le Amsterdammer", 1887, օգոստոսի 14:

Շուրջ մեկ դար Ամստերդամի հայկական համայնքն իր կրոնական ծեսերը կատարելու համար հավաքվում էր որևէ մեկի տանը կամ վարձու աղոթարանում, որը հետագայում մատուռի կարգավիճակ ստացավ: Այն կրում էր «Ս. Կարապետ» անունը, և նրա առաջին հոգևոր առաջնորդը Կարապետ վարդապետ Ադրիանացին էր¹:

1713 թ. «ավագադոյն» Հայ վաճառականներ Պապաջան Սուլթանյանի ու Նիկողայոս Թեոդորյանի կողմից քաղաքում հայկական պատշաճ եկեղեցի կառուցելու վերաբերյալ խնդրագիր է ներկայացվում Ամստերդամի քաղաքապետին: Քաղաքային իշխանությունների նույն թվականի հոկտեմբերի 26-ի համապատասխան որոշմամբ վաճառականների դիմումը բավարարվում է²: Նույն վաճառականների նյութական միջոցներով Ամստերդամի կենտրոնական փողոցներից մեկի վրա մի շինություն է գնվում, որը հիմնահատակ քանդակում կառուցվում է եկեղեցին: Հիմնարկի արարողությունը ներկա են եղել նաև քաղաքային իշխանությունները: Նկատենք, որ եկեղեցու կառուցմանը, նրա ներքին հարդարանքին և արժեքավոր սպասքի ձեռքբերմանը մասնակցել են համայնքի համարյա բոլոր անդամները, հատկապես վաճառականական խավը՝ վանանդեցիների անմիջական աջակցությամբ: Եկեղեցու օծման իրավունք ստանալու համար գաղթօջախի ներկայացուցիչների անունից 1715 թ. սեպտեմբերի 20 թվակիր աղերսագրով դիմում է արվել էջմիածնի Մայր Աթոռին՝ «Հաւանութեամբ ստորանիշ վաճառականացն յօրինեցաւ այս տոմսիկս բանահիւսութեամբս և տպիւք Ղուկասու դպրի վանադեցոյ»³:

¹ Մարտիան Ա., նշվ. աշխ., 1926, էջ 148: Դավիթ Ջուղայեցու (Շաբաթի որդի) «արդեամբ» (1663 թ.) գնված «Ս. Կարապետ» մատուռի վեճ քարը Ոսկան Երեսնացու Մարսել փոխադրվելուց հետո եղել է իր հետ եւ վերջինիս մահից հետո մնացել է քաղաքային իշխանությունների մոտ: 1970 թ. մայիսին Վազգեն Ա-ի Մարսել կատարած ուղեւորության ընթացքում Մարսելի քաղաքագրույթի պրո Դեֆերը հանդիսավորությամբ Վեհափառին է հանձնել այն: Վեճ քարը, որը Ոսկանից հետո հանգրվանել էր "Notre Dame de la Garde" եկեղեցու ավագ խորանի վրա, այնուհետեւ Մարսելի հնագիտական, ապա Բորելի քանդակարաններում, Վեհափառ Հայրապետի կամոք ներկայումս խնամքով պահվում է Մարսելի հայոց Ս. Սահակ-Մեսրոպ Պրաղոյի եկեղեցում (տես Ս. Ս. Վազգեն Ա Հայրապետի իններորդ ուղեւորությունը, Սր. Էջմիածին, 1971, էջ 188-189):

² Regering en Oud-Burgemeesteren van Amsterdam, fol. 35, verso. Մարտիան Ա., նշվ. աշխ., 1926, էջ 149:

³ Աղերսագրի պատճենը, ինչպես եւ ջողախայերի մասնակցությամբ յուրաքանչյուր հայանպաստ միջոցառման մասին տեղեկություն, ուղարկվել է Նոր Ջուղայի առաջնորդին: «Ի վաղուց հետև եւ ցայսօր ժամանակի իսկ պահի սովորութեան ի մէջ

Ամստերդամի կենտրոնում *Boomsloot* փողոցում գտնվող եկեղեցու շինարարությունն ավարտվում և օծվում է 1715 թ. «Սուրբ Հոգի» անունով: Նորաշեն Հայկական եկեղեցին դառնում է գաղութահայ կյանքի կենտրոն, ազգային լեզվի, սովորույթների ու ավանդույթների պահպանման օջախ: Նյութական ծախսերը հոգալու նպատակով որոշվում է, որ տեղաբնակ և նույնիսկ ժամանակավորապես Ամստերդամում գտնվող բոլոր Հայերը տարեկան որոշ գումար պետք է Հատկացնեն եկեղեցուն: 1733 թ. եկեղեցու առաջնորդությունը ստանձնում է Հովհաննես Ամասիացի վարդապետը, որը 1749 թ. հարուստ վաճառական Առաքել Տեր Առաքելենցի Հեստ միասին նախաձեռնում է եկեղեցու վերանորոգությունն ու ընդարձակումը, Համաձայն եկեղեցու արտաքին և ներքին մուտքերի վրա փորագրված արձանագրությունների¹:

Տեր Առաքելենցի վախճանից Հեստ (1774 թ.) եկեղեցին լուրջ նյութական խնդիրների առջև է կանգնում, մանավանդ որ Համայնքն այլևս նախկին աշխուժությունը չունի, վաճառականական խափն ու ծխականները Հետզհետե նվազել էին: Այս թվականին եկեղեցու սպասավորությունը ստանձնած Տեր Դանիել քահանան 1806 թ., նյութական միջոցներ չունենալու պատճառով, Հեռացել էր՝ փակելով եկեղեցին:

1835 թ. վախճանված Ամստերդամի վերջին Հայ բնակիչը՝ գմյուռնիացի Ստեփան Գարրիելյանը, որ ապրում էր եկեղեցում, այն որպես սեփականություն կտակում է իր հուլանդացի կնոջը: Ջանազան դատական ու իրավական գործարքներից, բազմաթիվ խնամակալների ձեռքով անցնելուց հետո, ի վերջո, ուսական կառավարության միջնորդությամբ 1873 թ. եկեղեցու տնօրինությունը Հանձնվում է էջմիածնի Մայր Աթոռին: 1874 թ. Հայկական եկեղեցու շենքը վաճառվում է և վերածվում կաթոլիկ իրական դպրոցի, որը գործում է մինչև XX դ. կեսերը²:

գերամեծար Հնդկահայոց, զի մինչ սակա ազգային ինչ իրողութեանց հասարակապես առնեն բոքակցութիւն ինչ ընդ սրբոյ Արոտոյն Էջմիածնի, գաղափար այնր առաքելն ի վանքն Ամենափրկչի ընդ որոյ իրաւասութեամբն գտանին ինքեանք, ի տեղեկութիւն Առաջնորդի այնր վանաց» («Արշալոյս Արարատեան», Չմիտնիա, 1861,

¹ Արձանագրություններ տե՛ս Մարտիան Ա., նշվ. աշխ., 1926:

² Ամստերդամի հայկական եկեղեցու պատմությանը հանգամանորեն անդրադարձել է Ա. Մարտիանն իր վերոհիշյալ աշխատության մեջ՝ օգտագործելով Ամստերդամի դիվանների արձանագրությունները (էջ 146-173):

Հուլանդահայ ժամանակակից ստվարացած Հայ Համայնքի ջանքերի շնորհիվ պատմական մեծ արժեք ունեցող Հայկական եկեղեցու շենքը 1980-ական թթ. կեսերին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի շնորհիվ վերադնվել է¹:

Ամստերդամի Հայ գաղթօջախը Հայոց պատմության մեջ բացառիկ է Հայ մշակույթին մասնավորապես Հայ գրատպության ոլորտում իր մատուցած ծառայություններով:

1512-1800 թթ. տպագրական տեխնոլոգիաների յուրացմամբ Հայկական տպարաններ հիմնվեցին և տարբեր Հաճախականությամբ գործեցին Եվրոպայի և Ասիայի մոտ 19 քաղաքներում: Կարող ենք փստահորեն արձանագրել, որ Եվրոպայում Հայ տպագրության սկզբնավորման և այնուհետև զարգացման գործում Ամստերդամի Հայ տպագրությունը դարաշրջանային դեր կատարեց: Այստեղ XVII դ. 60-ականներին սկզբնավորված Հայ տպագրությունը շարունակվեց մոտ կես դար՝ իր կազմում կրելով 4 տպարանների պատմություն, մոտ 48 անուն կարևորագույն գրքերի հրատարակությամբ, մոտ 50 Հազար Հատոր տպագիր ժառանգությամբ²: Այսօր ամբողջ աշխարհի տպագիր գրքի շտեմարաններում, մեր Հաշվումներով, պահպանվել է ամստերդամյան Հայ Հնատիպ գրքի մոտ 1000 Հատոր³:

Ամստերդամում 1660-1718 թթ. գործած 4 Հայկական տպարանները ղեկավարեցին 7 Հայ գրահրատարակիչ-տպարանատերեր՝

Մատթեոս Մարեցի (1658-1660) - «Ս. Էջմիածին եւ Ս. Սարգիս»,
Ավետիս Ղլիճենց Երևանցի (1660-1666) - «Ս. Էջմիածին եւ Ս. Սարգիս»,

Կարապետ Ադրիանացի (1662-1668) - «Ս. Էջմիածին եւ Ս. Սարգիս»,

Ոսկան վրդ. Երևանցի (1664-1669) - «Ս. Էջմիածին եւ Ս. Սարգիս»,

¹ Տե՛ս Մեքրոյան Ե., Ամստերդամի հայկական եկեղեցու վերագնումը, Էջմիածին, 1986, N Բ, էջ 35-38: Ամստերդամի քաղաքային իշխանությունները, կարեւորելով եկեղեցու պատմական արժեքը, 2012 թ. վերանորոգեցին շենքի արտաքին ճակատը:

² Ամստերդամի հայկական տպարանի հիմնադրման, նրա գործունեության եւ հրատարակությունների ուսումնասիրմանն են անդրադարձել Գ. Չարքիանյանը, Լեոն, Գ. Լեոնյանը, Ա. Մարտիանը, Ռ. Իշխանյանը, Մ. Գրիգորյանը, Կ. Ամատունին եւ այլք:

³ Այստեղ եւ ստորեւ հաշվարկները կատարված են ըստ՝ Հայ գիրքը 1512-1800 թթ., Խմբ.՝ Ոսկանյան Ն., Կոկոտյան Բ., Սավալյան Ա., Երևան, 1988:

«...դ Պարոն Պետրոսն Զուղայեցի ... զի ի խնդրոյ՝ եւ ծախիւք իւրով տպեցաւ այս ժողովածու փոքրիկ գրքուկս ...» [«Գանձ չափոյ կշռոյ...» (1699)]:

«...ի լոյս ածեալ Հարցմամբ խնդրոյ եւ ծախիւք Զուղայեցի ... խոճայ Քանանի որդւոյ Թարխանին, Աւետքին եւ Սարհազին ընկերացն Աւետքի որդւոյ Ղազարիոսին» [«Հայելի ... - հին կտակարանին» (1713)]:

«...Նուիրեալ եւ տեառնագրեալ Զուղայեցի Գիւանէնց ... - Սարգսի որդւոյ Պետրոսին» [«Պատկերասէր Պատկերատեաց» (1716)]:

Նրանք, իրենց առևտրին նպաստող զանազան ձեռնարկներ պատվիրելուց և նյութական ծախսերը հոգալուց զատ, հովանավորում էին շատ ուրիշ հրատարակութիւններ ևս, որոնք մեծ կարևորութիւն ունեին Հայ ժողովրդի, նրա ազատագրական մտքի պատմութիւն համար: Նրանց դերը փոքր չէր նաև հրատարակված գրքերը Հայաշատ կենտրոններ և Հայրենիք տեղափոխելու և Հայ գրավարուներին հանձնելու գործում: Այս մեկենասների մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կարելի է քաղել հրատարակված գրքերի հիշատակարաններում:

Եվրոպայի Հայ տպագրիչների Համար լրացուցիչ բարդութիւն էր գիրքը հրատարակելու Ասիայում տարածելը: Դա արվում էր Վենետիկի, Հալեպի, Զմյուռնիայի, Նոր Զուղայի վաճառականների միջոցով: Գրքերը հիմնականում առևտրանավերով գալիս էին XVI—XVII դարերի տպագիր գրքի տարանցիկ կենտրոն՝ Զմյուռնիա: Այդ քաղաքն ամենաշարժյա քաղաքներով կապված էր Պոլսի՝ շուրջ 40 հազար Հայերով բնակեցված շուկայի հետ: Դեռևս Սիմեոն Լեհացին հիշում էր Կ. Պոլսում գրավարական նշանավոր շուկայի՝ «Բիթապխանայի» առկայութիւնը: Նդւոյ թիով ցամաքային քարավաններ ուղղվում էին դեպի Պարսկաստան՝ 15 հազար Հայերով բնակեցուած Նոր Զուղա:

Հայտնի օրինակները վկայում են գրքի մեծաքանակ տեղափոխման մասին.

-1663 թ. Ավետիս Ղլիճենցը Լիվոնոյում բեռնաթափում է 3900 հատոր գիրք՝ զրանք Զմյուռնիայում վաճառելու համար²:

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Kévorkian R. H., Catalogue des «Incunables» arméniens (1511-1695) ou chronique de l'imprimerie arménienne, Genève, 1986, pp. 11-12.

² Ամատունի Հ. Կ., Ոսկան Երեսնցիին և իր ժամանակը, Վենետիկ, 1975, էջ 147:

-1688 թ. Մատթեոս Վանանդեցու ծանոթ վաճառականը 6000 գիրք է բերում Ամստերդամից Զմյուռնիա¹:

Ամստերդամի Հայ Համայնքի մի այլ խավի՝ Հայկական գրքի հրատարակութիւն նկատմամբ ունեցած սրտացավ վերաբերմունքի լավագույն արտահայտութիւնն է 1685 թվականին հրատարակված «Շարակնոցի» հիշատակարանում պահպանված փաստը: «Արդ երես անկեալ աղաչեմ զընթերցողսդ, գրում է հրատարակիչ Մատթեոս Վանանդեցին, յիշել զերեւանցի պարոն Ուղուրուի որդի զտէր յՕ Վանանդեցին, յիշել զերեւանցի պարոն Ուղուրուի որդի զտէր յՕ Հան սրբանուէր քահանայն, եւ զհանգուցեալ ծնօղան զհայրն իւր զպարոն Ուղուրուն եւ զմայր նորին զՄասում Փաշայն, եւ զկողազպարոն Ուղուրուն եւ զմայր նորին զՄասում Փաշայն, եւ կիցն իւր Եղիսաբեթն՝ եւ ցեղբարս նորին զպարոն Աւետիքն եւ զպարոն Կարապետն՝ եւ քորք իւրեանց զԽաթունն զԲէկին զՄաւրիամն եւ զԿատարինէն, եւ զայլ արեան առու մերձաւորան, քանզի աշխատեցան ՚ի սրբագրութիւն շարակնոցին եւ զթուղթ չորացնելն եւ զայլ աշխատանս»²:

Միջնադարյան արհեստանոցներ հիշեցնող Հայկական տպարաններում գլխավոր գործող անձն անկասկած տպարանատեր-հրատարակիչն էր, որի ուսերին էր ընկած տպագրելիք բուն բովանդակութիւն ընտրութիւնը կամ կազմումը, հաճախ շարումն ու սրբագրութիւնը: Փոքր ռեսուրսներ ունեցող այդ աշխատանոցներում Հատման մեկի վրա դրված էին բազում պարտականութիւններ: Հատման կանչական է Ոսկանի «Աստուածաշնչի» հիշատակարանում իր իսկ «ձեռնասուն աշակերտ զՅօհան սարկաւազ Երեւանցուն» տրված բնութագիրը՝ աշխատանքային գործունեութիւն նկարագրութիւնը՝ «[1]. զառաջներորդ փորձըն միշտ ընթերցաւ ընդ իս եւ ընդ վարդապետին եւ [2]. աշխատեցաւ ի սփռելն զթուղթն եւ [3]. ի ժողովելն, եւ [4]. ի կապելն եւ [5]. զտնտեստան հոգսն եւ [6]. զամենայն զարտաքին գործս հոգաց եւ [7] անփորձ. ծառայեաց մտերմաբար»:

Մարդկային ուժի և նյութական միջոցների սղութիւնն պատճառով գրաշարութիւն և սրբագրութիւն գործը (իբր ավելի նվազ մասնազիտական գիտելիքներ պահանջող գործ), հաճախ հանձնարարվում էր տեղացի օտար կամ Հայազգի 12-13 տարեկան տղաներին: Հայ տպագրութիւն մասնակից տեղացիներին հիշատակելի է Եւսեբիոս Բիբլիոմանը, «Փլամենի Յօհաննիսը», որոնք հրատարակիչները Հայրենի էին սովորեցրել: Այդ փորձը շարունակվեց նաև հետա-

¹ Մարտիաս Ա., նշվ. աշխ., 1926, էջ 101:
² «Շարակնոց, երաժշտական երգեցմունք երգչախումբ», Ամստերդամ, 1685, էջ 779:

կարելի է ասել, նվազագույն կորուստներով...: Ոսկան վարդապետը տպագիր առաջին շարակնոցին կցել է նրա օգտագործումը դյուրացնող մի շարք օժանդակ նյութեր ևս, որ և ավանդույթ է դարձել նրանից հետո»¹: Ցանկանալով հնարավորին չափ ժողովրդին մատչելի դարձնել շարականի արվեստը, Ոսկան վարդապետը նպատակ է հետապնդել ցույց տալ նրան իր հոգևոր մշակույթի հարստությունները և դրանով իսկ հայ մշակույթի, տվյալ դեպքում՝ հայ հոգևոր երգի գեղեցկությունը արմատավորել նրա մեջ:

Պետք է նկատել, որ ամստերդամյան հրատարակությունների 57 տոկոսը հոգևոր գրականություն է, մնացածը՝ աշխարհիկ: Հաշվի առնելով կրոնի ու դավանանքի կարևորությունը՝ միջնադարի համար հայոց աշխարհիկ գրականության ծավալը կարելի է համարել վիթխարի:

Սաղմոսարանները, ժամագրքերը, օրացույցները, քերականությունները, այբբենարանները միտված էին ժողովրդական խավերի մշակութային բարեփոխմանը: Բացի հոգևոր տեքստերից, հայկական տպարանները հրատարակում էին պատմական, աշխարհագրական և գիտական գրքեր: Ոսկանի և ապա Վանանդեցիների տպարաններին ենք պարտական խորհնացուն վերագրվող «Աշխարհագրության», «Պատմության», Այգեկցու առակների, Դավրիժեցու «Պատմութեան» հրատարակությունները:

1668 թվականին Ոսկան Երևանցին հրատարակում է «Գիրք աշխարհաց և առասպելաբանութեանց որ է Աղուեսագիրք» երկը: Սա մի փոքրադիր գրքույկ է, որի մեջ ամփոփված են Անանիա Շիրակացուն վերագրվող «Աշխարհացույցը» և Վարդան Այգեկցու «Աղուեսագիրքը»:

«Աշխարհացույցի» հեղինակը, որն օգտվել է անտիկ շրջանի աշխարհագրական ավանդույթներից, ճշգրտելով ու նորացնելով ընդունված սահմանները, առավել հանգամանորեն է անդրադառնում Մեծ ու Փոքր Հայքերի, հարևան երկրների պատմաքաղաքական սահմաններին, աշխարհագրական ու բնակլիմայական առանձնահատկություններին, բուսական ու կենդանական աշխարհին: Այս գիրքը ճանաչողական մեծ նշանակություն է ունեցել պատմական Հայաստանն ուսումնասիրելու առումով: Գրքի հրատարակությունը,

որպես հայ մատենագրական հուշարձանի տպագրության առաջին փորձ, նշանակալից էր ու կարևոր:

Վարդան Այգեկցու «Աղուեսագիրքը» ժողովրդական առակներին, լեգենդներին, խրատական զրույցներին մի գողտրիկ հավաքածու է, որը մինչև օրս էի կորցրել իր բարոյախրատական, դաստիարակչական նշանակությունը: Նկատենք, որ Ոսկանը Այգեկցու «Աղուեսագրքի» առաջին հրատարակիչն է եղել¹:

1669 թվականին Ոսկան Երևանցին Ֆրանսիացի ուսումնասիրող Լակրուայի օգնությամբ զբարբից լատիներեն է թարգմանել Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկասիրությունը: Այս թարգմանությունը (ի դեպ, այն «Վարքի» համառոտ, խմբագրված օրինակի թարգմանությունն է)² Ոսկանն օտար ընթերցողին ծանոթացնում էր Վ դարի Հայաստանում կատարվող քաղաքական ու մշակութային անցքերին և, մանավանդ, Կորյունի լեզվով ներկայացնում հարուստ պատմական անցյալ ունեցող իր ժողովրդին, իր ազգին՝ որպես հնադույն քաղաքակրթության ու բազմադարյան մշակույթի կրողի:

Նույն տարին հրատարակվում է Առաքել Դավրիժեցու «Գիրք Պատմութեանց» աշխատությունը: Հայ մատենագրության մեջ սա առաջին երկն էր, որ տպագրվում էր հեղինակի կենդանության ընթացքում: Այն ընդգրկում է 1602-1662 թվականների պատմական իրաօրոք: Այն ընդգրկում է 1602-1662 թվականների տեղեկություններ է դարձուցությունները: Դավրիժեցին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների հետևանք հանդիսացող կոտորածների ու ավերածությունների մասին, անդրադառնում Ծահ Աբարաի կազմակերպած բռնադադլին, այդ ժամանակաշրջանում հայերի տնտեսական ու սոցիալական ծանր վիճակին: Աշխատությունը կարևորագույն սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև կայսրության, Սեֆյան Պարսկաստանի, Շիրվանի, Վրաստանի XVII դարի առաջին կեսի պատմության: Դավրիժեցու «Պատմությունը» շատ արդիական էր և ճանաչողական մեծ նշանակություն ուներ:

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Մարր Ն., Сборник притч Вардана. Материалы для истории средневековой армянской литературы, СПб, ч. 1, 1899, § 91, с. 98-100.

² Լատիներեն քարգմանությունը պահվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում՝ Nouv. Acq. lat., 2083 (Supl. Arm. 85): Այս մասին մանրամասն տե՛ս Անանյան Հ. Պ., Ոսկան վարդապետի լատիներեն քարգմանությունը Կորիւնի «Վարք Ս. Մաշտոցայ» համառոտ պատմության, «Պալատական», 1966, N 9-10, էջ 273-274:

¹ Թահմիզյան Ն., Ոսկան վարդապետն ու խազագրության արվեստը, Էջմիածին, 1966, N ԺԱ-ԺԲ, էջ 163:

«Համատարած աշխարհացույցը» և նրա «Բանալին» բարձր են գնահատվել նաև ժամանակին: Դրա վառ ապացույցն այն է, որ «Աշխարհացույցի» գիտական արժեքների համար 1699 թվականին Ղուկաս Վանանդեցին պարգևատրվել է Հոլանդիայի աշխարհագրական ընկերության հատուկ պատվոգրով¹: Իսկ 1707 թվականին Անգլիայում նրան շնորհվել է Արվեստների Մագիստրոսի պատվավոր կոչումը²:

Առհասարակ, բնական գիտություններին վերաբերող վանանդեցիների հրատարակություններն առաջնակարգ ուսումնական ձևերի են, որն էին Հայ ուսանողության համար: Թվենք դրանցից մի քանիսը:

1698 թ. հրատարակված «Համաձայնութիւն Հնգետեսակ ամսոց Հռոմայեցւոց, Ազարիայի, Հայոց, Հրէից եւ Տաճկաց» գիրքը նախ և առաջ տոմարագիտական ձևերի է, այստեղ Ղուկաս Վանանդեցին հրատարակում է 1616 թ. Ազարիա Ջուղայեցու կողմից ստեղծված և հայկական գաղթօջախներում (նոր Ջուղա, Հնդկաստան և այլն) լայն տարածում գտած հայկական տոմարը՝ համեմատելով այն չորս այլ տոմարների հետ: Ղուկաս Վանանդեցու կազմած տոմարագիտական տախտակները XVII դարի Հայ տոմարագիտության անհերքելի նվաճումն են և զուր չէ, որ որոշ փոփոխություններով դրանք հետագայում բազմիցս հրատարակվել են:

Հաջորդ՝ 1699 թ. հրատարակվում է նշանավոր «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոյ և դրամից բոլոր աշխարհի» աշխատությունը, որը, բազմաթիվ հետաքրքրական տեղեկություններ հաղորդելով XVII դարի առևտրական հարաբերությունների, տարբեր երկրների չափային, կշռային և դրամական միավորների ու նրանց հարաբերակցության մասին, բավական ուսանելի նյութ է պարունակում նաև մի շարք ժողովուրդների էթնիկական ինքնագիտակցության, սովորույթների, ազգային լեզուների, կրոնների վերաբերյալ:

Այդ փոքրածավալ աշխատությունը, որ վաղուց ի վեր գրավել է Համաշխարհային տնտեսական հարաբերությունների պատմության մասնագետների ուշադրությունը, նրանց իսկ բնորոշմամբ

¹ Խաչատրյան Մ., Հայ և ռուս քարտեզագրության կապերը 17-րդ դարում, «Պատմա-քաղաքագրական հանդես», 1966, N 2, էջ 188: Հմմտ. Хачатрян М., Карта мира Гукаса Ванандеци, «Вестник Ереванского Университета», 1971, N 1(13), с. 187-192.
² Գրիգորյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 74:

«ակնհայտ է դարձնում Հայ վաճառականների գործունեության հաղթարշավը»¹:

Դրանով Ղուկաս Վանանդեցին նպաստում ու դուրացնում էր Հայ վաճառականների ելումուտը Եվրոպայի ու Արևելքի երկրներ: Գրքում նշվում էին այն շուկաները, որտեղ Հայ վաճառականները եկամտաբեր առևտուր կարող էին անել և որտեղ մեծ պահանջարկ ունեին Պարսկաստանից կամ Օսմանյան կայսրությունից բերված ապրանքները և այլն²:

Ինչպես ֆրանսիացի ճանաչված պատմաբան Ֆերնան Բրոդելն է նշում. «Տեղեկատվության այս ահռելի ծավալի մեջ, որն արժանի է ավելի հանգամանալից վերլուծության եւ առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրության, ամենահետաքրքրականը ամենատարբեր եւրոպական քաղաքների կյանքի ինքնարժեքի համեմատական ուսումնասիրությունն է, ինչպես նաև զանազան հանելուկներով լի Աֆրիկայի նկարագրությունը՝ Եգիպտոսից մինչև Անգոլա, Մոնոմոտապից մինչև Զանգիբար: Հայերի առևտրական աշխարհի մասին այդ փոքրիկ գրքույկը դեռևս նրանց հեքիաթային հաջողությունների բացատրությունը չի տալիս»: Սակայն, ինչպես նկատում է Ֆ. Բրոդելը, պատկերացում է տալիս նրանց առևտրական Համաշխարհային դեղը, պատկերացում է տալիս նրանց առևտրական Համաշխարհային ցանցի վերաբերյալ և այն ճանապարհների, որոնցով Հայ քաղաքացիները իրար հետ կապվում և իրենց ձեռքում էին պահում «երկու հսկայական արենաները՝ ոչ ավել, ոչ պակաս՝ Արևելքն ու Արևմուտքը»³: Գրքի վերջում ղեկավարված է թվաբանական խնդիրների մի փոքրիկ հավաքածու:

¹ Бродель Ф., Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. т. 2, Игры обмена, М., 2007, с. 141-143. Տե՛ս նաև Kévonian K., Marchand Arméniens au XVII siècle, «Cahier du monde russe et soviétique», 1975. Հմմտ. Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne, (sous la direction de Chaudhury S. et Kévonian K.), Paris, 2007.

² Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այս աշխատությունը գրելիս Ղ. Վանանդեցին օգտվել է XVII դարի հեղինակ Կոստանդ Պաղայեցու «Աշխարհամոզվից» (1687 թ.): Այս մասին տե՛ս Խաչիկյան Լ., Le registre d'un marchand Arménien en Perse, en Inde et au Tibet (1682-1693), Annales, Economies, Societes, Civilisations (Extrait du N 2, Mars, Avril), Paris, 1967, p. 266. Միքոզյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 64, (Extrait du N 2, Mars, Avril), Paris, 1967, p. 266. Միքոզյան Հ., Ղ. Վանանդեցու «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թուոյ, եւ դրամից բոլոր աշխարհի» աշխատության հայկական աղբյուրների հարցի շուրջ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության հետազոտության երիտասարդ գիտաշխատողների 19-րդ նստաշրջանի գեկուցումների բեզիսներ, Երևան, 1985, էջ 6-7:

³ Бродель Ф., նշվ. աշխ., էջ 144:

վաճառականների մտավոր կարողությունները մարզելու նպատակով:

1700 թ. հրատարակված «Ոսկեայ դուռն դպրատան» աշխատությունը, որը նախատեսված էր ցածր տարիքի աշակերտության համար, ուսուցանում էր հայկական այբուբենը, տարրական հնչյունաբանության ու քերականական կանոնները, խոսքի մասերը, սովորեցնում էր թվաբանական գործողությունները, հարց ու պատասխանի միջոցով լուծում զանազան խնդիրներ ու վարժություններ: Երեսնամյակը ծանոթանում են բարոյական հասկացությունների տարրական նորմերին:

«Բնաբանութիւն իմաստասիրական կամ տարերարանութիւն» (1702 թ.) ուսումնասիրությունն մեջ Ղուկաս և Մատթեոս Վանանդեցիներն իրենց «բանասէր» եղբայրներին և ուսումնատենչ հայրենակիցներին հանդամանորեն ծանոթացնում են ֆիզիկայի, քիմիայի, երկրաբանության բնագավառներում եվրոպական գիտնականների ձեռք բերած նվաճումներին:

Եվրոպայում բախվելով հայկական մայրատառերի ստեղծման բարձր խնդրին՝ տպագրական հարուստ ինդուստրիայով հայտնի բոլոր հայ գրահրատարակիչները հայկական հրատարակչական գործընթաց ներգրավեցին հանրահայտ տառաստեղծ և փորագրիչ մասնագետների՝ Քրիստոֆել վան Դիյկին (Էլզեվիրների դպրոցի հանրահայտ տառաստեղծը) («Փունտիկ Քրիստոֆլու ... ազգավ ալաման»), Նիկոլայուս կամ Միկլոշ Կիշին (Հունգար. - Մատթեոս Վանանդեցու տպարանի տառաստեղծը)¹, Քրիստոֆել վան Զիխեմին, Ադրիան Սկոնբեկին, որոնց զարգացրած գրությունները հսկայական դեր ունեցան հայ գրահրատարակչական հետագա գեղարվեստական ոճավորման վրա:

Հետաքրքիր է նշել նաև ամստերդամյան որոշ հրատարակությունների (որոնց մասին նշվում է հիշատակարաններում) տպագրանակները:

1. 5000 օրինակ (°) - «Աստուածաշունչ» (1666-1668),
2. 3000 օրինակ - «Ժամագիրք» (1662-1663),
3. 2700 օրինակ - «Սաղմոսարան» (1661-1662),
4. 1500 օրինակ - «Սաղմոսարան» (1714-1715),

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Шун Одон, Заслуги знаменитого венгерского гравёра перед армянской культурой в конце XVII в., «ՀՍՍՌ-ԳԱ Տեղեկագիր Իստորիկական գիտությունների», 1957, N 3, էջ 119-120:

5. 1200 օրինակ - Ներսես Շնորհալի, «Յիսուս Որդի» (1660-1661):

Տպագրանակների վրա, ամենայն հավանականությամբ, մեծ ազդեցություն են թողել ժամանակի քաղաքական անցուղարձը, տնտեսական ճգնաժամերը: Ակնառու է թուվմաս Վանանդեցու հիշատակությունը 1695-ին. «...բարեռք վարկայ տպագրեալ թուովք նուազիւք, վասն անձեռնտու գոլոյ տեղոյս, քանզի յարուցմունք պատերազմաց՝ եւ հեղմունք անբաւից արեանց, սասանեցուցին զբնաւ՝ եւ զբոլոր կալուածս Եւրոպայու» [Մովսէս Խորենացի, «Պատմութիւն հայոց» (1695)]:

Համեմատության համար նշենք, որ 500-800 տպագրանակը հիմնականն էր Նոր Նախիջևանի Խալիվայի տպարանում¹:

Նոր ձևավորվող հայկական գրավաճառական շուկայի պոտենցիալ թիրախային սեգմենտները մոտավորապես հետևյալ կառուցվածքն ունեին՝

1. Դասագրքեր և այլ հոգեչազ հրատարակություններ՝ հասցեագրված մանուկ սերնդին, առանձին դեպքերում նաև չափահաս ոչ ուսյալ տղամարդկանց.

- «Տանս հայոց վասն մանկացն, որ օրհնեն ըզՅիսուս միշտ անունն նորայ ցնծութեան» [Շնորհալի, «Յիսուս Որդի» (1660-1661)]:

- «Վասն վարժման մանկանց տղայոց եւ կուսից աղջկանց, այլ եւ արանց եւ կանանց առ հասարակ, ընթերցման եւ ուսման սիրողաց եւ հետեւողաց...» [Կարապետ Ազրիանացի, «Այբբենարան» (1662)]:

- «Յաղագս նորեկ տղայոց՝ եւ մանկանց անկրթից. նաեւ արանց դեռեւս ոչ ուսելոց: ...Յաղագս վարժութեան տհասից» [«Այբբենարան եւ քրիստոնէական» (1666)]:

- «Յաղագս մանկանց եւ նորավարժից կրթութեան» [«Բերականութիւն» (1666)]:

- «...Վասն նորեկ դեռակիրթ եւ խակավարժ մանկանց Հայկազունեաց» [«Ոսկեայ դուռն դպրատան» (1699-1700)]:

2. Հոգեւոր գրականություն՝ հոգևորականների և հասարակության ավելի լայն շերտերի համար.

- «...քանզի ... հայելով ի նուազութիւն Աստուածայնոց - «...բանզի ... հայելով ի մէջ ազգիս հայոց... մանաւանդ վարդապետականաց որ ի մէջ ազգիս հայոց... մանաւանդ վարդապետականաց» [«Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, N 4:

¹ Բարխուդարյան Վ. Բ., Ռուսահայերի առաջին տպարանը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, N 4:

պետաց՝ եւ վանականաց՝ եւ գրոց աշակերտաց» [«Աստուածաշունչ» (1666–1668)]:

– «...ի պէտս եկեղեցեաց Հայաստանեայց» [«Ժամագիրք» (1686)]:

– «...ի ընթերցումն Աստուածասիրաց. արանց եւ կանանց» [«Աղմոսարան» (1661–1662)]:

– «...վասն հանուրց հասարակաց հայազանց սեռից եւ լուսաւորչական հօտից» [«Ժամագիրք» (1662–1663)]:

3. Մասնագիտական գրականութիւն՝ նախատեսված սոցիալական առավել նեղ շերտերի համար.

– «ի յօգուտ մերազնեայ Բանասէր վաճառական եղբարց, որք սիրեն եւ կամին իմանալ զանազան քաղս՝ դրամս՝ եւ զայլ ինչ՝ որ վաճառականութեան հետեւի՝ թէ՛ ի Ֆրանկստան՝ թէ՛ ի Հնդուստան՝ թէ՛ յԱջամստան եւ թէ՛ Հոռոմստան» [«Գանձ չափոյ կշռոյ...» (1699)]:

– «ի պէտս մերազնեայ Բանասէր եղբարց: Առ Բանասէր Թորգոմազնեայ ընթերցողս» [«Բնարանութիւն Իմաստասիրական» (1702)]:

Վանանդեցիներն ապրում ու ստեղծագործում էին իրենց ժամանակի ոչ միայն տնտեսական, այլև հասարակական-քաղաքական բարձր զարգացում ունեցող երկրներից մեկում: Սոցիալական մեծ տեղաշարժեր, հին ֆեոդալական հասարակարգի խարխուլում, բուրժուական հեղափոխութիւններ, նոր բուրժուական հարաբերութիւնների սահմանավորում, ազգային անկախութեան համար մղվող պատերազմներ, այս ամենը տեղի էր ունենում նրանց աչքի առջև: Բնականաբար, նրանք չէին կարող անտարբեր լինել հասարակական-քաղաքական նշանակալից այդ իրադարձութիւնների նկատմամբ և ակամա իրենց հայացքն ուղղում էին դեպի հայրենիք:

Վանանդեցիների ազատագրական հայացքներով տարբեր ժամանակներում զբաղվել են բազմաթիվ մասնագետներ: Այս խնդիրներին մեր կողմից նշված աշխատութիւններում անդրադարձել են Լեոն, Ա. Հովհաննիսյանը, Մ. Գրիգորյանը, Հ. Միրզոյանը:

Նախ, բնականաբար նրանք չեն կարող չըջանցել պատերազմների կործանարար ազդեցութիւնը ժողովրդի վրա, որոնց ընթացքում «... թագաւորք, եւ իշխանքդ իցեն հարկս ծանունս ի վերայ

ժողովրդեանն, զի կատարեսցեն զարարս անիրաւս»¹: Ուշադրութիւն դարձնենք Ղուկաս Վանանդեցու այն տեսակետի վրա, ըստ որի երկու տեսակի գերութիւնն գոյութիւն ունի՝ անտեսանելի եւ տեսանելի: Եթե խաղաղ տարիներին առանձնապես չեն նշմարվում ժողովրդի թշվառ վիճակը, նրա գերութիւնը, ապա պատերազմների ժամանակ «տեսանի անտես գերութիւն մարդոց»²: Ուստի, շատ հաճախ, չզիմանալով այս ճնշմանը «...ի պատճառէ կոռուից մարդիկ անձկանան եւ սրտնեղին յիւրեանց թագաւորէն... ուսմկական ժողովուրդն ամբոխիցի ... բանտք բռնութեամբ բացեալ լինին, եւ բազումք ՚ի բանտարդելացն ելանիցէն» և նույնիսկ լինի «անհնազանդութիւն բանկաց առ թագաւորն, եւ կորուստ թագաւորութեան իմեքե, ուստի իշխաններն ու մեծավորները «...ինքեանք անկցին ՚ի նոյն գուբն, զոր այլոց փորեցին»³: Ահա թե ինչպիսի ընդհանրացումներ կարող է անել XVII դ. հայ մտավորականն իր ժողովրդին ցույց տալով, որ երբեք էլ ուշ չէ ճնշողների ու հարստահարողների դեմ պայքարելը: Ղուկաս Վանանդեցին ժողովրդական մասսաների պայքարն իր իրավունքներն ու հայրենիքը պաշտպանելու համար «օրինազանցութիւն» չի համարում: Այստեղից էլ բխում է նրա տեսակետն արդարացի և անարդարացի պատերազմների մասին: Անդրադառնալով հայկական իրականութեանը՝ նա բացահայտում է իր նվիրական ցանկութիւններից մեկը՝ «տաճկաց թագաւորն սաստկապէս նեղիցի յիւր թշնամեացն, եւ գուցէ ՚ի նոցանէ առցէ զմահն՝ հանդերձ արիւնահեղ կոտորուածովք զինուորացն»⁴:

Ամփոփելու համար կարող ենք արձանագրել, որ հայ գրատպութեան ամստերղամյան դպրոցը իր ժամանակի համար զարգացած տեխնոլոգիական մակարդակով վճռական դեր խաղաց հայ գրացած մշակութի ուսումնասիրման և հաջորդ սերունդներին փոխանցման գործում: Բացի այդ նրա դերն աննախագեղ էր հայ ինքնութեան պահպանման, միաժամանակ նաև արևմտաեւրոպական մշակութեան հետ կապերի ամրապնդման գործում: Եւ վերջապես հայ գրատպութեան ամստերղամյան դպրոցը դարձրեց գոյութիւն ունենալ, երբ աստիճանաբար գրատպութիւնը թեւակոխեց զարգացման այլ

¹ Վանանդեցի Ղ., Համաձայնութիւն հնգետեսակ ամսոց Հոսմայեցոց, Ագարիայի, Հայոց, Հրէից եւ Տաճկաց, Ամստերդամ, 1698, էջ 62:
² Նույն տեղում, էջ 68:
³ Նույն տեղում, էջ 62–65, 74–76:
⁴ Նույն տեղում, էջ 69:

Ջուղայի բաղնաթիվ վաճառականների գալուստը, հայտնի է Արմենի անուկով¹: Ընտանիքի նախահայրը՝ Անտուանը, 1612 թ. բնակութ- յուն է հաստատել Մարսելում, որտեղ գործընկեր է դարձել տեղացի ամենահայտնի վաճառականներից մեկին՝ Լյուդովիկոս Յրեթյուսին՝ նպատակ ունենալով հսկել հայերի միջոցով Արևելքից բերվող մե- տաքսեղենի առևտուրը: Լյուդովիկոս XIII-ի պետական կնիքը կրող նամակով երկու գործընկերները նույնիսկ ստացել են հետևյալ ար- տոնությունները. «Մենք մեր պաշտպանությունն ու հատուկ թույլտվությունն ենք տալիս Պարսկաստանի թագավորի կողմից հանձնարարված բոլոր պարսիկ և հայ վաճառականների ու ազարա- կատերերի գործունեությանը, ինչպես նաև՝ բոլոր նրանց գործա- կիցներին ու առաքողներին, որոնք կներկայանան մեր Մարսել քա- ղաքը, ինչպես նաև՝ Պրովանսի կամ մեր երկրի այլ նավահանգիստ- ները, և մենք ձեզ հրամայում ենք, որ դուք նրանց թույլ տաք իրենց առևտուրն անել ամենայն ազատությամբ»²:

Հիշյալ «Անտուանը, Արմենիների ազգից՝ Ագեթի եւ Մարթայի որդին», 1622 թ. փետրվարի 5-ին ամուսնացել է Պրովանսից մի աղջ- կա հետ և հաստատվել Բիրժայի թաղում, որի հրապարակներից և փողոցներից մեկը մինչև XIX դ. կեսերը կրել է Արմենիի անունը³:

Սակայն Մարսելի հայկական առևտուրը, որը հիմնված էր մե- տաքսի ներմուծման վրա, տեղի վաճառականների ճնշման ներքո արգելվել է Մարսելի հյուպատոսների կողմից, որոնք քաղաքային խորհրդի 1621 թ. նոյեմբերի 27-ի որոշմամբ նավապետերին արգելել են «հայ կամ պարսիկ վաճառականներին ապրանք տեղափոխել Մարսել»: Հակառակ դեպքում նրանք կենթարկվեին 3000 լիվր տու- գանքի, և կբռնադրավներ նրանց ողջ ունեցվածքը, տեղում եղած կամ ճանապարհին գտնվող շարժական գույքը, ինչպես նաև՝ տնե- րը⁴: Այս միջոցառումները որոշակիորեն սահմանափակել են մարսել- յան նավերով Արևելքից եկող եկամուտները և Պրովանսի պառլա-

մենտին ստիպել 1622 թ. դեկտեմբերի 10-ին նոր որոշումներ ընդու- նել: Այսուհետև հայերին չի արգելվում վերադառնալ Լեանտ՝ «ոս- կով, արծաթով և մուրհակներով» և «չի արգելվել օգտվել նաև որևէ մուրհակից կամ դրամ փոխադրել, որոնք մինչ այդ ենթակա էին բռնագրավման: Արգելվել է տեղի առևտրականներին, վաճառական- ներին եւ այլոց խանգարել հայերից մետաքս գները եւ մուրհակներ փոխանակելը Լիոնի կամ այլ նավահանգիստների հետ ... արգելվել է նաև բոլոր նավապետներին... գործարարներին եւ ծովայիններին հա- յերի նկատմամբ արգելքներ հարուցել երկրից դուրս գալու համար, եթե նրանք ունեն համապատասխան արտոնագրեր...»⁵:

Չնայած այդ արտոնություններին և պրովանսացիների անվան տակ իրենց գործունեության ծավալման հնարավորությանը՝ հայ վաճառականները գերադասել են հաստատվել Լիվոռնոյում՝ Մեդի- չիների կողմից արտոնություններ ստանալով մետաքսի առևտրի իրա- կանացման համար: Այդ կապակցությամբ 1635 թ. հունիսի 24-ին կարդինալ դը Ռիչելյոն, ընդառաջելով հայերի խնդրանքին, հրովար- տակ է ներկայացրել⁶, որով մաքսային արգելքները զգալիորեն թե- թևացվել են, և հայերն անցել են արքայի հովանավորության ներքո:

«Բանի որ ջուղայցի հայ եւ պարսիկ վաճառականները մեզ հայտնեցին, դրում է նա, որ իրենք ցանկանում են շարունակել մե- տաքսի եւ այլ ապրանքների առևտուրը, որ բերել են տալիս իրենց արգելքից, պայմանով, որ իրենք կունենան ազատություն, վստահութ- յուն եւ հովանավորություն, այնպես, ինչպես ունեն օտարերկրյա մյուս վաճառականները, որոնք առևտուր են անում այս տերության մեջ, ուստի, նկատի ունենալով վերահիշյալ հանգամանքները, ինչ- պես նաև նորին պայծառափայլության կողմից մեզ տրված իշխա- սությունը, որի հիման վրա թույլատրում ենք բոլոր հայ, ջուղայցի եւ պարսիկ վաճառականներին ազատորեն ու վստահորեն բերել տալ ու ներմուծել իրենց հիշյալ երկրներից Պրովանսի և տերության մյուս նավահանգիստներ ու նավամատույցներ, այն քանակությամբ մետաքս եւ այլ ապրանքներ, որքան իրենք կցանկանան այստեղ վաճառել՝ վճարելով սույն արտոնության համապատասխան հարկե- րը նորին Պայծառափայլությանը, թույլատրելով նաև բոլոր նավա- պետերին, ինչպես նաև քառակուսի առագաստներով թե՛ նավերին,

¹ C. D. Tékéian, «La famille Armény de Marseille et les rues qui empruntèrent son nom», Mémoires de l'Institut Historique de Provence, 1933, pp. 1-7.

² Arch. du Département, Des Bouches-Du Rhone, B 100, f. 389.

³ C. D. Tékéian, նշվ. աշխ., էջ 2-3:

⁴ Si u ցաեւ հետևյալ հոդվածում տպագրված փաստաթղթերը՝ F. Macler, Notices de manuscrits arméniens ou relatifs aux Arméniens vus dans quelques bibliothèques de la Péninsule ibérique et du sud-est de la France հոդվածում (REArm, II, 1922, pp. 9-20), հրատարակված Archives de la Chambre de commerce de Marseille (Série HH1). C. D. Tékéian, նշվ. աշխ., էջ 14-15:

⁵ Archives de la Chambre de commerce de Marseille, J. 1585, pi-ce 3, 4ff. Տեքստի ամբողջական հրատարակությունը տե՛ս F. Macler, նշվ. աշխ., էջ 17-20:

⁶ F. Macler, նշվ. աշխ., էջ 21-22: C. D. Tékéian, նշվ. աշխ., էջ 16-17.

ուղևորվելու համար...»¹: Հայ վաճառականները մինչև վերջ պաշտպանել են իրենց իրավունքները արքայական խորհրդի առջև՝ հետ ստանալու համար իրենց ապրանքը: «Հայերի անվան տակ, - ասում է խորհրդի խոսնակը, - նրանք Փարիզի մեջ խարդավանքներ կազմակերպեցին՝ մինչև իսկ պատերին դրելով եւ պամֆլետներ տարածելով, որոնցով նրանք վարկաբեկում էին պետության նախարարների հեղինակությունը...»: Նրանց ընկերակցում էր «ոմն Բարա, որն այդ քաղաքում [Փարիզում] հայտնվեց սրի հարվածի սպիռով, որ ստացել էր այլոց հետ ղինվորություն անելիս՝ իր երկիրը պաշտպանելու ժամանակ...»²: Ողջ Փարիզն իմացավ այդ դործի մասին, և մեծ աղմուկ բարձրացավ՝ շահելով ամբոխի համակրանքը տարաշխարհիկ Արևելքի փոքրիկ հայ ժողովրդի նկատմամբ: Երկու տարվա բանակցություններից հետո դատավարությունն ավարտվեց, և հայ վաճառականներին վերստին շնորհվեցին իրենց իրավունքները: Այդ որոշումը հաստատվել էր 1652 թ. փետրվարի 16-ի՝ Լյուդովիկոս XIV-ի մի նամակով³:

Սույն դրվագը, որը որոշակիորեն Ֆրանսիայում հայերի նկատմամբ առկա ոտնձգությունների ապացույց է, լուծում է ստացել ոմն Կոլբերի՝ գործի գլուխն անցնելով: 1669 թ. մարտին նա հրապարակել է Մարսելի նավահանգստին ազատություն շնորհելու որոշումը, որով վերացվել են մարսելցի վաճառականների ճնշման ներքո մտցված բոլոր տեսակի մաքսային արգելքները՝ «հրավիրելով օտարազգիներին նավահանգստային Մարսել, նույնիսկ այնտեղ բնակություն հաստատելու հեռանկարով: Մեզ համար կարելու է եւ ցանկալի, որ այդ օտար վաճառականները մուտք գործեն այնտեղ ծովի ճանապարհով, բեռնեն ու բեռնաթափեն իրենց ապրանքները, դուրս բերեն դրանք՝ չվճարելով ոչ մի հարկ անկախ այն բանից, թե նրանք ինչքան են մնացել այդտեղ, չվճարեն նաև ոչ մի տուրք բնակություն իրավունք ստանալու համար և չդիտվեն որպես օտարականներ»⁴: Արդյունքում մեծ թվով հայեր վերա-

դառնում են Մարսելի նավահանգիստ ու հաստատվում այնտեղ: Այստեղ կային արդեն մեծ հեղինակություն վայելող վաճառականներ, ինչպես օրինակ՝ Նոր Զուղայի հայտնի խոջա Փանոսը (Ֆրանս. փաստաթղթերում՝ coagi Panoux), որը 1639 թ. մահացել է էջս ան Պրովանսում, և նրա հսկա կարողությունը մնացել է Ֆրանսիայի թագավորին⁵:

1680-ական թթ., երբ Մարսելում հայերի թվաքանակը հասել է 300-400-ի, նրանք որոշել են իրենց ներկայացուցիչն ունենալ Առևտրի պալատում՝ հնարավոր վեճերը կարգավորելու համար: Հիմնականում նրանք բոլորն էլ Պարսկաստանից էին, մասնավորապես՝ Սպահանից⁶: Մարսելի հայերի ղեկավարն էր Մելքոն դը Նազարը՝ հայտնի խոջա Նազարի որդին⁷: 1669 թ. կոչվելով այդ պաշտոնին՝ Մելքոն Նազարյանն այն ղեկավարել է ավելի քան երեսուն տարի՝ միաժամանակ դառնալով այդ փոքրիկ հայկական դադութում տեղի ունեցող բոլոր մկրտությունների ու ամուսնությունների կնքահայրը: Այդ նույն ժամանակաշրջանի համար Մարսելի դիվանական փաստաթղթերը մեզ են հաղորդում այլ հայազգի բնակիչների անուններ ևս, ինչպես օրինակ՝ Գրեգուար դը Կարապետ, Պոլ դը Սերգիս կամ Պոլ դը Սալոմոն⁸:

Հայերի նկատմամբ Կոլբերի բարյացակամությունն արտահայտվել է նաև Ֆրանսիա եկած տպագրիչ Ոսկան Երևանցու նկատմամբ: Վերջինս հեշտություն մեք է բերել երկրում հաստատվելու իրավունք, իսկ 1669 թ. օգոստոսի 11-ին Լյուդովիկոս IV-ից ստացել է Մարսելում իր տպարանը հիմնելու թույլտվություն⁹: «Ես բացատրեցի, - գրել է Ոսկան Երևանցին, - իրողությունը ամենաբրիստոնյա արքային... և ես ինձ շնորհեց իր արքայական ղեկրետը, որն ինձ թույլատրում էր հաստատվել Ֆրանսիայում, մի բան, որ ես ցանկալի եմ էի... որով և ես միաժամանակ իրավունք էի ստանում 20 տարի նույն էի... որով և ես միաժամանակ իրավունք էի ստանում 20 տարի ժամկետով օգտվել արքայական ձուլարանների ծառայությունների»

¹ Այս գործին վերաբերող բոլոր փաստաթղթերը պահվում են Ֆրանսիայի Ազգային գրադարանում (BNF)՝ ձեռ. 18592, p. 338-358v*;² 1650 p. հունիսի 30-ի թագավորական խորհրդի որոշումով կասեցվել էր Մոնթե-Բրիստոյի տարածքներում հայտնված անգլիական մի ցավի մուսքը (Archives Nationales, E. 1695, ff. 137-139):³ Նույն տեղում, f. 347v:

⁴ Archives Nationales, E. 1697, f. 17.

⁵ Archives municipales de Marseille, CC 18. J. Mathorez, Les étrangers en France sous l'Ancien Régime, t. I, Paris, 1919, p. 339 գրքից:

¹ C. D. Tékéian, նշվ. աշխ., էջ 29:

² Նույն տեղում, էջ 30:

³ Նույն տեղում:

⁴ G. Rambert, Histoire du Commerce du Levant, t. IV, p. 504.

⁵ BNF, collection Anisson-Dupperon, ms. 22071, f. 123. J.-L. Bory, Les origines de l'imprimerie de Marseille, Marseille, 1868, p. 85 գրքից:

րա Ավանշինց անունով, գալիս է Փարիզ և Կոլբերի խնդրանքով մտնում Հնդկաստանի ընկերության մեջ՝ 1667 թ. դառնալով «Հնդկաստանի, Պարսկաստանի և Հարավային երկրների բոլոր առևտրական տների տնօրեն»: Հրաշալի խմանալով այդ երկրները և մոտիկ կանգնած լինելով տեղական իշխանություններին՝ նա, այնուամենայնիվ, կասկածի տակ է առնվում ընկերության տնօրենի՝ ոմն Քառնի կողմից, որն առանց վարանելու բանտարկել է տալիս նրան: 1674 թ. փոխադրվելով Ֆրանսիա՝ նա դատի է տալիս ընկերությանը և մեծ ուշացումով հատուցում ստանում¹:

Կրկին խոսելով տնտեսական կամ առևտրական հեռանկարների մասին՝ կարելի է նշել ոմն Սաչատուրի անունը, որը 1714–1715 թթ. արքայի կողմից ուղարկվել է Մարտինիկյան կղզիներ՝ այնտեղ շեղամարտուկությունը զարգացնելու նպատակով: Պրովանսի տեղապահին ուղղված նամակում ծովային նախարարը տեղեկացել է, որ «Նորին գերազանցությունը ցանկանում է, որ Դուք Քաշադուրը Հային առաջին խսկ նավով հասցնեք Մարտինիկա, որպեսզի Մարսելից Ամերիկա ուղևորվի: Այդ երկրում նրա ապրուստն ու կյանքը երաշխավորված կլինի արքայի կողմից նրան շնորհված թոշակով...»²:

Բացի վաճառականական շրջանակներից, որոնք հատկապես Մարսելում էին հաստատված, XVII-րդ դ. սկսած Փարիզում ևս կային փոքրաթիվ Հայեր: Ընդհանրապես տվյալներով, առաջին Հայը, որը հաստատվել է Փարիզում, ոմն Պիեռ Դիպին է՝ ծնունդով Հայկալից: Փարիզում գտնվելու իր 39 տարիների ընթացքում նա Թադավորական քոլեջում (ապագայում՝ Քոլեժ դը Ֆրանս) միաժամանակ արաբերենի և ասորերենի ուսուցիչ էր, արևելյան լեզուների գծով թաղափորի թարգմանիչ-քարտուղարը, ինչպես նաև՝ հնավաճառ: Նա Ֆրանսիական քաղաքացիություն էր ստացել 1688 թ.³: Վերջինս Հաճախ է հիշատակվել այն ղեկուցադրերի մեջ, որոնք վկայում են Արև-արքայի (Ֆրանսիայի) հանդիպումների մասին արևելյան դեսպանների հետ, և կամ նրա ձեռքով թարգմանված պաշտոնական փաստաթղթերում: Հավանաբար նրա որդին ևս շարունակել է հոր գործը:

Ըստ Ժ. Մաթորեզի, Փարիզում հայտնված մյուս Հայերն էին՝ 1670–1680 թթ. աղամանդավաճառ և մարդարտավաճառ Ռաֆայել Ռուպլին, 1686 թ. քաղաքացիություն ստացած վաճառական Հովհաննես Գրեգուարը և Հալեպցի եղբայրներ Ստեփաննոս և Հովհաննես Ֆաքսինբերը, Դիարբեքիում ծնված Հայ Սիրիա Կաղաղուրը, որը Պալե Ռոյալի ոսկերիչն էր և քաղաքացիություն էր ստացել 1712 թ.¹: Ամենահայտնիների մեջ պետք է նշել նաև հանրահայտ Պասկալին, որը 1672 թ. Սեն Ժերմենի տոնավաճառի մոտ հիմնել էր փարիզյան առաջին սրճարանը, ապա՝ հիմնել "quai de l'École"-ում, որտեղ մեկ բաժակ սուրճը վաճառում էր երկու սոլ և վեց դենիե արժողությամբ: Նրան շուտով հետևել է իր հայրենակիցներից ոմն Մալիբանը, որն արևելյան խմիչքների իր վաճառքը հիմնել է Բյուսի փողոցում՝ Սեն Ժերմեն արքայություն շրջակայքում²:

Փարիզի վերջին Հայ «քաղաքացին», որը 1709 թ. բանտարկված էր Բաստիլում, մոտ 4 տարի գաղտնի անցկացնելով Մոն-Սեն-Միշելի արքայություն բանտախցերում, ոչ այլ ոք էր, քան Ավետիք Եվդոկացին՝ Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի նախկին պատրիարքը, որը և 1706 թ. Կ. Պոլսի Ֆրանսիական դեսպանի հրահանգների հիման վրա ձերբակալվել և մնացել է Ֆրանսիայում մինչև իր մահը՝ 1711 թ.: Նրան մեղադրել են օսմանյան մայրաքաղաքում կաթոլիկ Հայերի նկատմամբ բռնություններ կազմակերպելու մեջ: Հետագայում Ավետիքը արքա Ռենդոլդի համար արտագրել է հազվագյուտ տեքստեր և միաժամանակ օգնել արքայի թարգման Պետի դե լա Կրուային³: Արկածասեր նորջուղայեցի Ֆիլիպ դը Զազլին 1669 թվականից սկսած երկար տարիներ ապրել է Փարիզում և իր կնքահոր՝ Լյուդովիկոս 14-ի եղբայր Օսլեանի դքսի միջոցով ներգրավվել հրացանակիրների կազմի մեջ: Նանտի հրովարտակի չեղյալ Հայտարարվելուց հետո՝ 1685 թ., նա անմիջապես աքսոր է մեկնում իր հուզենոտ կնոջ մետ՝ Շվեյցարիա: Դրանից հետո նրան հանդիպում ենք Շվեդիայում, Լեհաստանում, Կուռլանդիայում, Լիվոնիայում, Մոսկվայում, Կ. Պոլսում և Պարս-

¹ J. Mathorez. «Les Arméniens...», pp. 8–9. J. Mathores. Les étrangers en France sous l'Ancien Régime, t. I, Paris, 1919, pp. 336–337; J. Mathorez. «Notules sur quelques Arméniens ayant vécu en France avant 1789». REArm, II, 1922, pp. 85–90.

² Նույն տեղում, էջ 87–88:

³ R. H. Kevoorkian, նշվ. աշխ., (n. 25): «Documents d'archives français sur le Patriarcat arménien de Constantinople (1701–1714)», REArm XIX (1985), pp. 333–371.

¹ G. Rantoandro, «Un marchand arménien au service de la Compagnie française des Indes, Marcara Avanchin», Archipel, 17 (1979), pp. 99–114.

² Archives Nationales, Marine, B7 93, ff. 188r.

³ J. Mathorez. «Les Arméniens en France du XIIe au XVII siècles», Revue Historique CXXVIII, 1918, pp. 8–9.

սիք էին Ա. Դադյանը կամ Եգիպտոսի վարչապետ Նուպար Փաշան: Հայ լեզվաբանական ուսումնասիրություններն առաջընթաց զարգացում են արձանագրել XIX դարի վերջին՝ Անտուան Մեյեի շնորհիվ:

Ֆրանսիացի արևելագետների եռանդուն գործունեությունը դուզընթաց Փարիզում աշխատում էին նաև մի շարք հայ գիտնականներ՝ Հայր Կարապետ Շահնազարյանը (1814–1865 թթ.)¹, որը 1855/1862 թթ. իր փարիզյան տպարանում հրատարակել է հայ պատմիչների երկերի մի ամբողջ շարք, պատմաբան Կարապետ Բասմալյանը (1864–1942 թթ.), որը բազմաթիվ հայագիտական հոդվածներ է գրել Ֆրանսիական մասնագիտացում ունեցող ամսագրերում և հրատարակել հայագիտական «Բանասեր» ամսագիրը (1899–1907 թթ.), ինչպես նաև բազմաթիվ այլ աշխատանքներ՝ հայտնի «Լեոն Ե Լուսինյանը», Ամրուզ Գալֆան (1826–1906 թթ.), որը Կ. Բասմալյանի հետ համահեղինակել է Ֆրանս-Հայերեն նշանավոր բառարանը (1901 թ.) և Վենետիկի իր նախկին ընկերների հետ միասին հիմնադրել է Փարիզի Հայկազյան քոլեջը և հրատարակել «Մասեաց ազաւնի» գիտական ամսագիրը (1855–1858 թթ.)²:

Այնուամենայնիվ, Ղևոնդ Ալիշանն էր, որ 10 տարիների ընթացքում՝ 1850–1860 թթ., հայ երիտասարդների մի ամբողջ սերունդ է աճեցրել Սամուել-Մուրադյան քոլեջում³, և որի ստեղծագործությունների շնորհիվ Ֆրանսիական համալսարանական շրջանակներում ձևավորվել է հարզալից վերաբերմունք հայկական պատմական ժառանգության նկատմամբ:

Հայերը Ֆրանսիայում XIX դ. և XX դ. սկզբին

1846 թ. Փարիզի Սամուել-Մուրադ վարժարանի հիմնադրման համար պարտական ենք Մխիթարյանների հետևողականությունն ու հեռատեսությունը, ինչպես նաև հնդկահայ երկու բարերարներին, որոնց համար երեխաների ուսուցումը առաջնային էր⁴: Այսպիսով, Փարիզի հայկական վարժարանի, ինչպես նաև 1855–1958 թթ. գործած Հայկազյան վարժարանի շնորհիվ ձևավորվել է օսմանյան հա-

յերի ընտրյալ խավի զգալի մասը, որը և հիմնական բարեփոխումներ պետք է իրականացնեն Կ. Պոլսի հասարակությունների: 1870 թ. Ֆրանկո-գերմանական պատերազմը Մխիթարյաններին ստիպել է քոլեջը տեղափոխել Իտալիա¹:

Այս կապակցությամբ հետաքրքրական է Ստեփան Ոսկանյանի օրինակը, որը Ջոյուռնիայից էր և 1846 թ. ուսանելու նպատակով մեկնել է Փարիզ: Ազատական գաղափարները նրան մղել են բարեկազմների վրա պայքարի: Ապա նա հրատարակել է երկու ծայրահեղորեն ազատ ամսագիր՝ «Արեւելք» (1855–1856 թթ.) և «Արեւմուտք»՝ Արձագանք Եվրոպայի լուսաւորութեան» (1859–1865 թթ.), որոնք Արեւելքում բարենպաստ հետևանքներ են ունեցել: Վերադառնալով Ջոյուռնիա՝ 1866 թ. Ստեփան Ոսկանը հրատարակել է «Ռեֆորմ» ֆրանսերեն ամսագիրը:

Փարիզում հանդիպում ենք նաև մի քանի պարսկահայերի, որոնց մեջ հայտնի է Միր Դաուդ-Մատուր Մելիք-Շահնազարյանը: Նա 1804 թ. Շահան Զրպետի կողմից ներկայացվել է Նապոլեոնին Պարսկաստանում դիվանագիտական առաքելություն իրականացնելու համար, ապա դարձել շահի դեսպանը Ֆրանսիայում (1806–1817 թթ.), ինչպես նաև՝ Նապոլեոնի կողմից Եգիպտոսից բերված մի քանի տասնյակ կովկասցի «մամլուկներ», որոնք մասնակցել են նապոլեոնյան բոլոր արշավանքներին, ապա վերապրելով հաստատվել Մարսելում տարօրինակ անուններով՝ «Ուանիս Հայ», «Ժոզեֆ Սա-Մարսելում տարօրինակ անուններով՝ «Ուանիս Հայ», «Ժոզեֆ կա՝ Շուշեցի», «Ազարիա Բրուս», «Մարիամ Հովհաննես», «Ժոզեֆ Հայ», «Հովհաննես Սերաֆ», «Ժորժ Հայ» և այլն: Ռուստամը մեկուսացել է Փարիզի մոտ՝ Դուրդանում, որտեղ և մահացել է 1845 թ. դեկտեմբերի 7-ին²:

XIX դարի երկրորդ կեսին նկատվում է հայ առևտրականների վերահայտնությունը. այս անգամ խոսքը Ռուսական կայսրության հպատակների՝ ծնունդով կովկասցիների մասին է. ընդ որում ամենահին առևտրական տունը պատկանել է Շեհրիյանց ընտանիքին: 1860–1870-ական թթ. նկատելի է դառնում Բոգդանովներին, Գյան-Ջենցովներին, Ահարոնյանցներին և այլոց պատկանող ընկերությունների առկայությունը: Օսմանյան կայսրությունից և Պարսկաստանից Հայերի հոսքը Ֆրանսիա տեղի է ունեցել ավելի ուշ՝ 1870-

¹ Տն՝ Կ. Կոտանեանց, Կարապետ Շահնազարեան, Թիֆլիս, 1910:

² Տն՝ Սարգիս Վրդ. Թեոքրեան, Պատմութիւն Մուրադեան եւ Հայկազեան վարժարանաց, 4 հատորով, Փարիզ, 1866:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

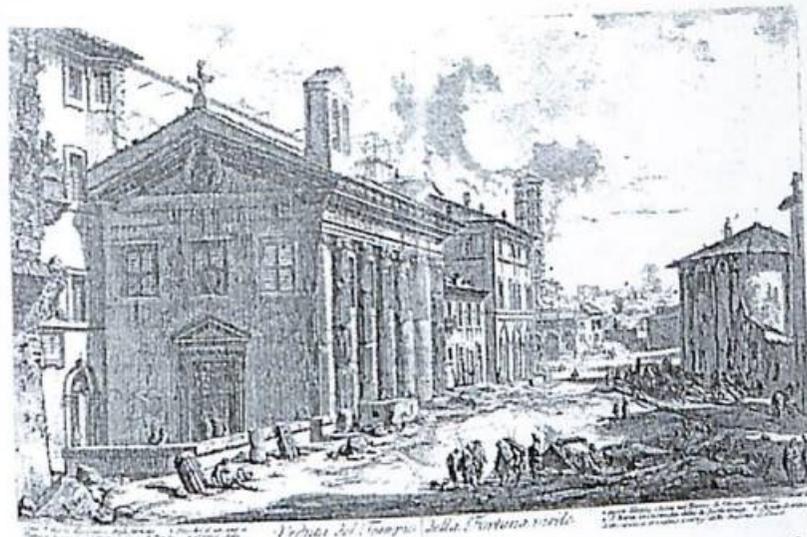
¹ J. Mathorez, «Les Arméniens en France de 1789 à nos jours», REArm II (1922), pp. 298–302.

² Նույն տեղում, էջ 294–296:

ականներին, ի դեմս Արզեյանի, Ջարդարյանի, Ղյուրեկյանի, Գյուլբենկյանի, Սեյյանի, Թյուրապյանի, Միրզայանցի (վերջինս հաստատվել է Սեն Ժակ փողոցում և 1894 թ. դարձել Պարսկաստանի հյուպատոս) և Թեքեյանի: Մի քանի տասնյակ անդամներից բաղկացած այս նոր գաղթօջախը հիմնել է Մարսելի Սուրբ Հարություն եկեղեցին, որը կառուցվել է Օրմոն փողոցի վրա և օծվել 1882 թ. հունվարի 8-ին՝ իր առաջին սպասավոր Հայր Սահակ Ութուջյանի կողմից¹:

Մի քանի տարի անց քաղաքական գործիչ, Վանի ուսուցչաց դպրոցի հիմնադիր Մկրտիչ Փորթուզալյանը (1848–1921 թթ.), որն իր եռանդուն գործունեության պատճառով հետախուզվում էր համիդյան ոստիկանության կողմից, գաղթել է Մարսել և այնտեղ հիմնել «Արմենիա» ամսագիրը: Վերջինս լույս է տեսել 1885–1923 թթ. անընդմեջ և աստիճանաբար դարձել Հայկական հարցի, ինչպես նաև Ֆրանսիայում հաստատված հայրենակիցների պաշտոնաթերթը: Դա քաղաքական վտարանդիների ժամանակաշրջանն էր, երբ 1894–1896 թթ. Ջարդերի հետևանքով հարյուրավոր փախստականներ գաղթել են Մարսելի նավահանգիստ: Քաղաքապետարանի բարյացակամության շնորհիվ նրանց են տրամադրվել լուծարքի ենթարկված Վիեյ-Շարիտե նախկին հիվանդանոցի սենյակները, ինչը գտնվում էր հին նավահանգստի բարձունքներին: Նրանց օգնելու նպատակով հիմնվել է օգնության կոմիտե՝ Օմեն Ռոստանի նախագահությամբ (էղմոն Ռոստանի հայրը): 1896 թ. սեպտեմբերին Հին նավահանգիստ են ափ իջել նաև Բանկ Օտոմանի դրավմանը մասնակցած 17 հայերը, որոնց բանտարկել են Սուրբ Պետրոս բանտում, ապա վտարել Արզեյանին: Այնպես որ, Մարսելում կարելի էր հաշվել 300–400 հայ, և այդ թիվը գրեթե չի փոխվել մինչև 1914 թ.²:

Փարիզում, բացի մի քանի թանկարժեք քարերի վաճառականներից և մի քանի տասնյակ պոլսեցի ուսանողներից, կարելի է թվարկել նաև մի քանի հայտնի վտարանդիների, որոնցից էր նաև օսմանյան բարձրաստիճան պաշտոնյա, հայ ազգային սահմանադրության հայր Գրիգոր Օտյանը, որը եվրոպայում բազմաթիվ հատուկ առաքելություններ է իրագործել:

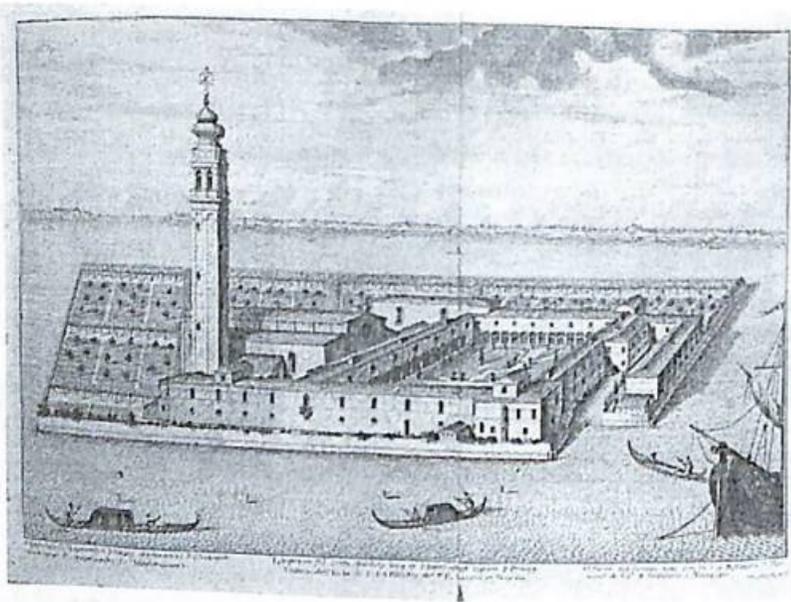

Հոռմի Ս. Մարիամ Եգիպտացի հայոց եկեղեցին և հայոց հյուրատունը (փորագրապատկեր)

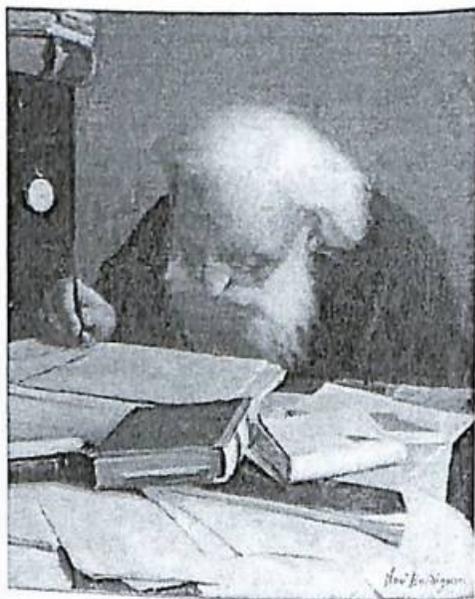
Յակոբ Մեղապարտ «Ուրբաթագիրք» (1512 թ.)

¹ C. D. Tékéian, նշվ. աշխ., էջ 70:
² Նույն տեղում, էջ 70–71: E. Khayadjian, «La communauté arménien de Marseille», Marseille, n. 118, 3e tr. 1979, pp. 35–38.

Ս. Ղազար կղզին (փորագրապատկեր)

Ղևոնդ Ալիշան

«Մատվածաշնչի»
Մխիթար Սեբաստացու
հրատարակության
անվանաթերթը (1733 թ.)

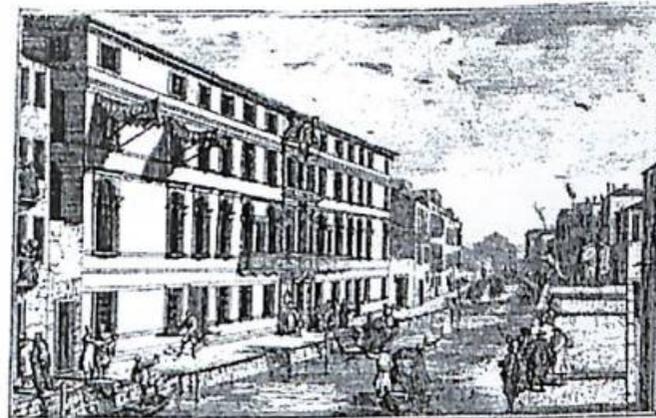
Հարություն Ավգերյան

Մխիթար Սեբաստացու
«Մատթեոսի Ավետարանի
մեկնության» անվանաթերթը
(Վենետիկ 1737 թ.)

«Բաղդիրք հայկազեան լեզուի»
(անվանաթերթ 1749 թ.)

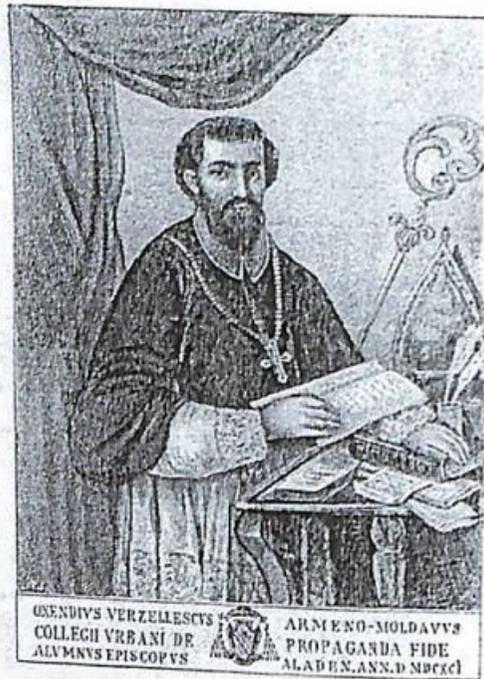

PALAZZO ZENOBIO SOPRA IL RIO DEI CARMINE
Architetto di Antonio Gaspari

Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը (փորագրապատկեր)

Գեղայի Ս. Երրորդություն
մայր եկեղեցին

Օքսենտիուս Վրզարյան

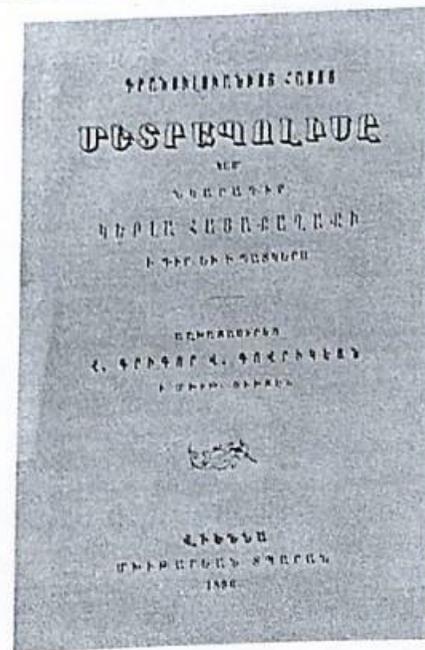

Գրիգոր Ցեցյան

Զարարիա Կապրուշյան

Գրիգոր Գովրիկյանի
«Դրանսիլուանիոյ հայոց
Մետրոպոլիսը» (Վիեննա, 1896)
մեկագրության անվանաթերթը

Ամստերդամի համայնապատկերը

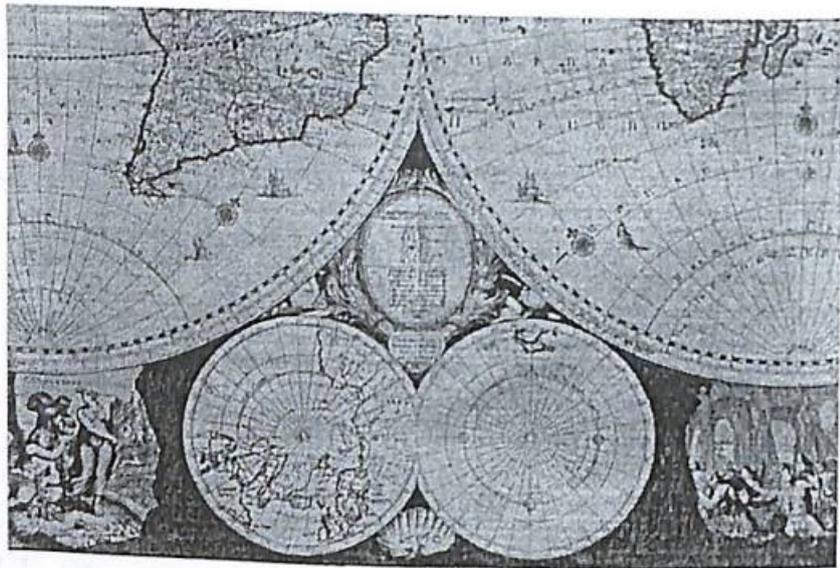
Ամստերդամի հայոց եկեղեցին

Մատթեոս Շարեցի «Յիսուս Որդի» (1661 թ.)

Ոսկան Երևանցի
«Աստուածաշունչ»
(1666-1668 թթ.)

«Համատարած Աշխարհացոյց» (Ղ. Վանանդեցի, 1695 թ.)

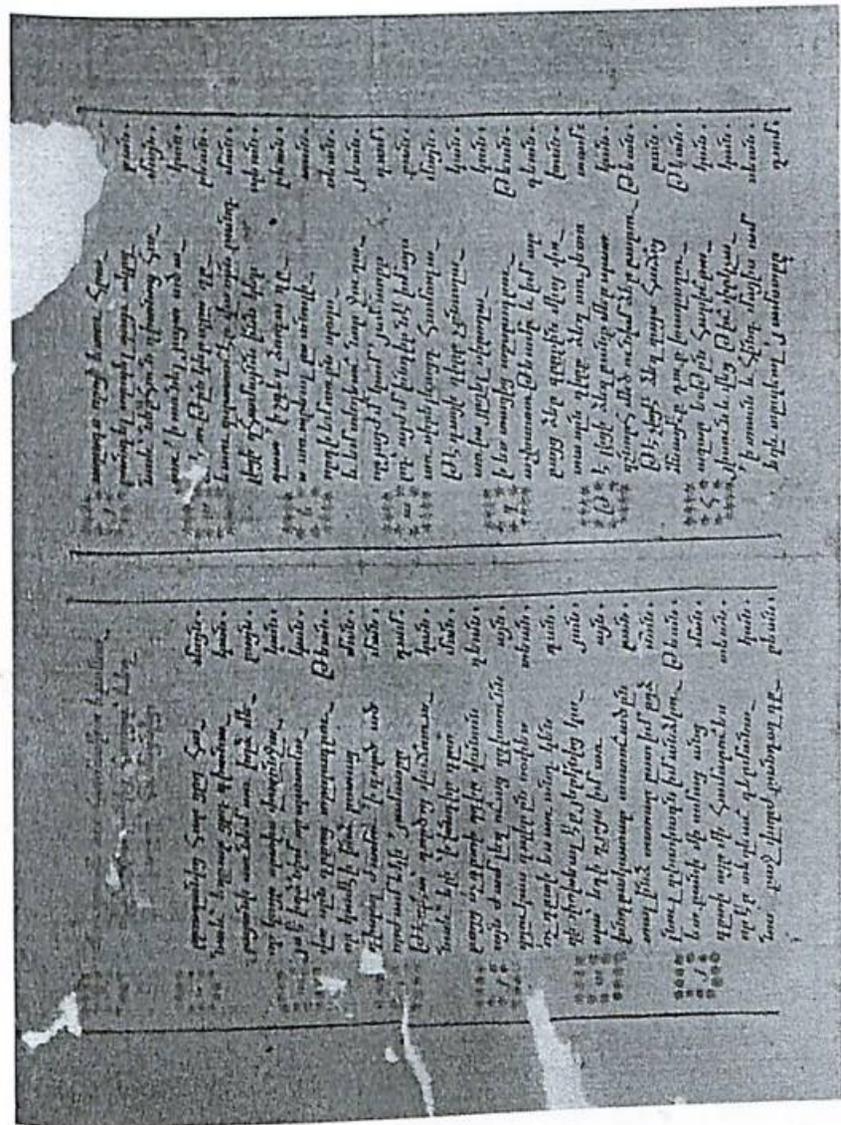
Ոսկան Երևանցու Վեմ քարը (Մարտել)

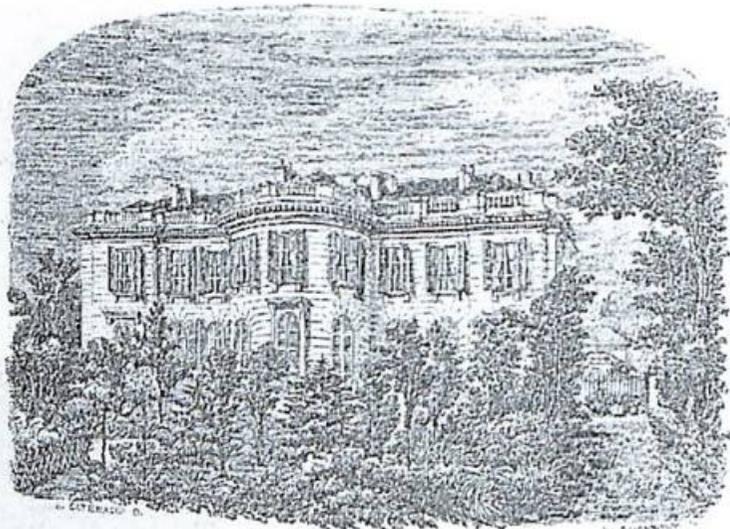
Ամստերդամի հայոց 1714 թ. հունիսի 10-ի դիմումը Էջմիածնի կաթողիկոսին նորակառույց եկեղեցին օծելու թույլտվություն ստանալու համար: Տպագրությունը՝ Ղ. Վանանդեցու (Մատենադարան, Մսերեանների դիվան, թղթ. 209, վավ. 2405)

Առ. Դավրիժեցու «Պատմության» ոսկանյան սրբագրություններից
(Վիեննայի Մխիթարյան մատենադարան, ձեռ. 317)

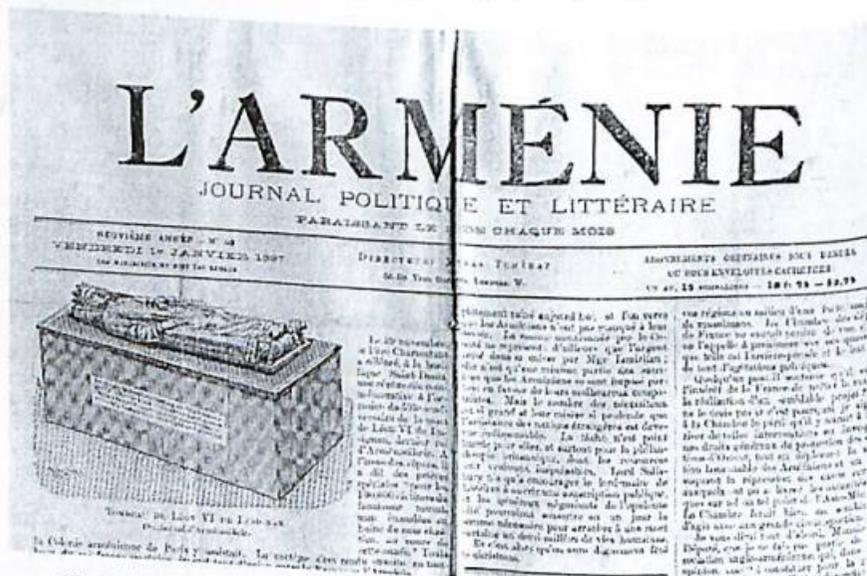

Առ. Պողոսյան նորջուղայեցու ծանուցումը տպարանի հիմնադրման
մասին (Ամստերդամ 1756)

ՄԱՐՄԱՏԵՆ ԳԱՐԺԱՐԱՆ Ի ՖԱՐԻՉ.

Աւրի Մուրադյան վարժարանը

Մինաս Չիրազի խմբագրած «L'Arménie» պարբերականը (Մարսել)

Նորայր Բյուզանդացի

Ամերիկահայ ընտանիք (1908 թ. Բոստոն)

1855-1920 թթ. ընթացքում երկար կամ կարճ տևողությամբ 45 անուն հայկական պարբերական է լույս տեսել Ֆրանսիայում¹:

1870-ական թթ. Փարիզում 100-ի հասնող հայերի ջանքերով Բուլվար Մոնպարնասի առանձնատներից մեկում հիմնել է հայկական առաջին եկեղեցին, որտեղ որոշ ժամանակ ծառայություն է մատուցել եռանդուն քահանա Հովհաննես Հյունքիարբեհեդյանը: 1880 թ. հայերը եկեղեցին տեղափոխել են Վիեն փողոցի վրա գտնվող բողոքական եկեղեցու շենքը, որը վարձվում էր գաղութի կողմից²: 1904 թ. հոկտեմբերին կովկասցի մեծահարուստ հայերից Ալեքսանդր Մանթաշովի նվիրատվությամբ ավարտվել է Փարիզի Սուրբ Հովհաննես-Մկրտիչ տաճարի շինարարությունը³: Նշենք նաև մի խումբ հայտնի հայ աղամանդավաճառների, հատկապես Ռաֆայել Մարկոսյանին և Սերովբե Սվաճյանին, որոնք համագործակցել են Գաբրիել Էփնայանի հետ աղամանդների մշակման գործարան հիմնելու նպատակով: 1898 թ. Մարուք Չիլինգիրյանի և Հակոբ Օսկյանի (կամ Օսեյան) կողմից հիմնվել է Փարիզի հայերի կենտրոնական միությունը, որի նպատակն էր Փարիզի ուսանողներին նյութական օգնություն ցույց տալ: Հավատարիմ մնալով իրենց արմատներին՝ հայերը 1893 թ. նոյեմբերի 26-ին Լևոն Ե Լուսինյան թագավորի մահվան 500-ամյա տարելիցի կապակցությամբ նույնիսկ ուխտագնացություն են կազմակերպել Սին Դենի տաճար:

1900-ականներին Փարիզն օթևան է տվել շուրջ 3000 հայերի⁴, որոնցից շատերը Օսմանյան կայսրությունում ծնված հայ ուսանողներ էին, որոնք եկել էին իրենց ուսումնական ֆրանսիայում և սովորում էին բժշկական, իրավագիտական ֆակուլտետներում, Փարիզի կենտրոնական դպրոցում, Գրինյոնի Հողագիտության դպրոցում, Գեղեցիկ արվեստների դպրոցում և այլուր: Հիշատակելի են Պողոս Նուբարը, նախարար Գրիգոր Աղաթոնը, երեսփոխաններ Նազարեթ Տաղավարյանը և Գրիգոր Զոհրապը, նատյուրմորտի վարպետ Զաքար Զաքարյանը, ծովանկարիչ Արսեն Շաբանյանը, Տիգրան Փոլադը, քանդակագործ Տեր-Մարուխյանը, գծանկարիչ Էդգար

Շահինը, բնանկարիչ Հովհաննես Ալհագյանը, դիմանկարիչ Ռաֆայել Շիշմանյանը և այլք:

Նրանցից առաջինը՝ Պողոս Նուբարը՝ Եգիպտոսի վարչապետի որդին, 1912 թ. վերջերին հաստատվել էր Փարիզում, որպեսզի լավագույնս կատարի Հայոց Կաթողիկոսի հանձնարարությունը՝ Փարիզում հաստատել ազգային մի պատվիրակություն, որի գործունեությունը պետք է լիներ արևմտյան պետությունների օգնությամբ Օսմանյան կայսրությունից բարեփոխումներ կորզել Փոքր Ասիայի հայկական գավառների համար: Պատգամավորության դիվանները, որոնք պահվում են Փարիզում և Երևանում, վկայում են, թե ինչպիսի մեծածավալ աշխատանք է կատարվել Պողոս Նուբար փաշայի ու նրա գործընկերների կողմից: Դրանք լույս են սփռում Փարիզում կազմակերպված Հայամետ մի կոնգրեսի աշխատանքների վրա, որտեղ իրենց մասնակցությունն են բերել խորհրդարանականներ Եվրոպայի բոլոր պետություններից¹: Դա այն պատվիրակությունն էր, որը, վերսկսելով իր գործունեությունը 1916 թ., հրատարակել է «Հայաստանի ձայն» (1919-1920 թթ.) ամսագիրը և Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչության հետ միասին ակտիվորեն պետական գիտնադարից հետո Փարիզում կայացած ազգային շահերի պաշտպանության կոնֆերանսներին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Ֆրանսիայում ապրող հայերը շատ հաճախ որպես կամավոր զինվորագրվել են Ֆրանսիական բանակին: 3500 հայերից բաղկացած գաղութը տվել է մոտավորապես 400 զինվոր²: Մարտելը նաև հյուրընկալել է հազարավոր հայերի, որոնք, արձագանքելով Պողոս Նուբարի կոչին, աշխարհի տարբեր կողմերից եկել և կազմավորել են Արևելյան Հայկական լեգեոնը:

1920 թ. Սևրի պայմանագրի կիրառության մեջ չմտնելը պայմանավորեց հայ սփյուռքի ծնունդը և Ֆրանսիայում ուրույն հայկական գաղթաբանության ստեղծումը:

¹ Ա. Կիրակոսյան, Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1964), Երևան, 1970, էջ 554:

² F. Macler, La France et l'Arménie, p. 24.

³ Ա. Մանթաշեանց, Աղեքսանդր Մանթաշեանց, Վիեննա, 1931:

⁴ J. Mathorez, նշվ. աշխ., էջ 307:

¹ ՀԲԸՄ Նուբարյան գրադարան, Հայ ազգային պատվիրակության դիվանը, 1912-1914 թթ.:

² J. Mathorez, նշվ. աշխ., էջ 312-314: Ըստ 1921 թ. մարդահամարի տվյալների՝ Փարիզում ապրում էր 2685 հայ, ընդ որում միայն Մարտելը 1922 թ. օրենսդրել է 522 հայի:

տուկ Հրամանով արգելել է հայ կրոնավորների սրբազնագործումը: Ենթադրվում է, որ նրանց ճանաչել է իսլանդական լուսավորիչ, Իսլանդիայի գրականության հիմնադիր Ռուդոլֆ Կալսկոպոսը: Մյուս կողմից իսլանդական հին օրենքների գրքում (Grágás) նշված է, որ իսլանդացիներին թույլ է տրվել մասնակցել ոչ լատիներեն քարոզող եպիսկոպոսների կամ քահանաների ծիսակատարություններին՝ լինեն նրանք hermskir (հայ) կամ girskir (հույն)¹: Թերևս հետագայում ավելի ուշ, հայերը հասել են մինչև Ամերիկա մայրցամաքին հարող Գրենլանդիա կղզի, որը X դ. սկզբին պատկանել է Նորվեգիային, ապա՝ անցել Դանիայի տիրապետության տակ: XVII դ. սկզբին դանիացի հեղինակ Կլաուս Բրիստոֆերսեն Լիսբանը եղել է, որ մի խումբ հայեր փոթորից հալածվել և ընկել են Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոս, հասել Գրենլանդիա, որտեղից վերադարձել են Նորվեգիա: Ըստ նրա, հայերը «տրամաբանություն և դատողություն էին ստացել, և իրենց ժողովրդին Հայաստանից դուրս են առաջնորդել՝ հին ժամանակներում այս հողերը (Գրենլանդիա – Ա. Բ.) գրավելու համար»²: Վաղ միջնադարում հայերի՝ Գրենլանդիան գրավելու ծրագիրը չափազանց արտառոց է թվում, ուստի և Լիսբանը ի սույն վկայությունը թերևս առասպելների շարքին պետք է դասել:

«Իսլանդական ժամանակագրություն մինչև 1578» ժողովածուում վկայություն կա այն մասին, թե ինչպես 1315 թ. Նորվեգիայի թագավոր Հաաբոնի կյանքի վերջին տարիներին նրա մոտ է ժամանել Հայաստանից մի դեսպան՝ թանկարժեք նվերներով³: Սույն թվականը վերաբերում է Կիլիկիայի հայկական թագավորության ժամանակաշրջանին, երբ դահակում էր Օշին թագավորը (1308–1320 թթ.): Ցավոք, չկան լրացուցիչ տվյալներ, թե ով է եղել այդ դեսպանը, և ինչ առաքելություն էր նա հասել Եվրոպայի Հյուսիս:

Հայերի սկանդինավյան երկրներում հայտնվելու հաջորդ փուլը վերաբերում է ուշ միջնադարին: Այդ ժամանակաշրջանում հիմնականում Շվեդիայում և Դանիայում հայտնվել են Եվրոպայի տարբեր երկրների հետ առևտրական լայն գործունեությունները գրառվող

¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Yaroslav R. Dachknvitch, Les Arméniens en Island (XIe siècle), "Revue des Études Arméniennes", no 20, (Paris) (1986–1987), p. 321–336.
² Claus Christoffersen Lyskander, Dett Grønlandske chronica, Copenhagen, 1608, s. 21.
³ Islandske Annaler indtil 1578, udgivne for det norske historiske Kildeskriftfond, Christiania, 1888, s. 150: St'u fiul O. A. Øverland, Illustreret Norges historie, bind 3, Christiania, 1888, էջ 710:

նորջուղայնացի հայ վաճառականներ, որոնք, սակայն, մշտական բնակություն չեն հաստատել:

Ժամանակագրական կարգով Շվեդիայում հաստատված առաջին հայը, որի անունը հասել է մեզ, XVII դարում ապրած լեհահայ ազնվական Զակարիա Գամոցկին էր Լեմբերգ (Լվով) քաղաքից: Շվեդ-լեհական պատերազմի ժամանակ Գամոցկին գերեվարվել է Շվեդիայի Կառլ X թագավորի կողմից և, անցնելով շվեդների կողմը, ծառայել է որպես ղեկավանագետ-թարգմանի¹:

Առաջին հայերի խումբը, որը եկել և մնացել է Շվեդիայում, գինվորականներ էին Կոստանդնուպոլսից: Երբ 1709 թ. շվեդ-ռուսական պատերազմի ժամանակ Պոլտավայի ճակատամարտում Կառլ XII-ի զորքը պարտություն է կրել ռուսներից, Շվեդիայի թագավորը մեկնել է Կոստանդնուպոլիս և օսմանյան սուլթանի հետ հակառուսական դաշինք կնքելու նպատակով մնացել այնտեղ հինգ տարի մատերերից: 1714 թ. Կառլը վերադարձել է Շվեդիա, իսկ նրան հետևել է 60–70 հոգուց բաղկացած մի զորաբանակ: Այդ խումբը Շվեդիա է եկել կոմս Աքսել Սփարեի ղեկավարությամբ և բաղկացած է եղել հայերից, հույներից, հրեաներից, արաբներից և թուրքերից²: Ինքի մի մասը հաստատվել է Շվեդիայում, ամուսնություններ կնքել և ձուլվել շվեդական հասարակության մեջ³:

Օսմանյան մայրաքաղաքում Կառլ XII-ի երկարամյակ մնալու անմիջական արդյունքը եղավ այն, որ Բարձր դուռն հետ հաս-

¹ Elżbieta Świećicka, Zachariasz Gamocki, A Polish Nobelman in Swedish Service, Allvarlig debatt och rolig lek. En festskrift tillägnad Andrzej Nils Uggla, Uppsala Univetsitet, 2000, p. 78–95. Ярослав Дашкевич, Захарий Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції, та його зустріч з Богданом Хмельницьким (1655 р.), "Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть, збірник наукових праць", Львів, "Логос", 2012, с. 1160–1170.
² Walther Björkman, Die Schwedisch-Türkischen Beziehungen bis 1800, Festschrift Georg Jacob, Leipzig, 1932, S. 17.
³ Եյովդի Գարմիսոն քանգարանում պահվում է մի փաստաթուղթ, որտեղ նշված են 1682–1901 թթ. ապրած շվեդ գինվորականների անունները: Դրանց մեջ առկա են 1682–1901 թթ. ապրած շվեդ գինվորականների (ծնվ. 1692 թ.) և Անդերս Գառ Լարս Արմիցյանի (ծնվ. 1686 թ.), Հինգրիխ Արմիցյանի (ծնվ. 1692 թ.) և Անդերս Գառիցյանի (ծնվ. 1693 թ.) անունները, որոնք հավանաբար եղել են այդ գինվորականների խմբից: Հայտնի է նաև այդ հայերից մեկի բոնոնոնի տիկին Ինգա Բրիթա Հեգի (1775–1842 թթ.) անունը, որը բնակվել է Յոնչոփինգում, ունեցել չորս զավակ, գրադվել տնտեսությամբ: Ժամանակակիցները հիշում են, որ այդ կինը օժտված է եղել շվեդներին ոչ բնորոշ սև աչքերով և մի փոքր անսովոր շվեդական առոգանությամբ:

Այսպիսով, հայերի պատմությունը սկանդինավյան երկրներում մի քանի դար շարունակ առավելապես եղել է սակավաթիվ անհատների ներկայություն՝ մշտական կամ ժամանակավոր. վաղ միջնադարում՝ քարոզիչներ կամ վիկինգների գերիներ, ուշ միջնադարում՝ ջուդայացի առևտրականներ, XIX դ.՝ մտավորականներ և ուսանողներ, XX դ. սկզբին՝ չքավորներ և քաղաքական փտարանդիներ: Մի քանի տասնամյակ անց միայն հայերի պարբերական հոսքերի հետևանքով սկանդինավյան պետություններում կձևավորվեն առաջին գաղթօջախները՝ այդ տարածաշրջանում ստեղծելով հայերի քիչ թե շատ մշտական ներկայություն:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՄԻԱՑՑԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ

Առաջին հայերը Նոր երկրում (XVII դ. սկիզբ - XVIII դ. առաջին կես)

Հայերն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ են մեկնել անձնական, կրթական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական և այլ հանգամանքներից ելնելով:

Պատմական հավաստի փաստաթղթերից պարզ է դառնում, որ դեռևս XVII դ. սկզբից Եվրոպայից դեպի Հյուսիսային Ամերիկա ուղևորված վերաբնակիչների թվում էին նաև առաջին սակավաթիվ անհատ հայերը: Այսպես, 1618 թ. ամերիկյան նորաստեղծ Վիրջինիայի գաղութ է ոտք դրել առաջին ամերիկահայը՝ պարսկահայատակ Ջոն Մարտինը, և զբաղվել ծխախոտագործությամբ, ապա 1653 թ. Ջոյուկոնիայից հրավիրվել են երկու հայեր՝ վերականգնելու անհաջողության մատնված Վիրջինիայի գաղութի շերամարուծությունը և իրենց մատնված Վիրջինիայի գաղութի շերամարուծությունը և իրենց հմտությունները փոխանցելու տեղաբնակներին: Նրանցից մեկը հիշատակվում է որպես Ջորջ Հայ:

Հետագա տարիներին Ամերիկա մեկնած հայերի մասին պահպանվել են շատ սակավ, հաճախ՝ ենթադրական տեղեկություններ: XVII-XVIII դդ. ընդգրկող այդ ժամանակաշրջանում հայերը հիմնականում գաղթել են Մեծ Բրիտանիայի հետ առավել գործուն հարակառնություններ ունեցող եվրոպական որոշ երկրներից (հատկապես՝ Հոլանդիայից), ինչպես նաև՝ Հնդկաստանից, և վերաբնակվել ամերիկյան նորաստեղծ տարբեր գաղութներում (Վիրջինիա, Մասսաչուսեթս, Հարավային Կարոլինա, Ջորջիա): Այսպես, 1682 թ. Մասսաչուսեթսում հաստատվել է առաջին հայը՝ ծագումով հունգարահայ չիտնական Ստեփան Ջադորին (հավանաբար՝ հայկական Ջադուրյան, Ասատուրյան կամ Աստվածատուրյան ազգանունների տարբերակը), 1719 թ. Հարավային Կարոլինայում՝ հոգևորական Փիթըր Թուսթյանը (հավանաբար՝ Պետրոս Դուստրյան) և նրա թեմի անդամ Ջեյքըբ Սադուրին (հավանաբար՝ հայկական Հակոբ Սադուրյան, կամ Ասատուրյան, կամ Աստվածատուրյան ազգանուններից), 1738 թ. Ջորջիայում հիշատակվում է հոգաբործ Ստեփան Թարրյանը:

(կամ՝ Թերյեն, Թարրյեն, Հավանաբար՝ Տերյան)¹:

Այսպիսով, բրիտանական դադուլթատիրութեան շրջանում Ամերիկա մեկնած առաջին սակավաթիվ անհատ Հայերի մասին մեզ հասած կցկտուր տեղեկութուններին պարզ է դառնում, որ նրանց մեծ մասը տնտեսական ու պատմական Հանգամանքների բերումով եվրոպական տարբեր երկրներում ցրված Հայերն էին կամ նրանց օտարացած սերունդները, որոնք, առևտրական և այլ Հանգամանքների բերումով առնչվելով Մեծ Բրիտանիայի հետ, միմյանցից տարբեր, հիմնականում անհատական դրդապատճառներով անցել էին նոր վերաբնակվող դադուլթ և ներգրավվել նրա տնտեսական ու հոգևոր կյանքի տարբեր բնագավառներ:

Բրիտանական դադուլթատիրութեան տվյալ ժամանակահատվածում Ամերիկա մուտք գործած Հայերի ստույգ թիվը դժվար է որոշել քանի որ ընդհուպ մինչև 1820 թ. նորեկների, այդ թվում նաև Հայերի, գրանցման վերաբերյալ փաստաթղթեր չեն պահպանվել:

Նշենք, որ պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում Ամերիկա մուտք գործած վերոհիշյալ առաջին Հայերով չի պայմանավորվել հետագա տարիներին Հայկական տարբեր տարածքներից դեպի ԱՄՆ նպատակաուղղված տեղաշարժը. նրանք սոսկ դադլթականութեան հիմնական հոսքից դուրս գտնվող անհատներ էին²:

Դեպի ԱՄՆ Հայերի պանդխտութեան և գաղթի պատմաքաղաքական դրդապատճառներն ու սոցիալական կազմը (1834—1924 թթ.)

Հետագայում՝ XIX դ. առաջին կեսից սկսվել է Հայերի բուն հոսքը դեպի ԱՄՆ՝ ի հետևանս ամերիկյան բողոքական քարոզիչների Օսմանյան կայսրությունում ծավալած կրթալուսավորչական գործունեության: Արտաքին Առաքելութունների Համամիսիոներական Ամերիկյան Խորհուրդը (American Board of Commissioners for Foreign Missions), որի նպատակն էր «Աւետարանը տարածել ի

սփիւռս աշխարհի»¹, 1831 թ. Կ. Պոլսի Բերեքի թաղամասում հիմնած Հայկական Առաքելութեան միջոցով կառուցել է ավետարանական եկեղեցիներ, դպրոցներ, քոլեջներ, որտեղ եվրոպական և ամերիկյան կրթական մակարդակի դասընթացներ են իրականացվել: Հիշատակման են արժանի Ռոբերտ քոլեջը (1862 թ., Կ. Պոլիս), Ամերիկյան Համալսարանը (1864 թ., Բեյրութ), Կ. Պոլսի աղջկանց քոլեջը (1873 թ., Կ. Պոլիս), Կենտրոնական Թուրքիայի քոլեջը (1876 թ., Այնթապ), Եփրատ քոլեջը (1878 թ., Խարբերդ), Կենտրոնական Թուրքիայի աղջկանց քոլեջը (1882 թ., Մարաշ), Անատոլիա քոլեջը (1836 թ., Մարզվան), Սբ. Պողոսի Հաստատութունը (1888 թ., Տարսոն) և այլն²: Ամերիկյան գաղափարների «խաղաղ թափանցումին կերպը»³ Հանդիսացող այդ Հաստատութունները նաև մեծապես նպաստել են Հայ ուսանողների արևմտամետ աշխարհայացքի ձևավորմանը:

Հայ բնակչության շրջանում հիմնականում դրական ընդունելություն գտած ամերիկյան քարոզիչների իրականացրած ավետարանական քարոզներն ու Հաղորդած գիտելիքները, ինչպես նաև նոր աշխարհի վերաբերյալ ոգեշնչող գրույցները չէին կարող անտարբեր թողնել հոգևոր արթնացում ապրող ուսումնաստենչ Հայ երիտասարդութեանը, որը, հաճախելով ամերիկյան դպրոցներ ու քոլեջներ, աստիճանաբար իր Հայացքը հառել է դեպի օվկիանոսից այն կողմ գտնվող ազատութեան և լայն հնարավորությունների երկիրը՝ տեղի բարձրագույն կրթարաններում ժամանակակից մասնագիտություններ (հիմնականում՝ աստվածաբանություն, բժշկություն, տեխնիկա) ուսանելու և վերադառնալով իր գիտելիքներն ի նպաստ ազգին ծառայեցնելու համար:

Ամերիկյան քարոզիչների ազդեցությամբ 1834 թ. դեպի ԱՄՆ Հայ ուսանողների շարժման սկզբնավորողը Կ. Պոլսի միսիոներական Հայ դպրոցի սան տասնվեցամյա Խաչատուր Ոսկանյանն էր, որը, ավարտելով Նյու Յորքի Համալսարանը, դարձել էր ճանաչված լրագրող ամերիկյան և Հայ մամուլում: Նա, լինելով առաջին Հայ մտավորականն ԱՄՆ-ում և ծավալելով աղգանպաստ գործունեություն, անգլերեն հրատարակել է «Սուլթանն ու իր ժողովուրդը» գիրքը՝ ամերիկյան Հասարակութեանը ծանոթացնելով Հայոց պատմությանն ու

¹ Malcom, V. M. The Armenians in America. Boston, Chicago, 1919, pp. 52, 56-57. Tashjian, J. H. The Armenians of the United States and Canada. Boston, 1947, pp. 3, 7-12. Wertsman, V. The Armenians in America. 1618-1976. A Chronology & Fact Book. New York, 1978, p. 1.

² Ավագյան Զ., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1924 թթ.), Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, էջ 17: Տե՛ս նաև՝ ճոյնի, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ (ԱՄՆ), «Հայ Միություն Հանրագիտարան», Երևան, 2003, էջ 33-85 [համահեղ.՝ Ռ. Փիրոմյան]:

¹ Ճիզմեճեան Մ. Գ., Խարբերդ եւ իր գաւակները, Ֆրեզնո, 1955, էջ 103:

² Ճակատագրական դէպքեր հայ պատմութեան մէջ, ա. տ., ա. ք., էջ 83:

³ Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Երևան, 1990, էջ 55:

ների և այլոց, առանց արդելքի ԱՄՆ արտագաղթելու իրավունքը: Այդ համաձայնությունը երեք տարի շարունակ թուրքական պաշտոնյաների կողմից անտեսվելուց հետո, կիրառության մեջ է մտել 1903 թվականից, երբ ամերիկյան բարձրաստիճան ներկայացուցիչների կարգադրությունը մի խումբ օգնության կարոտ հայ ընտանիքներ, ստանալով կայսրությունում ամերիկյան հյուպատոսարանի հովանավորությունը, թիկնապահների առաջնորդությամբ փոխադրվել են ԱՄՆ: Դրանով գործնականում վերացվել են հայրենիքում մնացած ամերիկահայերի ընտանիքների արտագաղթելու նկատմամբ բոլոր սահմանափակումները, թեև դժվարությունները պահպանվել են¹:

Այսպիսով, XIX դ. 80-ական թվականներից մեծ չափերի է հասել հայերի արտահոսքը դեպի ԱՄՆ՝ Օսմանյան կայսրության գրեթե ողջ տարածքից՝ ընդգրկելով բազմաթիվ առևտրականներ, արհեստավորների, գյուղացիների և ազատ աշխատանք որոնողներին, ինչպես նաև ուսանողների ու քաղաքական փախստականներին: Ընդ որում, «ամերիկյան տենդը» տարածվել էր գլխավորապես ամուրի երիտասարդության (95%)² շրջանում, որը, իր հարադատներին ու ողջ կարողությունը թողնելով հայրենիքում, մեկնել է օտար ափեր հաջողություն, հարստություն և ազատություն ձեռք բերելու հույսով, որպեսզի, 1-2 տարուց վերադառնալով հայրենի օջախներ, կարողանար վճարել պարտքերը, տուն, հող, անասուններ գներ ու մարդավայել կյանքով ապրել:

ԱՄՆ մեկնած հայերի մեջ քիչ էին նաև այնպիսիները, որոնք արտագաղթության և այլ բնագավառներում հասնելով հաջողությունների, հայրենի բնակավայրեր վերադառնալիս իրենց հետ բերում էին ժամանակակից հաստոցներ, գործարաններ և այլ սարքավորումներ՝ տեղի հետամնաց տնտեսությունը զարգացնելու նպատակով:

Միաժամանակ, այդ նոր պանդուխտներից շատերը, ԱՄՆ-ում հանդիպելով տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և կրոնական ազատության ու բարեկեցության, հաստատվել են Նոր երկրում՝ նվազեցնելով հայրենիք վերադարձողների թիվը, ինչպես նաև՝ իրենց հայրենակիցներին ուղարկած ոգևորիչ նամակներով և դրամական օգնությամբ նպաստել են դեպի Ամերիկա նորանոր հայերի տեղաշարժին: «...Առաջին հայը Ամերիկային երբ յիսուն ոսկի էէք մը զրկեց իր տունը, զայն տեսնող եւ լսող հայերուն սիրտերը թունդ

ելան ... ու այնուհետեւ ամեն հայ փափաքեցաւ Ամերիկա գալ, իր քայքայուած տնտեսութիւնը վերականգնելու համար: Եւ, ահա այսպէս, երկրէն սկսեց արտագաղթը դէպի Ամերիկա: Այս օրերուն ամեն հայու բերնին ծամոց էր եղած ըսելու»:

Տէրտէր կայ նը՝ մեղքն ի՞նչ է.

Ամերիկա կայ նը՝ պարտքն ի՞նչ է ...

Եւ հետզհետէ երկրէն Ամերիկա եկողներուն համակրանքը աճեցան բազմացաւ, որ Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատրիարքարանը և Բ. Դուռը տեսնելով զանոնք սարսափեցան...»¹:

Անցյալ դարավերջին «բախտ որոնելու եկած» պանդուխտ հայերը, մշտական բնակություն հաստատելով ԱՄՆ-ում, աստիճանաբար երկրի հյուսիսարևելյան նահանգներից տարածվել են դեպի միջին և արևմտյան նահանգներ՝ արդեն XX դ. առաջին տասնամյակներին հայաբնակ դարձնելով լայնածավալ երկրի գրեթե յուրաքանչյուր տարածք: Ամերիկյան կյանքին ընտելացած հաջողակ, կրթված ու գործարար հայերը պայմաններ են նախապատրաստել հետագա տասնամյակներին պատմական ստիպողական հանգամանքների բեռումով գաղթի դիմած հազարավոր հայրենակիցներին նյութական ու բարոյական աջակցություն ցույց տալու, ինչպես նաև համախըմբելու և որպես համայնք կազմակերպվելու ուղղությամբ:

Մինչև 1899 թ. ԱՄՆ մեկնած հայերի ստույգ թիվը դժվար է որոշել, քանի որ 1820 թվականից մինչև 1898 թ. ԱՄՆ մուտք գործած բոլոր գաղթականները համապատասխան գրասենյակի կողմից զրանցվել են ոչ թե ըստ ազգային պատկանելության, այլ՝ ըստ աշխարհագրական ծագման բնակավայրերի, այսինքն՝ համաձայն իրենց գաղթած երկրների: Ընդ որում, Օսմանյան կայսրությունից գաղթածները մինչև 1868 թ. գրանցվել են որպես «Եվրոպական թուրքիայից», իսկ 1869 թվականից՝ նաև «Ասիական թուրքիայից» և «Հայաստանից» եկածներ: Հետևաբար, տվյալ ժամանակահատվածում Ամերիկա մուտք գործած հայերի թիվը խիստ հարաբերական է: Ժուլյան 1899 թվականից է, որ գաղթականները սկսել են գրանցվել ըստ իրենց ազգային պատկանելության, դրանով իսկ որոշակի

¹ Նույն տեղում, էջ 42, 43, 151:

² Մուշեղ Կալիկոսյան, ԳԶՎ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 211:

¹ Mirak, R., ԳԶՎ. աշխ., 1983, էջ 13: Ասպարեզ: Յիսմամեսկ. 1908-1958, Ֆրեզո, Կալիֆ., էջ 393:

բությունից զրկված ու Բալկաններում (Հունաստան, Բուլղարիա), Եգիպտոսում, ինչպես նաև Կովկասում, Ղրիմում և այլուր ապաստանած տասնյակ հազարավոր արևմտահայ փախստականներին, ապա մոտավոր հաշվարկներով 1902 թ. աշնանն ԱՄՆ-ում կար շուրջ 45.000 հայ¹:

Թեև ամերիկացի, եվրոպացի և հայ բարերարները միջազգային կարմիր խաչի հետ միասին կայսրութայան հայաբնակ շրջաններում մեծ չափերի հասնող նպաստամատույց գործունեություն էին ծավալել ջարդերի հետևանքով անտուն ու անօգնական մնացած հայերի նկատմամբ, այդուհանդերձ, շարունակվում էր մեծ թվով հայերի արտահոսքը երկրից՝ քաղաքական, տնտեսական ազատությունների բացակայության, ինչպես նաև՝ նոր կոտորածների սպառնալիքից զրոգված:

Համիդյան ջարդերից ճողոպրած և ԱՄՆ-ում ապաստանած հայերը նույնպես արժանանում էին ամերիկյան հասարակության համակրանքին ու կարեկցանքին. եկեղեցական, բարեգործական և այլ հաստատությունների միջոցով ամեն տեսակի օգնություն էր տրամադրվում անտերություն մատնված գաղթականներին՝ նրանց համար հայթայթելով սնունդ, հագուստ, բնակարան, աշխատանք և այլն²:

ԱՄՆ-ը հանդրվան է դարձել նաև Ռուսական կայսրությունից եկած բազմաթիվ հայերի համար, որոնք Նոր երկրի մասին տեղեկացել էին XIX դ. կրոնական հալածանքների հետևանքով Ռուսաստանից Կովկաս քստրված և հատկապես Շիրակի դաշտավայրում բնակություն հաստատած դուխոբորներից ու մուսկաններից: Վերջիններիցս շատերը, անցնելով Կանադայի Ուիննիպեգ, իսկ մյուսները՝ Միացյալ Նահանգների Լոս Անջելես քաղաքները, կովկասյան իրենց ընկերներին և հարևան հայերին ուղարկած ոգևորիչ նամակներով խրախուսել են նրանց մեկնելն այդ վայրեր:

Ժամանակի ընթացքում Կանադայում հաստատված մի խումբ արևելահայեր շարժվել են դեպի Լոս Անջելես՝ սկզբնավորելով Ռուսական կայսրությունից հայության արտահոսքը դեպի ԱՄՆ, որը

սկզբում շատ սակավաթիվ էր. մինչև 1898 թ. ԱՄՆ էր մեկնել ընդամենը 15 արևելահայ³:

Դարասկզբին դեպի ԱՄՆ արևելահայ պանդխտության նախա-կարասվածները Մուշեղյաններն էին Շիրակի դաշտավայրից, որոնք մեկնել էին 1904 թ. համեմատաբար բարեկեցիկ բնակչություն ունեցող Կարսի Ղարաղլա գյուղից: Հետագա տարիներին նրանց օրինակին է հետևել գյուղի գրեթե ողջ բնակչությունը: Զգալի թվով հայեր են մեկնել նաև Ալեքսանդրապոլից և հարակից Դուզքենդ, Ղազարաբազ, Սիվանիբիլ, Աղզոլու և այլ գյուղերից: Ալեքսանդրապոլի այդ տարածքից առաջինն ԱՄՆ էր մեկնել և ի ս Անջելեսում հաստատվել Ղազարաբազ գյուղի երիտասարդ բնակիչ Բագրատ հարությունյանը, որը Մուշեղյանների ազգականն էր: Նրանով էլ սկզբնավորվել է Շիրակի դաշտավայրի հայության հոսքը դեպի Ամերիկա, որը սկզբում ներառել է 18-35 տարեկան երիտասարդների, ապա նաև՝ բարձր տարիքի հայերի: Թողնելով իրենց ընտանիքները և նրանք 2-3 տարով հեռանում էին աշխատելու, որպեսզի որոշակի դրամ վաստակելուց հետո վերադառնային ու բարվոքեին իրենց և հարազատների տնտեսական վիճակը: Կովկասահայ պանդխտների շարքում չարքաշ աշխատավորների կողքին որոշ թիվ էին կազմում նաև կրթվածները²:

XX դ. սկզբին Ռուսական կայսրությունում և Կովկասում տիրող տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամն ընդլայնել է արևելա-հայերի տեղաշարժը դեպի օտար ափեր՝ ներառելով նաև Իգդիրից, Կողբից, Թիֆլիսից, Ղարաբաղից, Երևանից և այլ վայրերից գաղթած հայերի: Նրանք բնակություն են հաստատել Հիմնականում ԱՄՆ-ի արևմտյան ափին՝ Կալիֆոռնիայի նահանգի Լոս Անջելես քաղաքում: Արևելահայերի հոսքն Ամերիկա առավել մեծ չափերի է հասել հատկապես 1908 թվականից սկսած և նվազել՝ կապված Առաջին աշխարհամարտի սկսվելու հետ³:

Մեծ մասամբ աղքատ գյուղացիներից բաղկացած արևելահայերի այդ հոսքում շատ քչերն էին, որ ունեին իրենց ճանապարհա-ծախսը վճարելու համար անհրաժեշտ գումարը, մինչդեռ այն կազմել է մոտ 500 ուրբլի: Հետևաբար, «ոմանք ծախում էին իրենց

¹ Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 65, 66: Antreassian, J. The Armenians in America: A Personal Viewpoint (R. Hovannisian, ed. The Armenian Image in History and Literature. Malibu, 1981, p. 255). Մանկունի Ն. Լ., Ամերիկահայ մարդասամարը (Թեոդիկ, Ամենուն տարեցոյց, 20-րդ տարի, Վենետիկ, 1926, էջ 585):

² Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 49: Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 77:

¹ «Ասպարտզ», 20, 27.6., 4.7.1913:

² Գալօեան Ա., Շիրակի հայերի գաղթը դեպի Ամերիկա, Լոս Անջելես, 1950, էջ 65, 70, 76, 77: «Ասպարտզ», 27.6.1913:

³ Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 58: Գալօեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 101:

ազդեցութեամբ դեպի ԱՄՆ սկզբնավորված հայերի պանդխտութեան ժամանակաշրջանից (1834—1924 թթ.), այսինքն՝ 90 տարիների ընթացքում, շուրջ 90.229 հայ¹:

Հայերի տեղաբաշխումը ԱՄՆ-ում

Տասնամյակների ընթացքում հայերը, մեկնելով Միացյալ Նահանգներ, տարածվել են ողջ երկրով մեկ և բնակություն հաստատել երկրի գրեթե բոլոր նահանգներում: Օբյեկտիվ (չեզլի չիմացութուն, նոր բարքերին հարմարվելու դժվարություններ, աշխատանքային բարենպաստ պայմանների առկայություն), ինչպես նաև սուբյեկտիվ (ազգային նկարագիրը պահպանելու և ուժացումից զերծ մնալու ձգտում) հանգամանքներից ելնելով՝ հայ գաղթականների գերակշիռ մեծամասնությունը հակված է եղել հաստատվելու ազգային համախմբումներ ունեցող նահանգներում ու քաղաքներում:

Էլիս Այլենդի Գաղթականական գրասենյակում (Նյու Յորք) կատարված գրանցումները տեղեկություններ են հաղորդում այն մասին, թե ափ իջած նորեկ հայերն ԱՄՆ-ի առավելագույնս որ նահանգներում են մտադրություն հայտնել բնակվելու: Այդ տվյալները, թեև ոչ ստույգ, սակայն մոտավոր պատկերացում են տալիս յուրաքանչյուր նահանգի հայ բնակչության թվաքանակի մասին, քանի որ հայերի շրջանում մշտապես նկատվել է միգրացիա, հատկապես երկրի արևելյան շրջաններից դեպի արևմտյան շրջաններ՝ մասնավորապես Կալիֆոռնիայի նահանգ²:

Եթե սկզբնական շրջանում՝ շուրջ չորս տասնամյակ (1834—1874 թթ.), առավելագույնս ուսանելու նպատակով ԱՄՆ ժամանած հայերը կենտրոնացել էին գերազանցապես Նյու Յորքում և շրջակայքում, ապա հետագայում (հատկապես 1880-ական թվականներից), գաղթականության աճին զուգընթաց, ինչպես նաև աշխատանքային հանգամանքների բերումով, նրանք աստիճանաբար տարածվել են երկրի հյուսիսարևելյան, ապա՝ հյուսիսային ու արևելյան, միջին ու միջինարևմտյան տարածքներում՝ հիմնական նախապատվությունը տալով քաղաքային կյանքին: Ընդ որում, նրանց տեղաբաշխումն ու բնակեցումն ԱՄՆ-ում տեղի են ունեցել որոշակի օրինաչափությամբ: Սկզբնապես Ամերիկա մեկնած ամուրի երիտասարդները կամ ընտանիքները հայրենիքում թողած տղամարդիկ հաստատվել են

¹ Մանկունի Ն. Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 589; Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 290:
² Ավագյան Բ., նշվ. աշխ., 2000, էջ 47—48:

երկրի հյուսիսային և արևելյան ափերին գտնվող արդյունաբերական քաղաքներում (Ուատր, Նյու Յորք, Բոստոն, Ջերսի Սիթի, Ուեսթ Հորոքեն, Ֆիլադելֆիա, Հարթֆորդ, Նյու Բրիթըն, Լոուրենս, Լինն, Ուոթերթաուն, Լոուել, Ուաշինգտոն, Թրոյ, Քեմբրիջ, Աթլորոն և այլն): Աստիճանաբար, պատմական հանգամանքների բերումով, ընտանիքների վերամիավորման նպատակով կանանց ու երեխաների ժամանումով և աշխատատեղերի նվազումով նրանք տեղաշարժվել են դեպի միջին արևմուտք և արևմուտք (Դետրոյտ, Հայլենդպարք, Դիրբորն, Ռոյալ Օք, Բեյսին, Սաութ Միլուոքի, Էյվանսթոն, Չիկագո, Իսթ Սենթ Լուիս, Ուոքերըն, Բեյսին, Բրիվլենդ, Սոլթ Լեյք Սիթի, Ֆրեդոն, Ֆաուլեր, Եդեմ, Լոս Անջելես, Սան Ֆրանցիսկո, Փասադենա և այլն), որտեղ աշխատանքային նոր՝ առավել բարենպաստ պայմաններ էին առկա¹:

Իսկ արդեն 1923 թ. ամերիկահայերի 90%-ը տեղաբաշխված էր հետևյալ 10 նահանգներում՝ Նյու Յորքում, Մասսաչուսեթսում, Հեյտլենդում, Իլինոյսում, Կալիֆոռնիայում, Միչիգանում, Փենսիլվանիայում, Նյու Ջերսիում, Կոնեկտիկուտում, Ուիսկոնսինում: Այս նահանգների առավել հայաշատ քաղաքներն էին՝ Նյու Յորքը, Բոստոնը, Ֆրեդոն, Դետրոյտը, Փրովիդենսը, Ուատրը, Ֆիլադելֆիան, Չիկագոն, Թրոյը²:

Ընդհանուր առմամբ, 1920-ական թվականների սկզբին ԱՄՆ-ի չորս տարածաշրջաններում տեղաբաշխված հայերի քանակական պատկերը հետևյալն էր.

1. Նոր Անգլիայի տարածաշրջան (Մասսաչուսեթս, Ռոդ Այլենդ, Կոնեկտիկուտ և այլ նահանգներ) - շուրջ 30.000 հայ:
 2. Արևելյան տարածաշրջան (Նյու Յորք, Նյու Ջերսի, Փենսիլվանիա և այլ նահանգներ) - շուրջ 28.000 հայ:
 3. Կենտրոնական տարածաշրջան (Իլինոյս, Օհայո, Միչիգան, Ուիսկոնսին, Միսսուրի, Մինեսոտա, Ինդիանա և այլ նահանգներ) - շուրջ 15.000 հայ:
 4. Խաղաղականի տարածաշրջան (Կալիֆոռնիա և այլ նահանգներ) - շուրջ 19.000 հայ³:
- XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին հայերը, տարածվելով ամերիկ-

¹ Հակոբյան Գ., Հայերի տեղաբաշխումն ԱՄՆ-ում (19-րդ դարի վերջ - 20-րդ դարի սկիզբ), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», քիվ 7, Երևան, 1987, էջ 15—16:

² Մանկունի Ն. Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 583:

³ Yeretzian, A. S., նշվ. աշխ., էջ 20:

յան Նոր Անդրիայի, միջինատլանտյան, միջինարևմտյան շրջանների, ինչպես նաև՝ Կալիֆոռնիայի նահանգներում, ազգային կենտրոնացումներ են ստեղծել գործարաններ, ազարակներ և արտադրական ու գործարար բազմաբնույթ ոլորտներ ներառող երկրի տարբեր վայրերում:

Հայերի զբաղմունքներն ու սոցիալ-տնտեսական վիճակը ԱՄՆ-ում

ԱՄՆ մուտք գործած հայերի զգալի մասը, հիմնականում զուրկ լինելով նյութական բավարար միջոցներից, դրա փոխարեն ունենալով սկզբնական շրջանում իր գոյությունը պահպանելու համար անհրաժեշտ չնչին գումար, ի վիճակի էր անմիջապես սեփական գործ բացել կամ ազարակ գնել: Այսպես՝ 1912 թ. ԱՄՆ ժամանած 5.222 հայերի 90%-ը, ներառյալ 14 տարեկանից ցածր երեխաները, ափ են իջել իրենց մոտ ունենալով առավելագույնը մինչև 50 դոլարի չափ գումար¹: Միաժամանակ, անձանոթ լինելով օտար երկրի լեզվին, կենցաղին ու բարքերին, նրանցից շատերը հարկադրված էին դնել գործավորութայն (1919 թ. տվյալներով Ուստր, Փրովիդենս, Թրու, Քլիվլենդ, Դետրոյտ քաղաքներում հայերի 60-65%-ը աշխատում էր գործարաններում²), իսկ հետագայում, ընտելանալով օտար միջավայրին և բարելավելով իրենց տնտեսական վիճակն ու ֆինանսական պայմանները, ուղի հարթել տարբեր ասպարեզներում:

Արդյունաբերական աշխատանքում ներգրավված հայերը հիմնականում կենտրոնացած էին հյուսիսարևելյան տարածքի Մասսաչուսեթս, Ռոդ Այլենդ, Նյու Յորք, Նյու Ջերսի, Փենսիլվանիա, ինչպես նաև Կոլորադոյան Իլլինոյս, Միչիգան, Օհայո նահանգներում³:

Մասսաչուսեթսի նահանգում, որտեղ բնակվում էր հայ աշխատավորութայն զգալի մասը (1915 թ. նրանց թիվը շուրջ 4.239 էր, ընդ որում 2/3-ը չբաղված էր արդյունաբերական արտադրությունում), նրանք աշխատում էին Ուստրի, Բոստոնի, Ուոթերթաունի, Չելսիի, Լոուրենսի, Լիննի, Քեմբրիջի, Լոուելի, Նորթբրիջի, Միլֆորդի և այլ գործարաններում⁴: Ուստրը ամերիկահայ գործավորութայն առաջին կենտրոնատեղին էր: Այդտեղ էր գտնվում բողոքականներ

Ֆ. Մոննի և Չ. Ուոշբերնի կողմից 1858 թ. հիմնված համեմատաբար բարձր վարձատրվող մետաղաթելի հսկա գործարանը, որտեղ աշխատում էին տարբեր ազգերի շուրջ 7.000 ներկայացուցիչներ՝ ամեն ամիս արտադրելով 7.000 տոննա մետաղաթել ու զսպանակ: Առաջին հայն այդտեղ աշխատանքի էր անցել դեռևս 1867 թ.: Հանդիսանալով ամերիկահայ առաջին գործավորը: Հայ պանդուխտներին Ուստրի մետաղաթելի գործարանում աշխատելու հնարավորություն ստեղծելու նախաձեռնությունը պատկանել է Օսմանյան կայսրութայն հայաբնակ տարածքներում գործող ամերիկյան քարոզիչներին, որոնք դադափարապես իրենց հարած հայերին օգնում էին աշխատանք գտնել վերոհիշյալ գործարաններում: Կարճ ժամանակում՝ հայ աշխատավորների թիվը Ուստրի գործարանում սովորացել է՝ 1888 թ. կազմելով 266 մարդ, հակառակ նրա, որ աշխատանքային պայմաններն այդտեղ սաստիկ անմարդկային էին, որի պատճառով գործարանը Հայտնի էր նաև որպես «Ուստրի սպանդանոց»¹:

Դեպի Ամերիկա հայերի տարեցտարի աճող հոսքին զուգընթաց ավելացել է նաև աշխատավորների և գործարանատերերի միջև միջնորդի ու թարգմանի դեր կատարող, լեզվին տիրապետող ճարպիկ ու բանիմաց մարդկանց թիվը, որոնք բազմաթիվ հայերի ապահովում էին բնակարաններով, օգնում հարմարվել նոր պայմաններին, իսկ երբեմն էլ լեզու սովորեցնում ցանկացողներին: Պատահում էին նաև հայերի անօգնականությունը չարաշահողներ ու կեղեքողներ²:

Տասնամյակների ընթացքում ԱՄՆ-ում հայութայն թվի աճին զուգընթաց տեղի է ունեցել նաև նրանց տարածումը երկրի տարբեր արդյունաբերական քաղաքներում՝ ներգրավվելով տեղի գործարաններում ու ֆարրիկաներում: Օրինակ՝ Մասսաչուսեթսի նահանգի Բրոքթոն, Հեյվլըհիլ, Լինն, Բոստոն, Ամսթերի քաղաքներում հայերը հիմնականում աշխատում էին կոշիկի (Ուոթերթաունում էր գտնվում Հուգ Ռաբբրի ռետինի խոշոր ընկերությունը, որը հայ գաղթականություն համար ամենից ծանր տարիներին աշխատանքով է ապահովել ավելի քան 500 մարդու), Լոուրենսում՝ բամբակե ու

¹ Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 77:
² Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 53:
³ Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 79:
⁴ Նույն տեղում, էջ 78, 79: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1981, էջ 141:

¹ Մուշեղ Խախկոպոս, Ամերիկահայ տարեցույց, Բ տարի, Պոստոն, 1913, էջ 40, 41:
Մանկունի Ն. Լ., նշվ. աշխ., 1926, էջ 102: Ոսկեմատեան Հայկական Բարեգործա-կան Ընդհանուր Միութեան, Արժարիայ Յոթնեան. 1906-1931, Կ. Ա, Բարիզ, 1935, էջ 311 (այստեղտև՝ Ոսկեմատեան ՀԲԸՍ):
² Ծիզմեճեան Մ. Գ., նշվ. աշխ., 1955, էջ 199: Մուշեղ Խախկոպոս, նշվ. աշխ., Բ տարի, 1913, էջ 44:

Նրանց երեխաները հաճախել են լավագույն մասնավոր դպրոցներ, ուսանել քոլեջներում և համալսարաններում:

Մինչդեռ նոր եկած կամ ցածր վարձատրվող գաղթական հայերը, ինչպես նաև թոշակով ապրողները հարկադրված են եղել բնակվել արդյունաբերական քաղաքների հետ ընկած ու աղքատ թաղամասերում՝ կենցաղային ու սանիտարական վատթար պայմաններում: Նրանք բնակվել են խիտ խմբված և չօդափոխվող սենյակներում՝ առանց էլեկտրական հոսանքի, լուսավորության համար օդտապործել են դաղի լամպեր, իսկ կերակուրը պատրաստել են փայտի վառարանների վրա կամ դրսում: Ամենավատթար սոցիալ-տնտեսական պայմաններում էին ապրում լոսանջելեսաբնակ արևելահայ գաղթականները, որոնք, կատարելով ստորակարգ աշխատանքներ և վաստակելով ցածր աշխատավարձ, ստիպված էին բնակվել հետամնաց թաղամասերի էժան կացարաններում՝ երկու տասնյակ և ավելի հայրենակիցների հետ մի սենյակում խմբված: ԱՄՆ-ի Գաղթականական հանձնախմբի 1915-1916 թթ. հաղորդումներում խստորեն քննադատվել են հայերի կենցաղային հակասանիտարական պայմանները, վատ կառուցված ու կեղտոտ տները: Հաճախ հիշյալ անբարենպաստ պարելաձևը լուրջ թշնամանքի տեղիք է տվել հայերի և այլազգի գաղթականների միջև՝ պատճառ դառնալով իրավունքների անհավասարության վրա հիմնված բազմաթիվ ընդհարումների, երբեմն՝ նույնիսկ խոչընդոտել հայերի ազատ տեղաշարժը դեպի բնակության համար առավել հարմարավետ ու պատվաբեր թաղամասեր: Այսուհանդերձ, հակառակ ունեցած սուղ միջոցներին, արգեն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ ընտանիքներն իրենց վարձած սենյակների քանակությունը և դրա համար վճարվող ամսական վարձով առաջ էին ամերիկաբնակ այլազգի գաղթականներից¹:

Փաստացի հայերի շրջանում չնչին թիվ են կազմել նաև բարեխնամ օգնության կարող չբավորները: Այսպես՝ Ուստրի Ընկերակցված դիմախրություններ կազմակերպության հաղորդումների համաձայն, 1896-1900 թթ. քաղաքում չբավոր հայերի թիվը կազմել է ութ մարդ: Ամերիկյան «Բոստոն Իմիգրեյթ թրանսբերիֆի» թերթի համաձայն, 1893 թ. արդյունաբերական Բոստոն քաղաքում կար միայն մեկ չբավոր հայ, քանի որ «Հայը կնախընտրի աշխատել ամենուր, որտեղ կարող է, քան թե մուրալ կամ պարսպ մնալ»: 1917

թ. ՀԲԸՄ հաղորդած տվյալների համաձայն, Բոստոնում, Ուստրում, Ջիկադոյում, Փրոմիդեյում, Ֆիլադելֆիայում, Նյու Յորքում և ամերիկյան այլ խոշոր քաղաքներում վերջիններիս թիվը կազմել է միջին հաշվով շուրջ հիսուն մարդ, այն էլ նրանց հոգածության հարցն իրենց վրա էին վերցրել հայկական բարեսիրական տարբեր կազմակերպությունները, ինչպես նաև՝ մի շարք անհատ ամերիկահայեր²:

Ամերիկահայերի սոցիալ-տնտեսական պայմաններից բխում էր նաև համապատասխան առողջական վիճակը, որը նույնպես քիչ էր տարբերվում ամերիկաբնակ այլ ազգերի առողջականից: Հիվանդանքները ամերիկաբնակ այլ ազգերի առողջական տոկոսն առավելապես դուրսնային ու մանուկների մահացությունների մահացություններից էր ցածր կենսամակարդակ ունեցող, այսինքն՝ կենցաղային բարձր էր ցածր կենսամակարդակ ունեցող, աշխատող ու աշխատող ու աշխատանքային վատթար պայմաններում ապրող ու հայերի շրջանում: Ամերիկահայ այդ խավերի մեջ լայն տարածում էին ստացել թոքախտը և թոքային այլ հիվանդությունները, որոնք էին ստանալով հարմարավետ էին ծանր գործավորական աշխատանքների մահացություններին: Հետևաբար երկրի արևելյան արդյունաբերում ներգրավվածներին: Հետևաբար երկրի արևելյան արդյունաբերական գործարաններում իրենց առողջությունը քայքայած շատ ու բազմաթիվ գործարաններ, թե՛ բժիշկների խորհրդով և թե՛ անձնական նաշատ գործավորներ, թե՛ բժիշկների խորհրդով և թե՛ անձնական նախաձեռնությամբ, հետզհետե հեռանում էին դեպի արևմուտք՝ դեպի մեղմ ու բարեխառն կլիմա ունեցող Կալիֆոռնիայի նահանգ: Բացի այդ ու բարեխառն կլիմա ունեցող Կալիֆոռնիայի նահանգի և հատկապես մինչև մեկ տարեկան երեխաների մահացության տոկոսը: Դա հետևանք էր մոր և մանկան նկատմամբ նախածննդյան և հետծննդյան բավարար խնամքի բացակայության²:

Ամերիկահայ ընտանիքը. կենցաղն ու բարքերը

Ամերիկահայ ընտանիքը՝ որպես սոցիալական միավոր, հատկապես իր գոյություն սկզբնական շրջանում փոքր թիվ է կազմել: Աստիճանաբար նոր երկրի ապրելակերպին ընտելանալու ընթացքում նաև ամերիկացիները նոր երկրում առկա քաղաքական ու տնտեսական պայմանները հայրենի երկրում առկա քաղաքական ու տնտեսական պայմաններին թվի պատճառ են դարձել վերադարձող հայերի ու սակավաթիվների թվի նվազման՝ մեծացնելով ընտանիքների թիվը: Նրանց ազգանունը ամբողջ ընտանիքներով գաղթական դրությունը. նրանց ազգանունը ամբողջ ընտանիքներով գաղթական դրությունը.

Այլ էր ամուրի երիտասարդության դրությունը.

¹ Նույն տեղում, էջ 137, 138: Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 131-132:

² «Ասպարեզ», 1.1.1909:

¹ Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 132, 133:

պես Նյու Յորքի, նույնպես և մերձակա Նյու Ջերսիի նահանգի Հայոթյան կյանքում: Ամերիկահայոց այդ առաջին կազմակերպությունը շնորհիվ պանդուխտ Հայերը պատեհություն են ունեցել միմյանց հետ ծանոթանալու, մայրենի լեզվով խոսելու և հայրենի երկրի հոգսերով ապրելու: Մինչև անգամ բազմաթիվ թրքախոս Հայեր, միութայն ժողովներին հաճախելով, սկսել են հայերեն խոսել, Հայոց պատմությունը վեր չերող գրքեր կարդալ, իսկ ոմանք էլ դարձել են ազգային եռանդուն գործիչներ: Հայկական միությունն ամերիկահայ առաջին կազմակերպությունն էր, որը վավերացվել էր ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից: Շուտով միությունը հիմնել է ընթերցատուն, որտեղ ստացվում էին ԱՄՆ-ի և այլ երկրների հայկական թերթերի մեծ մասը ու մի շարք անգլիալեզու հանդեսներ: Այդտեղ էին անցկացվում լսարանական ժողովներ, գործում էր վարժարան, որտեղ շաբաթական 5 օր շուրջ 55 Հայ երկսեռ աշակերտներ սովորում էին ընթերցանություն, ուղղագրություն, արտասանություն, գրավարժություն, քերականություն, Հայոց պատմություն: Շատ շուտով հիմնվել է նաև գիշերային դպրոց, որտեղ շաբաթական երկու օր երիտասարդներին անգլերեն էին ուսուցանում: «...Հայկական Միութիւնն եղաւ ո՛չ միայն վառարան՝ ազգային զգացմանց, այլ և միջոց զոհողութեան ոգին արթնացնելու պանդուխտ Հայերու մէջ»²: Միությունը ստեղծել էր «Կարոտելոց սնդուկ»՝ դժբախտության մեջ Հայտնված, հիվանդ, անօգնական, անգործ ու կարիքավոր ամերիկահայերին օգնելու նպատակով: Այն իր հովանավորության տակ էր վերցրել նաև հայրենիքում գտնվող երկու դպրոց, զգալի գումար հանգանակել ի նպաստ XIX դարի վերջին հրկիզված Ջեթթունի, ինչպես նաև՝ Կ. Պոլսի Սբ. Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի և ազգային այլ հաստատություններին: Առաջին աշխարհամարտի նախօրերին միությունն արդեն ուներ ընդարձակ ու մաքուր շենք՝ ցերեկային ու գիշերային դպրոցներով, ընթերցարանով, լսարաններով, ննջարաններով, Հյուրասրահներով և այլ հարմարություններով, որոնք կոչված էին Հայ երիտասարդությունը հեռու պահել «բաղախաղի վայրերէ ու բարոյասպան տուներէ»³: Շուտով միությունը միացել է նաև 1887 թ. սկզբին Ջերսի Սիթիում հիմնված համանուն

¹ Նույն տեղում, էջ 174-175:
² Նույն տեղում, էջ 170:
³ Նույն տեղում, էջ 170-171, 175, 176:

կազմակերպությունը¹:
1888 թ. Ուստրում հիմնվել էր «Կաճառ Հայկական» անվանումը կրող կազմակերպությունը (ատենապետ՝ Մ. Թոփհանեյան)՝ ի հետևանս այդտեղ այցելած «Արմենիա» թերթի խմբագիր Մկրտիչ Փորթուզալյանի հայաշունչ ելույթների, որոնցով նա օտարության մեջ խարխափող ամերիկահայությունը կոչ էր անում շուտափույթ լծվել ազգապահպանման համար անհրաժեշտ կառույցների՝ եկեղեցու, պարբերական մամուլի, դպրոցի և կազմակերպության հիմնադրման գործին, քանի որ առանց դրանց անհնար էր հասնել ազգային համախմբման ու ինքնակազմակերպման: Կազմակերպությունը խնդիր էր դրել հիմնել առանձին աղոթատեղի, իսկ մինչ այդ ստանձնել էր ազգային եկեղեցուն փոխարինելու պարտականությունը, ինչպես նաև հոգացել համայնքի հոգսերը, զբաղվել փողոցներում օտար, գլխավորապես իռլանդացի ամբոխի կողմից Հայերի նկատմամբ իրականացվող հարձակումներին կառավարական միջամտությամբ վերջ դնելու խնդրով և այլն²:
1888 և 1905 թվականներին ԱՄՆ-ի տարբեր քաղաքներում, Ուստրում, Հորոքենում, Նյու Յորքում, Բոստոնում, Փորթլիդենում և այլուր Մ. Փորթուզալյանի ազգասիրական ոգեշունչ ու կրակոտ ելույթները չէին կարող անտարբեր թողնել Հայրենունչ ու կրակոտ ելույթները չէին կարող անտարբեր թողնել Հայրենունչ ու կրակոտ ամերիկահայերին, որոնք, հետզհետե գաղափարապես հանակարոտ ամերիկահայերին, որոնք, հետզհետե գաղափարապես համախմբվելով, ձեռնամուխ են եղել տեղերում ազգային տարաբնույթ միավորվելով, ձեռնամուխ են եղել տեղերում ազգային տարաբնույթ կազմակերպությունների ստեղծմանը: Այդպիսիք էին՝ ամերիկահայ առաջին հեղափոխական կազմակերպությունը՝ Հայոց Հայրենասիրական միությունը (1889 թ., Ջերսի Սիթի - 1893 թ., Նյու Յորք՝ ԱՄՆ-ի Հայ գաղթականության շրջանում ազգային ոգին ու քաղաքացիական հայ գաղթականության շրջանում սերն ու մայրենի լեզու (1889 մոռաց պահելու կոչված Ամերիկայի Հայ գաղթականության (1890 թ., Նյու Յորք, Պետերսոն) և Հայ երիտասարդաց թանգարան (1890 թ., Նյու Յորք) միությունները, հայրենի երկրի որբերէ հոգևոր ու բարոյական աջակցություն ցույց տալու նպատակով Նյու Ջերսիի նահանգի Պետերսոնի Որբախնամ (1889 թ.) և Ուեթ Հորոքենի Հայ տիկնանց որբախնամ (1892 թ.) ընկերությունները, հոգեպես ու ֆիզիկապես առողջ և ուժեղ սերունդ դաստիարակելու նպատակով հիմնված Հայ

¹ Մկրտիչ Ս., Ամիտայի արձագանքներ, Ռիհորդ, 1950, էջ 340, 364:
² Մուշեղ եպիսկոպոս, Ազգ. աշխ., Բ. օտարի, 1913, էջ 51, 52: Գիզմետյան Մ. Գ., Ազգ. աշխ., 1955, էջ 210:

նոր երկրի բարքերին, օրենքներին ու սովորույթներին ընտելանալ¹։ Արդեն դարասկզբին ԱՄՆ-ի հայաշատ խոշոր քաղաքներում (Քոստոն, Ուստր, Նյու Յորք, Փրովիդենս, Ֆրեզնո և այլն) գործել են մի շարք մշակութային միություններ՝ դրական ու գրադարանային ակումբներ ու միություններ, որոնք դադարափակության շնորհիվ ժամանակի ընթացքում հարստացել են հայ և օտար գրականությամբ, դերասանական և երաժշտական խմբեր ու ակումբներ, որոնք հայկական ներկայացումներով և հայրենաշունչ երգերով խանդավառել են հայ պանդուխտներին։ Արվեստի բնագավառում հիմնված վաղ շրջանի միություններից էր Նյու Բրիթնի Հին ավանդ դերասանական խումբը (1910 թ.), ինչպես նաև՝ ավելի ուշ Լոս Անջելեսում գործող տաղանդավոր արվեստագետներին խրախուսող Հայկական դաշնակցային արվեստների ընկերակցությունը²։

Ամերիկայի հայկական բազմաթիվ ու բազմաբնույթ ընկերությունների, միությունների ու կազմակերպությունների շարքում կարևոր դեր են կատարել ԱՄՆ-ում հաստատված հայկական ու հայաբնակ տարբեր տեղավայրերի հայրենակիցների կողմից հիմնված համախմբումները՝ հայրենակցական միությունները։ Ամերիկյան հողի վրա դրանք սկսել են ի հայտ գալ տեղում հայության թվի սովորացմանը զուգընթաց, այսինքն՝ XIX դ. 80-ական թվականներին վերջից, երբ մեծացել էր նաև Նոր երկրում ծնված հայրենակիցների թիվը։ Այնպես որ ժամանակի ընթացքում ստեղծված հայրենակցական համախմբումներն աստիճանաբար ներառել են հայրենի գրեթե բոլոր քաղաքները, բոլորն ու ավանները (Հուսեյնիկ, Քեսրիկ, Մորենիկ, Հողե, Դատեմ, Փերչենս, Բազմաշեն, Հոկհի, Խոյու-Թլկատին, Բալու-Պաղին, Վարդաթիլ, Եղեգի, Շենթիլ, Բաշաղակ, Քորբե, Չարսանձակ-Բերի, Իջմե, Աղնցիդ, Քղի, Չմշկածագ, Ծովք, Ակն, Օձ, Հապուսի, Խարբերդ, Սեբաստիա, Արաբկիր, Հազարի, Մալաթիա, Կեսարիա, Ադանա, Տիգրանակերտ, Եղեգի, Բալու-Սաքրաթ, Մարաշ, Էվերեկ, Չոմալու, Ներսի, Կարին, Ֆենեսե, Թոմարզա, Չոր, Մուռի, Տարոն-Տուրուբերան, Շապին-Գարահիսար, Հեֆթարե, Թոքատ, Զերմուկ, Ուրֆա, Հաճըն, Այնթապ, Յոզղատ, Իզմիր և այլն)։ Միաժամանակ ամերիկաբնակ հայրենակիցների զգալի մասն անդամակցում

կամ հարում էր հիշյալ միություններին, որոնք, ի դեպ, դերձ էին կուսակցական երանգավորումներից։

Հիշյալ հայրենակցական միությունները լավ կազմակերպված և օրեցօր բազմամարդ դարձող ազգային միություններ էին, որոնք ղեկավարվում էին կենտրոնական գործադիր վարչությունների կողմից և առաջնորդվում իրենց առջև դրված նպատակների ու խնդիրների հստակ ծրագիր-կանոնագրերով։ Հայրենակցական միությունները, ժամանակի ընթացքում ընդարձակվելով, իրենց մասնաճյուղերն են հիմնել լայնածավալ երկրի հայաշատ գրեթե բոլոր քաղաքներում։ Մասնաճյուղերը ենթարկվել են կենտրոնին։ Հայրենակցական միությունների հասույթը գոյացել է անդամավճարներից, բազմաթիվ ու բազմաբնույթ հանգանակություններից ու նվիրատվություններից, ինչպես նաև՝ սեփական անշարժ գույքի (հողատարածք, տարբեր շինություններ և այլն) վարձակալումից։ Միությունների տարեկան եկամուտը կազմել է հարյուրավոր դոլարներ, որոնք լիովին հատկացվել են հայրենանվեր ու ազգանվեր նպատակներին կրականացմանը։ Որոշ միություններ ունեցել են նաև իրենց հրատարակությունները¹։

Սկզբնապես ամերիկահայ հայրենակցական միությունները ստեղծվել են՝ հայրենի բնակավայրերում ուսումնական ու կրթական գործն առաջ մղելու, հայ երեխաներին նախնական ու բարձրագույն նորանոր գիտելիքներ հաղորդելու, տեղի հայկական դպրոցների տեխնիկական, ուսումնական, դասավանդման ու ուսուցչական մակարդակները բարձրացնելու նպատակով։ Հետևաբար, այդ հայրենակցականները ստացել են Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Դպրոցանակցականները ստացել են Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Դպրոցանակցականները։ «Ինչպես որ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ չէ սիրաց անուները։ «Ինչպէս որ Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ չէ մնացած քաղաք կամ գիւղ մը, որ իւր ներկայացուցիչները չունենայ Ամերիկայ, նոյնպէս Ամերիկայի մէջ չկան որեւէ քաղաքի կամ գիւղի 20 կամ աւելի հայրենակիցներ, որ չունենան իրենց ծննդավայրին մէջ դաստիարակութեան գործին նպաստելու համար մասնաւոր կազմակերպութիւն»²։

Ամերիկայի հայկական առաջին հայրենակցական կազմակերպությունը Հուսեյնիկի (Խարբերդ) Ուսումնասիրաց ընկերությունն էր (1888 թ., Ուստր)։ Դրան հաջորդել են հայաբնակ այլ վայրերի

¹ Malcom, V. M., 624. աշխ., էջ 114-115: Մուշեղ Եպիսկոպոս, 624. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 183:
² Մուշեղ Եպիսկոպոս, 624. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 184: Boghosian, H. B. Highlights of Armenian History and Its Civilization. USA, 1957, p. 187.

¹ Ավագյան Բ., 624. աշխ., 2000, էջ 94-95:
² Մուշեղ Եպիսկոպոս, 624. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 171:

Հայրենակիցների ջանքերով հիմնադրված կրթանպաստ բազմաթիվ (ավելի քան 70) ընկերություններ: Դրանց շարքում գերակշռել են Խարբերդի նահանգի տարբեր շրջանները ներկայացնողները, ինչը պայմանավորված էր Հայերի, հատկապես հիշյալ տարածքից դեպի ԱՄՆ առկա զգալի չափերի հասնող գաղթով: ԱՄՆ-ում Խարբերդի նահանգը ներկայացնող Ուսումնասիրաց ընկերությունների թիվն առանձնապես ստվարացել է 1890-ական թվականների ջարդերից հետո՝ հասնելով չուրջ չորս տասնյակի, որոնք ընդգրկել են նահանգի գրեթե բոլոր գյուղերն ու ավանները¹:

Քանի որ Հայրենի դպրոցները մեծ մասամբ գտնվել են տեղի եկեղեցիների հովանավորություն ներքո կամ դրանց կից, բնականաբար Հայրենակցականները ևս, մանավանդ իրենց գոյություն սկզբնական փուլում, կրել են Հարանվանական ընդգծված տարանջատման կնիքը, որն արտահայտվել է միևնույն Հայրենակցականի համար երկու թևերի՝ լուսավորչականի ու ավետարանականի առկայությամբ: Ժամանակի ընթացքում Ամերիկայի հայկական հայրենակցական՝ Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց կամ Դպրոցասիրաց ընկերությունների ամրապնդման ու դրանց գործունեության ծավալման, Հայրենի բնակավայրերում նորանոր դպրոցներ հիմնելու և ազգանվեր այլ ծրագրերի իրականացման անհրաժեշտությունից ելնելով աստիճանաբար վերացվել է Հայրենակցականների ներսում առկա Հարանվանական տարանջատվածությունը՝ նպաստելով դրանց հետագա ամրապնդմանն ու հզորացմանը: Վերահիշյալ Հայրենակցականների խնդիրն էր՝ բարձրացնել Հայրենի բնակավայրերի կրթական մակարդակը, հոգալ տեղի դպրոցների, ինչպես նաև ուսուցիչների ու աշակերտների կարիքները, կրթաթոշակ հատկացնել օգնություն կարող երեխաներին, բանալ երկեսն՝ արական և իգական դպրոցներ, երբեմն նաև՝ դպրոցները վերածել քոլեջներին, հիմնել գրադարաններ և դրանք ապահովել անհրաժեշտ գրականություններ, կազմակերպել թատերական ներկայացումներ և այլն: Կրթական հարցերից բացի, Հայրենակցական ընկերությունները զբաղվել են նաև Հայրենի քաղաքների, գյուղերի ու ավանների հոգևոր հարցերով, հոգացել տեղի եկեղեցիների կարիքները, իրագործել տնտեսական խնդիրներ, սեփականացրել ու վարձակալել անշարժ գույք՝ հողատարածք կամ տարբեր շինություններ, որոնցից ստացված եկա-

մտով իրականացվել են Հայրենանվեր ծրագրեր¹:

XIX դ. 90-ական թվականների ջարդերը ժամանակավորապես խոչընդոտել, իսկ 1914 թ. սկսված Առաջին աշխարհամարտի ընդհանրապես արգելակել են Հայրենակցական՝ Կրթասիրաց, Ուսումնասիրաց, Դպրոցասիրաց ընկերությունների ծրագրերի հետագա իրականացումը Հայրենիքում՝ ստիպելով դրանց կամ դադարեցնել, կամ վերականգնել իրենց գործունեությունը՝ այն ծառայեցնելով զինական պահանջներին: Երբեմն Հայրենակցական ընկերությունները նույնիսկ վեր են ածվել երիտասարդների հեղափոխական, ինքնապաշտպանական ջոկատները համախմբող կենտրոններին, որոնց խնդիրն էր օգնել երիտթուրքական վայրագություններին դո՛հ գնացող իրենց Հայրենակիցներին: Արդեն 1914 թվականից նախկին Կրթասիրացները, Ուսումնասիրացներն ու Դպրոցասիրացները, ժամանակի ու պատմական նոր խնդիրների համապատասխան վերակառուցելով իրենց գործունեությունը, վեր են ածվել Այրիախնամ, Որուցելով իրենց գործունեությունը, վեր են ածվել Այրիախնամ, Որբախնամ, Որբասիրաց, Աղքատախնամ ու Նպաստամատույց ընկերությունների ու միությունների: Ընդ որում, սկզբնական շրջանում՝ մինչև Առաջին աշխարհամարտը, դրանց մի մասը գործել է նախորդ Կրթասիրաց կամ Ուսումնասիրաց ընկերությունների հետ զուգակցված կամ դրանց անվան տակ: Իրենց Հայրենակիցներին սատարելու կոչված այդ նոր կազմակերպությունների կողքին, դրանց հետ համագործակցելով, գործել են նաև մի շարք Հայրենակցականների Տիկմազործակցելով, գործել են նաև մի շարք Հայրենակցականների Տիկմանց որբախնամ և հիվանդանոցային օժանդակ ընկերություններ, որոնք բոլորն էլ զգալի նյութական միջոցներ են հատկացրել տարածքում և հատկապես Դեր էլ Զոր ու Արարական անապատի այլ բազմակողմանի օգնություն ցույց տալու նպատակով: Հիշյալ Հայրենակցական ընկերությունները զգալի ներդրում են ունեցել նաև 1916 թ. կովկասյան, ապա կիլիկյան կամավորական շարժումներին՝ 1916 թ. կովկասյան, ապա կիլիկյան կամավորական ու ռազմական առումներնյութապես ու բարոյապես, զինվորական ու ռազմական առումներով խթանելու ուղղությամբ, Սբ. Էջմիածնի և Կիլիկիայի կաթողիկոսարանների միջոցով դրամական օժանդակություն առաքել կարոտսարանների միջոցով դրամական օժանդակություն առաքել կարոտսարանների միջոցով դրամական օժանդակություն առաքել Մերձավորյալ Հայրենակիցներին, բոլոր միջոցներով աջակցել Մերձավորյալ Արևելքի նպաստամատույցի, ՀԲԸՄ և այլ կազմակերպությունների ազգօգուտ ջանքերին:

¹ Գիզմեճյան Մ. Գ., նշվ. աշխ., 1955, էջ 254-255:

¹ Գիզմեճյան Մ. Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 1:

յան կուսակցութեան առաջացումը¹:

Հնչակյան կուսակցութեանը, հանդիսանալով ԱՄՆ-ում ազգային-քաղաքական կառույց ստեղծած առաջին հայկական կուսակցութեանը, ժամանակի ընթացքում իր մասնաճյուղերն է հիմնել Նյու Յորքում, Փրովիդենսում, Ուստրում, Բոստոնում, Լոուելում, Մոլտրենում, Չիկագոյում, Ֆիլադելֆիայում և արդյունաբերական հայաշատ այլ քաղաքներում՝ ամենուրեք կազմակերպելով բազմաձև ժողովներ, հրապարակային հավաքներ ու ցույցեր²:

ԱՄՆ-ի Հնչակյան կուսակցութեան երեւելի գործիչներից էին հիմնադիրներ Նշան Կարապետյանը (Ռուբեն Խան Ազատ), Կարապետ Փափազյանը, պատվելի Գարեգին Չիթչյանը, ինչպես նաև՝ Արսեն Տիրանը, Վարդան Վրույրը, Հրաչ Երվանդը, Սուրեն Պարթևյանը, Միհրան Սվազլյանը (Սվազլը), Ստեփան Սապազ-Գյուլյանը և ուրիշներ³: Ամերիկահայութեան շրջանում կազմակերպված հնչակյան շարժման սկզբնավորողը «ազատ ամերուն վրայ» «Հայ յեղափոխութեան պերճարան, հրաշունչ գաղափարախօս» խարբերողի պատվելի Գ. Չիթչյանն էր, որը և «խաչի փրկագործութեան հետ քարոզեց նաև ինքնապաշտպանութեան ու զէնքի ազատարար դերը...»⁴:

Ամերիկահայ հնչակյանների վրա հատկապես մեծ էր սոցիալիստ-հնչակ Ավետիս Նազարբեկի գաղափարական ազդեցութեանը, որի կրողներից էր 1893 թ. ԱՄՆ ժամանած և Բոստոնում, Նյու Յորքում, Ֆիլադելֆիայում, Չիկագոյում ու հայաշատ այլ վայրերում իր հեղափոխական ու ընկերվարական ելույթներով աչքի ընկած արևելահայ Նշան Կարապետյանը⁵:

Հնչակյան կուսակցութեան ներսում սոցիալ-դեմոկրատական և ազգային երկու հոսանքների առկայությունը, որը 1896 թ. օգոստոսին հանգեցրել էր կուսակցութեան լիակատար մասնատման, անդրադարձել էր նաև հնչակյան ամերիկահայ մասնաճյուղի վրա, որի պառակտումն առավել խորացել էր 1898 թ.: Հավատարիմ մնալով արևմտահայոց հարցին, մերժելով ընկերվարականությունը որպես

անհամատեղելի, ավելորդ ու վնասակար գաղափարաբանություն կապիտալիստ-պրոլետար սոցիալական հարաբերություններից զերծ հայ իրականության համար, ինչպես նաև 1890-ական թվականներին հայերի նկատմամբ իրականացված համիդյան ջարդերից հետո հրաժարվելով «մասնակի ու ապարդյուն» ցույցերից և որդեգրելով հեղափոխական պայքարի խոհուն, հեռատես և անաղմուկ մեթոդները՝ Հնչակյան կուսակցութեան գերակշիռ մեծամասնությունը կազմող ազգայնական թևը վերակազմվելով ստեղծել էր նոր՝ Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցություն (Կենտրոնական վարչութեան կազմում՝ Միհրան Սվազլը, Արփիար Արփիարյան, Կարապետ Փափազյան, Փ. Աղամյան)՝ «Ձայն հայրենեաց» թերթով (1899 թ., Նյու Յորք, 1900 թ., Ուստր, խմբ.՝ Գ. Չիթչյան), մինչդեռ Ավետիս Նազարբեկի սոցիալիստական կողմնորոշման հետևորդները՝ Հին հնչակները, նախկին կուսակցութեան հիմքի վրա վերանվանվել են Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության՝ «Երիտասարդ Հայաստան» թերթով (1903 թ., Բոստոն, Նյու Յորք, խմբ.՝ Ս. Սապազ-Գյուլյան)¹:

ԱՄՆ-ում հնչակյան Հին ու նոր թևերի միջև առկա գաղափարական հակասություններն աստիճանաբար վեր են ածվել լուրջ ու անդիջում թշնամական պայքարի՝ դրանից բխող բոլոր ծանր հետևանքներով (հրապարակային փոխադարձ անհարկի վերավորանքներ, հետապնդումներ, ահաբեկչություններ, եղբայրասպան կռիվներ), որոնք չեն վրիպել անգամ ամերիկյան մամուլի ուշադրությունից՝ արժանանալով համընդհանուր դատապարտման:

Դարասկզբին Հնչակյան, մասնավորապես Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցութեան շարքերում առկա հակասությունները նորից պատճառ են դարձել վերակազմութեան՝ 1907 թ. ստեղծելով այժմ արդեն Վերստին վերակազմված հնչակյան կուսակցություն՝ «Ազգ» թերթով (խմբ.՝ Ս. Պարթևյան)²:

1918 թ. վերջին վերակազմություն է ենթարկվել նաև Հնչակյան կուսակցութեան Սոցիալ-դեմոկրատական հատվածը՝ բաժանվելով կուսակցության Սոցիալ-դեմոկրատական հատվածից: Վերջինս երկու թևերի՝ սապահականների և բողոքող հնչակյանների: Վերջիններս, ազդված ուսական բոլշևիկյան հեղափոխությունից, գտնուում էին, որ ժամանակն է հրաժարվել ազգային խնդիրների համար պայքարելուց և միանալ միջազգային կոմունիստական շարժմանն ու

¹ Գիզմետան Մ. Գ., նշվ. աշխ., 1955, էջ 224, 226: Հայկ Վ., Խարբերող և անոր սկզբնական դաշտը, Նյու Յորք, 1959, էջ 990:

² Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 207, 329: Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 991:

³ Գիզմետան Մ. Գ., նշվ. աշխ., 1955, էջ 224, 226, 227: Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 991, 992:

⁴ Մեր գաղափարն ու գործը. Ռամկավար Ազատական Կուսակցության Մյուսթեան երեսնամեակին առիթով, Ֆրեզնոյ, 1952, էջ 22:

⁵ Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 992:

¹ Գիզմետան Մ. Գ., նշվ. աշխ., 1930, էջ 66, 87:

² Նույն տեղում, էջ 120-121:

թյուններին¹:

Ամերիկահայության քաղաքական կյանքում սկզբնական շրջանում (1890-ական թվականներ) գերիշխող դերը պատկանել է Հնչակյան կուսակցությանը, ինչը շուտով (1900-ական թվականներ) փոխանցվել է Հայ հեղափոխական դաշնակցության կուսակցությանը, որը մինչև Առաջին աշխարհամարտը ԱՄՆ-ի ամենից մեծաթիվ ու արագ աճող քաղաքական կուսակցությունն էր:

1921 թ. տվյալներով ԱՄՆ-ում Հայ քաղաքական կուսակցություններին անդամակցածների ընդհանուր թիվը կազմել է շուրջ 13.000 մարդ: Ազգային գրեթե բոլոր կուսակցությունների կենտրոնները, ահումբներն ու պաշտոնաթերթերը կենտրոնացված էին երկրի արևելյան ափին գտնվող Հայաշատ Բոստոն քաղաքում, բացառությամբ Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան կուսակցության, որը Հաստատվել էր Չիկագոյում²:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների գաղափարական հզոր գեները մամուլն էր: Այն ընթերցվել է ոչ միայն նրա կողմնակիցների ու համախոհների, այլ նաև հարազատ լեզվին, հայրենի լուրերին կորոտ, ոչ կուսակցական ուղղվածություն ունեցող բազմաթիվ տարազե հայերի կողմից: Թերթերի համարները ձեռքից ձեռք են անցել, կորագվել հարյուրավոր հայերի կողմից: Այսպես, 1908 թվականից ձեռնարկված լույս տեսնող դաշնակցական «Ասպարէզ» թերթի յուրաքանչյուր համար առնվազն 200 հայրենաբաղձ հայերի ձեռքով է առցել³:

Կուսակցություններն ԱՄՆ-ում ունեին նաև Հասարակական-քաղաքական, մշակութային-կրթական հավաքատեղիներ ու հաստատություններ՝ ահումբներ, ընկերություններ, գրադարաններ, ընթերցարաններ և այլն, որոնք կարևոր ազգահավաք ու ազգանպաստ դեր են կատարել հայրենի եղերքներից հեռու գտնվող ամերիկահայության համար: Սղթնական շրջանում կուսակցական հավաքների համար գործունեության կենտրոնատեղիներ էին իրենց թերթերի գրասենյակները: Ժամանակի ընթացքում կուսակցությունները վարձել կամ գնել են սեփականներ, որտեղ հաստատվել են նրանց ահումբները՝ «Դաշնակցական», «Հնչակյան», «Ռամկավար» անուններով: Այդ ահումբներում տեղի են ունեցել ազգային պարբերական

Հանդիպումներ:

Նախքան ազգային կրթօջախները ի հայտ գալը, կուսակցական ահումբները կատարել են նաև կրթական ու լուսավորչական, յուրատեսակ դպրոց-կենտրոնների դեր՝ իրենց վրա վերցնելով համայնքի հայապահպանման ու ինքնահաստատման կարևորագույն գործը: Ահումբների մշտական գործող գրադարաններն ու ընթերցարաններն իրենց այցելուներին են տրամադրել հայոց լեզվին, գրականությանն ու պատմությանը վերաբերող նյութեր, այդ թեմաներով պարբերաբար անց են կացվել հայերեն ու անգլերեն ուսուցողական դասախոսություններ, կազմակերպվել Հանդիպումներ Համայնքի կրթված անդամների, ճանաչված մտավորականների, ազգային ու հեղափոխական գործիչների հետ¹:

Հայ քաղաքական կուսակցություններն ԱՄՆ-ում ունեցել են նաև իրենց աջակցող երիտասարդական կազմակերպություններ: Դրանց թվում առավել գործունեն ու մեծաքանակը, տարածվածն ու ազդեցիկը ՀՅԴ Կրտսեր կազմակերպությունն էր, որը Հայտնի էր Հայ երիտասարդական Ֆեդերացիա անունով: Օրեցօր աճող այդ կազմակերպությունն իր գործունեությունը տարածել է դադուրի կինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրթական, մարզական ու հասարակական կյանքի ասպարեզներում:

Ազգային կուսակցություններն ԱՄՆ-ում կազմակերպել են նաև զինվորական դպրոցներ, որտեղ մարզել են հայրենիքի ազատագրմանը նվիրված երիտասարդ կամավորների: Այդպիսին էին Ուստրի և Փրովիդենսի Ձինվորական խմբերը (1891 թ.), Փրովիդենսի Ամերիկահայ առաջին կանոնավոր ռազմական դպրոցը (1899 թ.): Թեև ռազմական նմանատիպ դպրոցները պահանջում էին նյութաթեև մեծ ծախսեր, այդուհանդերձ Հայ քաղաքական կուսակցության մեծ ծախսեր, այդուհանդերձ Հայ քաղաքական կարևոր խնդիրներին թյունները, իրենց առջև դրված համազգային կարևոր խնդիրներին համապատասխան, գրամական խոշոր հատկացումներ են կատարել ի նպաստ համայնքի երիտասարդության զինվորական պատրաստվածություն²:

Ազգային կուսակցություններից բացի, դարասկզբին ԱՄՆ-ում ձևավորվել են նաև քաղաքական մի շարք այլ կազմակերպություններ, որոնք ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական հարաբերությունների արդյունք էին: Այդպիսին էր բանվորներ Հայկ

¹ Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 242, 243:

² Թեոդիկ, նշվ. աշխ., 1921, էջ 218:

³ Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 253:

¹ «Հայրենիք ամսագիր», Յուկոնաթ, 1924: Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 253:
² Գիզմեճեան Ա. Գ., նշվ. աշխ., 1955, էջ 224: «Հայրենիք», 19.5., 19.10.1901:

կանուխյան գրասենյակը (1918 թ., Նյու Յորք, հետագայում վերանվանվել է Մամլո գրասենյակ), նույնպես և ավելի ուշ՝ Հանրականուխյան կոմիտեն, որոնք նույնպես գործում էին Փարիզի ազգային պատվիրակության հետ համատեղ¹:

Ամերիկահայերը զինվորական, զինական, ռազմամթերային և նյութական զգալի կարողությամբ իրենց անմնացորդ մասնակցություներն են ունեցել թե՛ Կովկասում և թե՛ Սիրիայում ու Կիլիկիայում Հայկական կամավորական զորամիավորումների ծավալած ռազմական գործողություններին: Այսպես, ամերիկահայությունը ռուսական ռազմական հրամանատարության ներքո գործող կովկասյան կամավորական շարժմանը 1915-1917 թթ. տրամադրել էր շուրջ 342.000 դոլար, ԱՄՆ-ի ՀՅԴ կուսակցությունը միայն երկու ամիսների ընթացքում Կովկաս էր առաքել 800 կամավոր, Ֆրանսիական ռազմական հրամանատարության ներքո կազմված «Արևելյան Լեգեոնում» մարտնչելու համար 1917 թ. կամավորագրված 5.000 ամերիկահայերից անդամակցելու հնարավորություն էր ընձեռվել ընդամենը 1.172-ին²:

Ամերիկահայության գործուն ջանքերի շնորհիվ 1916 թ. հոկտեմբերի 21-22-ը ԱՄՆ-ի նախագահի ու Կոնգրեսի որոշմամբ երկրով մեկ Հայտարարվել է «Հայոց օր», և, ի պաշտպանություն Հայ դատի, շուրջ 400 քաղաքներում կազմակերպվել են Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները դատապարտող հավաքներ, բողոքի ելույթներ ու ցույցեր, ինչպես նաև հայօգուտ բազմաթիվ միջոցառումներ, հանդանակություններ և այլն: Ամերիկյան ժողովուրդն իր սրտակցությունն ու համերաշխությունն է արտահայտել թուրքական բռնապետությունում հետապնդվող ու հալածվող քրիստոնյա ազգություններին և նրանց ի նպաստ նվիրաբերել ավելի քան 30 մլն դոլար: Ծուռով կազմակերպվել է Հայաստանի ամերիկացի բարեկամների Հայաստան-Ամերիկա

ընկերությունը (նախագահ՝ Ֆիլադելֆիայի հայտնի իրավաբան, հայասեր Ուոլթեր Ջորջ Սմիթ), որը հայկական հանձնախմբի խորհրդատվությամբ, մինչև Լոզանի վեհաժողովը, ամերիկյան հասարակության և կառավարության շրջանում իրականացրել է Հայ դատին ի նպաստ ձեռնարկներ³:

Ամերիկայի Հայ ազգային միությունը երկրի ողջ հայության հետ միասին իր գործուն մասնակցությունն է ունեցել Կիլիկիայի հետ ազատագրման նպատակով կազմակերպված կամավորական շարժմանն ու դրան հաջորդող խնդիրների իրականացմանը⁴, 1918 թ. մարտին ձեռնարկված 1 մլն դոլարի հանդանակությանը, իսկ 1919 թ. փետրվարի 1-ին գաղութի պատմության մեջ առաջին անգամ իրականացրել է ազգային մակարդակի ընտրություններ՝ պատերազմի ավարտից հետո Փարիզում գումարվելիք Համազգային ժողովին մի ավարտից հետո Փարիզում գումարվելիք Համազգային Մերձավոր Արևելքի նպատամատույց կոմիտեի հետ օգնել եղեռնից վերապրած հայ ղրբերին ու կարոտյալներին, աջակցել ՀՀ առաջին վարչապետ Նովորբերին ու կարոտյալներին, աջակցել ՀՀ առաջին վարչապետ ԱՄՆ-ում հաննես Քաջագնուհու կողմից ի նպաստ հայոց բանակի ԱՄՆ-ում կազմակերպված հանդանակիչ առաքելությանը, ինչպես նաև՝ Փակազմակերպված հանդանակիչ առաքելությանը, ինչպես նաև հանդարտությանը 1919 թ. նոյեմբերի վերջին Ջորջթաուն Անդրանիկի և հրատարակված Ազգային փրկության հանդանակությանը⁵ ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև

Ամերիկայի Հայ ազգային միությունը Հայաստանի կառավարությանը հանդանակիչ հասարակայնությանը Հայաստանն ու հայերին ներկայացնելու նպատակով հրատարակել ու տարածել է քաղաքական, պատմական ու գեղարվեստական բնույթի մի շարք աշխատություններ:

ԱՄՆ-ի ղեկավարության ու կոնգրեսականների շրջանում Ամերիկայի Հայ ազգային միության ծավալած հայաստան գործունեությունը շուտով տվել է իր շոշափելի արդյունքները. ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Ուիլսոնը Հայաստանի Հանրապետություն է առա-

¹ Ավագյան Բ., ԳՂՎ. աշխ., 2000, էջ 110-111: Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միության Ամերիկայի. 1917-1921 թթ., Պոստոն, 1922, էջ 8-12: Հայկ Վ., ԳՂՎ. աշխ., էջ 994: The Armenians in Massachusetts, էջ 52: Թեոֆիլ, Ամենուն տարեցոյցը, ԺՁ տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 283, 286: Ճիզմեճեան Մ. Գ., ԳՂՎ. աշխ., 1930, էջ 202: Սահմանադրութիւն եւ կանոնադրութիւն Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, Պոստոն, 1917, էջ 2, 19, 20:

² Համառոտ տեղեկագիր Հ. Կ. Ազգային Բիւրօի գործունեութեան. 1915-1917 թթ., Թիֆլիս, ա. թ., էջ 7: Լազեան Գ., Հայաստան եւ Հայ Դատը (վաերագրեր), Գահիրե, 1946, էջ 188: Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի, էջ 27:

³ Հայկ Վ., ԳՂՎ. աշխ., էջ 994: Թեոֆիլ, ԳՂՎ. աշխ., 1922, էջ 284: Ճիզմեճեան Մ. Գ., ԳՂՎ. աշխ., 1930, էջ 372:

⁴ Ասագեան Բ., Կիլիկիահայութիւնը ԱՄՆ-ում եւ նրանց նպաստը՝ Գործարան. Ամերիկահայերը եւ «Արեւելեան-Հայկական լեգեոնը», «Հաս», Հայագիտական տարեգիրք, Նոր Շրջան, ԺԱ Տարի, 2007-2008, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 61-79:

⁵ Ճիզմեճեան Մ. Գ., ԳՂՎ. աշխ., 1930, էջ 360, 366-368, 417-419:

ղեցիներ և 14 առաքելութուններ, իսկ երկրորդում՝ 7 եկեղեցիներ և 3 առաքելութուններ¹:

Այդ երկու միութուններն ամերիկյան օրինակով 1918 թ. հունիսի 7-ին Ուստրում հիմնել են իրենց կրոնական դադափարարանության վրա հիմնված, սակայն առավելապես աշխարհիկ նպատակներ հետամտող Ամերիկայի Հայ ավետարանչական ընկերակցությունը, որը կոչված էր բարոյապես ու նյութապես սատարել ինչպես ամերիկահայությունը, նույնպես և հեռավոր Հայրենի ժողովրդի հոգևոր, կրթական, մշակութային ու առօրյա այլ կարիքներին, աջակցել ավետարանական եկեղեցիների կառուցմանը ԱՄՆ-ում և Հայրենիքում, օգնել Հայոց ցեղասպանությունից վերապրածներին, մասնակցել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության վերաշինությունից աշխատանքներին և այլն:

Ամերիկահայ ավետարանական եկեղեցին, սնվելով առաքելական եկեղեցու քրիստոնեական դրույթներով և համարվելով նրա բաղկացուցիչ մասը, կառնած էր ազգային մշակույթի, լեզվի, սովորույթների մեջ ավանդականի անվերապահ պահպանմանը: Հայ ավետարանականները քրիստոնեություն մասին քարոզների հետ մեկտեղ լուսաբանում էին, որ նոր երկրի հարստություն կյանքում անհրաժեշտ է կողմնորոշվել դեպի արդիականն ու առաջադիմականը, կոչ էին անում ընդօրինակել ամերիկյան գործնական մտածելակերպն ու ասլըելաոճը: Ամերիկահայ ավետարանականներն իրենց հոգևոր քարոզներն իրականացնում էին ինչպես Հայրենի ու թուրքերեն, այնպես էլ անգլերեն:

Ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ-ում Հայություն թվի ստվարացման հետ մեկտեղ հիմնվել են նաև կաթողիկե եկեղեցիներ ամերիկահայ փոքրաթիվ կաթողիկե հետևորդների համար: Ամերիկահայ առաջին կաթողիկե հոգևորականը Մարտիրոս Մկրյանն էր, որը, 1899 թ. ժամանելով Նոր երկիր, ստանձնել է Բոստոնի Հայ կաթողիկե համայնքի հոգևոր հովիտ պարտականությունը: Սակավաթիվ լինելու պատճառով Հայ կաթողիկե ներկայացուցիչները չունեին սեփական եկեղեցիներ կամ կազմակերպված ժողովարաններ և իրենց հոգևոր ծառայություններն իրականացրել են տեղի ամերիկյան կաթողիկե եկեղեցիներում, ունեին «հոգևոր եղբայրներ ու քույրեր» անվանումը կրող պաշտամունքային ծառայություններ իրականաց-

¹ Մուշեղ Խախկոպոս, նշվ. աշխ., Ա տարի, 1912, էջ 99: Yeretzian, A. S., նշվ. աշխ., էջ 29: Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 100:

նող խմբեր: 1910 թ. Նյու Յորքում հիմնվել է առաջին Հայ կաթողիկե եկեղեցին, որին հաջորդել են ևս հինգը¹:

1919 թ. ԱՄՆ-ում կար Հայ առաքելական 15, ինչպես նաև՝ ավետարանական 15 եկեղեցիներ և շուրջ 20 առաքելություններ: ավետարանական թիվը մոտ էր 100-ի, որից ավելի քան 50-ը ավետարանական քարոզիչներ էին: Արդեն 1920-ական թվականներին վերջին ամերիկահայերի 70-80%-ը պատկանել է Հայ առաքելական, 15%-ը՝ Հայ ավետարանական եկեղեցիներին, իսկ 5%-ը՝ կաթողիկե և քրիստոնեական այլ ուղղությունների կամ աղանդների²:

Այսպիսով, Հայ եկեղեցին կրոնական և դադափարական տարածայնություններ ունեցող իր հարանվանական ճյուղավորումներով, միմյանցից անկախ ու, միաժամանակ, միասնաբար, որպես դադուլթի հոգևոր կյանքում առանցքային դեր ու նշանակություն ունեցող գործոն, գնահատելի աշխատանք է իրականացրել ամերիկահայությունից շրջանում ազգային ոգին ու նկարագիրը, ավանդույթներն ու թյան շրջանում ազգային ոգին ու նկարագիրը, հեռավոր Հայրենիքի ու ժողովրդի սովորույթները, վարքն ու բարքը, հեռավոր Հայրենիքի ու ժողովրդի հետ կապն ամուր պահելու ուղղությամբ, հոգևոր, բարոյական ու նյութական նպաստ բերել ինչպես դադուլթի, նույնպես և Հայրենի երկրի հայությունը, վճռորոշ դեր ու նշանակություն ունեցել ամերիկահայ դադուլթի կազմակերպման ու Հայապահպանման գործում:

բ. Հայ մամուլը և տպարանները ԱՄՆ-ում

ԱՄՆ-ի Հայությունից ազգային համախմբման ու պահպանման գործում զգալի դեր է կատարել նաև տեղի Հայ մամուլը: Հիմնադրվելով ինչպես անհատ Հայերի, այնպես էլ ազգային տարբեր կուսակցությունների, կազմակերպությունների, միութունների և ընկերությունների նախաձեռնությամբ՝ ամերիկահայ մամուլը գոյատևել է գլխավորապես բարերարների ու բաժանորդների նյութական բարոյական աջակցության շնորհիվ:

Ամերիկահայ առաջին տպարանական մամուլը՝ «Արիզակը», հիմնադրվել է 1888 թ. Ջերսի Սթիթում «ամերիկահայ լուսավորության

¹ Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 4-5: Boghosian, H. B., նշվ. աշխ., էջ 183: The Armenians in Massachusetts, էջ 70: Mirak, R., նշվ. աշխ., էջ 81, էջ 148: Megerdichian, R., նշվ. աշխ., էջ 23: Ավելի մանրամասն տես՝ Աճեմյան Հ., Ավանդիկ Միացյալ Նահանգներում և Գալուստայի Հայ կաթողիկե համայնքի պատմություն, Լուս Աճեմյան, 2009, 190 էջ (հայերեն, անգլերեն):
² Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 195: Yeretzian, A. S., նշվ. աշխ., էջ 28: Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 99, 100: Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 54, 57:

տագրման ուղիներին՝ շատ հաճախ նույնիսկ տուրք տալով կուսակցական անհարկի վիճաբանությունները: Թերթերում տպագրվել են հայոց պատմությունը, գրականությունը, լեզվին ու մշակույթին առնչվող հոդվածներ, հայ և օտար գրականության նմուշներ, ամերիկահայ գաղթականների կյանքին ու կենցաղին, նոր երկրի պայմաններին նրանց ընտելացմանն ու հարազատ երկրին մշտապես սատարելու կոչ անող նյութեր և այլն: Ընդ որում, երկրի արևմտակողմի հայ կուսակցական մամուլը, ելնելով այդտեղ հայության աստիճանաբար հիմնավորվելու անառարկելի փաստից, ավելի հակված էր նրանց համար լուսաբանել ամերիկյան ապրելակերպին, լեզվին, կարգ ու կանոնին, հպատակությանն ու նոր կյանքի բարքերին հարմարվելու հետ կապված հարցերը, մինչդեռ արևելակողմի մամուլը մշտաբար էր պահում ամերիկահայության՝ հայրենիք վերադառնալու փափազը՝ ԱՄՆ-ը համարելով հայ պանդուխտների ժամանակավոր կացարան:

Ամերիկահայերն ունեին նաև ավետարանական և առաքելական եկեղեցիների կողմից հրատարակվող կրոնական մամուլ: Ընդ որում, ի տարբերություն առաքելական եկեղեցու փոքրաթիվ ու կարճատև հրատարակությունների, ավետարանական եկեղեցու բազմաթիվ ու տևական հրատարակությունները, կրոնականից բացի, մեծ տեղ են հատկացրել նաև ազգային ու գաղութահայ խնդիրներին:

ԱՄՆ-ի հայերի ջանքերով լույս են տեսել նաև կրոնական, գաղութային, ազգային, գրական, գիտական, իմաստասիրական, հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, առևտրական, առողջապահական, բժշկական, մանկական, երիտասարդական, ուսումնական, երգիծական և տարբեր ուղիքով այլ պարբերականներ:

Նոր երկրում հայերի հետագա ստվարացմանն ու հաստատմանը համընթաց ամերիկահայ մտավորականների ջանքերով սկսել են լույս տեսնել օտար, ինչպես նաև օտարացող հայ հասարակայնությանը հայ կյանքին, մշակույթին, գրականությանը, պատմությանը, եկեղեցուն, քաղաքական վիճակին ու հայոց հարցին ծանոթացնելու կոչված մի շարք անգլիալեզու ("Armenia" 1904 թ., Բոստոն, "The New Armenia" 1915 թ., Նյու Յորք, "Asbarez" 1908 թ., Գլենդեյլ, "Hairenik Monthly" 1922 թ., Բոստոն, "Armenian News" 1903 թ., Չիգոլեյ, "Armenian Observer" 1910 թ., Լոս Անջելես, "The Oriental World" 1913 թ., Նյու Յորք, "The Armenian Herald" 1917 թ., Բոստոն, "Information

Bureau" 1919 թ., Նյու Յորք և այլն) պարբերականներ:

ԱՄՆ-ում հաստատված կիլիկիահայ թրքախոս հատվածը ևս ունեցել է իր պարբերական մամուլը, որը լույս է տեսել հայատառ թուրքերեն («Կիլիկիա» 1916 թ., Նյու Յորք, «Կիլիկիա Սալնամէ-սի» 1918 թ., Նյու Յորք, «Բահնեմա» 1919 թ., Նյու Յորք):

ԱՄՆ-ի հայաշատ խոշոր քաղաքներում հայ մամուլի ի հայտ գալով սկզբնավորվել են նաև ամերիկահայ առաջին տպարանները (Ջերսի Սիթիում՝ «Արեգակ», «Հ. էլիենեան», Նյու Յորքում՝ «Կոչ-նակ», «Արմենիա», «Երիտասարգ Հայաստան», «Արաքս», «Լրանակ», «Արմենիա», «Երիտասարգ Հայաստան», «Ջայն Հայրենեաց», «Ազգ» լրագրի», «Ատլանտեան», «Կրան», «Պահակ» լրագրի», «Փրես», «Շիրակ», «Շանթ», Ֆրեզնոյում՝ «Բաղաքացի», «Ասպարէզ», «Նոր օր», Կալիֆոռնիայում՝ «Ա. Տումանեան», Ֆիլադելֆիայում՝ «Միաձինեան եղբայրներ», Դետրոյտում՝ «Շինարար» և այլն), յուր յուր գաղութականներից բացի, հրատարակվել է նաև գաղութահայ բազմաբնույթ գրականություն¹:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ում հայ մամուլի սկզբնավորումն ու ծավալումը, զրա հետ մեկտեղ նաև տպագրության զարգացումը շրջադարձային կարևոր նշանակություն են ունեցել գաղութի մտավոր կյանքի կազմակերպման ու առաջընթացի համար:

գ. Հայերի կրթական-մասնագիտական զարգացումը ԱՄՆ-ում

Ամերիկահայության կյանքում կարևոր տեղ է զբաղեցրել կրթության հարցը, այնպես որ նյութական միջոցներից սուղ ընտանիքներն անդամ հոգացել են, որ իրենց երեխաները ստանան զոնե նիքներն անդամ հոգացել են, որ իրենց ԱՄՆ էին եկել համեմատաբար ցածր կրթական մակարդակ ունեցող երկրներից (Օսմանյան կայսրության բնակչության 70%-ը և ցարական Ռուսաստանի 80%-ը անկարող էր կարդալ կամ գրել մայրենի լեզվով), այդուհանդերձ, նրանց 83%-ը գրագետ էր. կարող էր կարդալ և գրել առնվազն մեկ լեզվով: ԱՄՆ ժամանած ուսյալ հայերն ընդհանուր առմամբ իրենց կրթական մակարդակով, լեզուների իմացությամբ, գիտության ու արվեստի բնագավառներում ունեցած ձեռքբերումներով զգալիորեն

¹ Կիրակոսյան Ա., Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967). Համահավաք ցանկ, Երևան, 1970, էջ 617, 618: Բարդոյան Մ. Ա., Հայ պարբերական մամուլը. Մատենագիտական համահավաք ցանկ (1794-1980), Երևան, 1986, էջ 410: Թեոֆիլ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 186-188:

գերազանցել են համանման այլ ազգերի ներկայացուցիչներին, որոշ դեպքերում՝ անգամ ամերիկացիներին (բացառությու են կազմել սկանդինավյան երկրներից, Մեծ Բրիտանիայից և բրիտանական դադութներից եկածները): Դարասկզբին ամերիկահայերի շրջանում հայերենի իմացության մակարդակը կազմել է ավելի քան 90%, անգլերենինը՝ շուրջ 60%¹:

Նոր երկրում հայերի գերակշիռ մասն ունեն երկլեզվյա խոսակցական մակարդակ, ինչը կապված էր տեղի օտար (հանրային և գիշերային), ինչպես նաև՝ հայկական դպրոցներում, ապա նաև՝ ամերիկյան բարձրագույն կրթարաններում (քոլեջներ և համալսարաններ) նրանց ուսանելու փաստի հետ:

Ամերիկյան Գաղթականական հանձնախմբի կողմից 1908–1909 թթ. երկրի 37 քաղաքների հանրային դպրոցներում անցկացված ուսումնասիրությունների համաձայն, դրանցում սովորել են 1.031 հայ երեխաներ: Ընդ որում, նրանց զգալի մասն ուսանել է մանկապարտեզից մինչև 8-րդ դասարանը ներառող տարրական դասարաններում, հատկապես՝ 1–3 դասարաններում (օրինակ, Նյու Յորքում՝ 83%-ը, Ուստրում՝ 78%-ը): Միաժամանակ, եթե իտալացի, պորտուգալացի, գերմանացի, ռուս և այլազգի դպրոցականները, աշխատել սկսելու և այլ հանգամանքներից ելնելով շատ հաճախ վաղ հասակից հեռացել են դպրոցից, ապա հայերի մոտ ընդունված էր առավելադուրյն օգտվել դպրոցի ընձեռած հնարավորություններից (այսպես, 1917 թ. Ֆրեդնոյի հանրային դպրոցների վերջին՝ բարձր դասարաններում ուսանողների 50%-ը հայեր էին, կամ՝ 1923 թ. Լոս Անջելեսի հանրային դպրոցներում սովորում էին շուրջ 350 հայեր)²:

Թեև հայ երեխաների շրջանում ևս բացառված էին աշխատելու հանգամանքից ելնելով դպրոցը թողնելու փաստերը, այդուհանդերձ, դրանք աննշան էին: Փոխարենը առկա էին դեպքեր, երբ ԱՄՆ եկած և նոր լեզվին անտեղյակ բազմաթիվ հայ երիտասարդներ, հաղթահարելով հոգեբանական խոչընդոտները, ստիպված են եղել ուսանել իրենցից ցածր տարիքի երեխաների հետ: Անգլերենին անտեղյակ հայ գաղթական երեխաների համար կային նաև ոչ աստիճանակարգված՝ «չոգենավային դասարաններ», ինչպես նաև՝ կի-

րակնօրյա ու գիշերային դպրոցներ¹:

Ժամանակի ընթացքում ԱՄՆ-ի հայաշատ տարբեր քաղաքներում, գլխավորապես գաղթական հայերի երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչների համար, հանրային ու գիշերային դպրոցների կողքին ցուցիչներով համար, հանրային ու գիշերային դպրոցներ ու ճեմարաններ: ստեղծվել են նաև մի շարք հայկական դպրոցներ ու ճեմարաններ: 1880-ական թվականների վերջին էվերեկցի Բարսեղ Վարդուկյանի կողմից Նյու Յորքում հիմնվել է ԱՄՆ-ի հայկական առաջին դպրոցը՝ Վարդուկյան վարժարանը²: Մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը հայ առաքելական և ավետարանական եկեղեցիների ջանքերով հայկական դպրոցներ են բացվել ԱՄՆ-ի հայաշատ գրեթե բոլոր վայրերում: Դրանք եկեղեցու թեմական դպրոցներ էին, այլ գործել են տարբեր հարանվանությունների պատկանող հայ երեխաների համար:

Հայկական դպրոցները մշտապես գտնվել են հատկապես ազգային ուսուցիչների, համայնքի անդամների և հատկապես ամենօրյա հսկող-դպրոցների հիմնասյունը հանդիսացող տիկնանց ամենօրյա հսկողության ու հոգածության ներքո: Կարիքավորները սովորել են անվճար: Հայկական դպրոցներում պարապմունքները կազմակերպվել են ճարձգի կեսօրից հետո՝ ուշ ժամերին, ամերիկյան հանրային դպրոցամասերի կեսօրից հետո կամ կիրակի առավոտյան: Ներում դասընթացների ավարտից հետո կամ կիրակի առավոտյան Այստեղ մայրենի լեզվին արդեն ընտանեկան միջավայրից ծանոթ երեխաներին ուսուցանել են հայոց լեզու (գրել, կարդալ), հայոց և երեխաներին ուսուցանել են հայոց լեզու (գրել, կարդալ), հայոց և երեխաներին պատմություն, կրոն, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա և այլ առարկաներ: Դասագրքերը մեծ մասամբ հայթայթվել են դրսից: Դասարաններն աղքատիկ էին, գերբեռնված ու փոքր:

Ամերիկահայ համայնքում գործող ճեմարաններից առավել հայտնի էր 1917 թ. Նյու Յորքի նահանգի Ուեսթ-Սենթ Լեյք վայրում հիմնված Հայկազյան ճեմարանը: Այն ուներ միջին և բարձր դասարաններ, որտեղ ԱՄՆ-ում ուսանած առաջնակարգ հայ մասնագետներն ամերիկյան քոլեջներին համազոր ակադեմիական դասընթացներ են իրականացրել գիտական երկրագործության և գյուղատնտեսության տարբեր ճյուղերի վերաբերյալ՝ խնդիր ունենալով դասընթացները նախապատրաստել երկրի բարձրագույն կրթարաններում իրենց գիտելիքները խորացնելուն, ապա նաև դրանք հայրենիքի վերաշինության գործին ծառայեցնելուն³:

¹ Mahakian, Ch., նշվ. աշխ., էջ 68, 79: Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 104: Yeretzian, A. S., նշվ. աշխ., էջ 45: Wallis, W. D., նշվ. աշխ., էջ 54: Wertsman, V., նշվ. աշխ., էջ 54:

² Mirak, R., նշվ. աշխ., 1983, էջ 271, 272: Malcom, V. M., նշվ. աշխ., էջ 107: Yeretzian, A. S., նշվ. աշխ., էջ 51:

¹ Նույն տեղում:

² Հովիտ Եղեմի, նշվ. աշխ., էջ 8:

³ Ավագյան Զ., նշվ. աշխ., 2000, էջ 161–163:

ՀԱՏԻՆԱԿԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱ

Մասնագետները գրեթե անտեսած են Հայոց Հնագոյն Հետքերը
Լատին Ամերիկայի մէջ, քանի որ շրջանի համայնքներուն զարգա-
ցումի պատմութիւնը ըստ էութեան Սփիւռքի հետ կը կապուի՝ 1920-
ական թուականներէն ետք¹:

XVI դարուն Սպանիան երեք ցամաքամասերու վրայ տարա-
ծուող եւրոպական ամենէն հեղինակաւոր ու գորեղ պետութիւնն էր,
կամ, Կարլոս Ա թագաւորի թեւաւոր խօսքով, «մայրամուտ չտես-
նող» կայսրութիւն մը, որուն հմայքը յարատեւած է դար մը եւս,
նոյնիսկ երբ արդէն սկսած էր քաղաքական անկումը: Տնտեսական
հսկայական աղբիւրներով, մանաւանդ թանկագին մետաղներով հա-
րուստ «Արեւմտեան Հնդկիք»-ի՝ Ամերիկայի նուաճումին փառքը
Սպանիոյ պատկանած է, ինչ որ բնական զարձուցած է թէ՛ շահա-
գործումը եւ թէ՛ առեւտրական մրցակցութիւնը:

1492-ին, մինչ Քրիստափոր Գոլոմպոսը կը պատրաստուէր ճամ-
բայ ելլելու՝ նոր ցամաքամասին գիտը կատարելու, կ'ամբողջանար
սպանական թագաւորութեան միաւորումը, արաբական վերջին պա-
տուարին՝ Կրանատայի անկումով: Անմիջապէս հրապարակուած է
կրօնական մոլեռանդութեամբ տողորուած արքայական հրովարտա-
կը, որ պարտադրած է «ցեղային» մաքրագտումը՝ երկրի բոլոր հրեա-
ներուն ու արաբներուն վտարումը, որոնք միայն հաւատափոխու-
թեամբ զերծ եղած են:

1505-ին նոր ցամաքամասին հետ յարաբերութիւնները կանո-
նաւորող Սեւիլիայի Առեւտրական Տունը արգիլած է ամէն օտարա-
կանի մուտքը՝ Նոր աշխարհ: Ո՛չ միայն օտարականները, այլեւ ոչ
«գտարիւն» (այսինքն՝ հաւատափոխ) սպանացիներու զաւակներն ու
թոռները հաւասարապէս արգելքի առջեւ եղած են:

Արգելքին վերահաստատումը 1538-ին կը փաստէ, որ ան բաւա-
րար եղած էր անցանկալի տարրերու ներթափանցումը կասեցնելու:

Առեւտրական զարգացումի անհրաժեշտութիւնը պարտադրած է տե-
ղական իշխանութիւններուն, որ աչք փակին խախտումներուն դի-
մաց: Օտարականներու ներկայութեան ու ազդեցութեան տարածու-
մին լուազոյն ապացոյցը այն է, որ 1629-ին արգիլուած է ոչ սպա-
նացիներու նշանակումը հանրային պաշտօններու: Արքունիքին
կազմած «Հնդկաց Օրէնքներու Համահաւաք»ը 1680-ին արգելքը
կրկին վերահաստատած է, յստակ բանաձեւումով, թէ «ո՛չ մէկ օտա-
րական, կամ ոեւէ այլ մէկը որ այս օրէնքներէն արգիլուած ըլլայ,
կրնայ Հնդկիքի մէջ գործել ու առեւտուր ընել, ոչ ալ այնտեղէն դէ-
պի այս թագաւորութիւնները [Սպանիա] կամ այլուր, կամ այնտեղ
սեփականատէր ըլլալ, եթէ մեր կողմէ արտօնազէր չունենայ»²: Բն-
տեսականատէր ըլլալ, որ անկանոն պայմաններու մէջ Ամերիկա բնակող օտարա-
կանները կրնային իրենց վիճակը դասաւորել *composición* («սրբա-
գրութիւն») կոչուած վճարումով, ըստ 1546-ի որոշումնադրի մը: Ասի-
կա յաճախակի էր 17-րդ դարուն, երբ եկամուտի կարօտ սպանական
դանձարանը պատրաստ էր օրէնքը անտեսելու գումարի մը դիմաց:

Հայոց առաջին կայուն հետքերը տարածաշրջանին մէջ նկատե-
լի են այդ դարու սկիզբէն: Նոր Ջուզայի առեւտրական կայսրու-
թեան ոսկեգարուն անսպասելի էջը հայազգի առեւտրականներու
ներկայութիւնը Նոր աշխարհի մէջ, թէկուզ եւ սակաւ թիւով, հաւա-
նարար՝ կաթողիկէ կամ դաւանափոխ³: XVII դարուն, գրած է Հ. Ղե-
ւոնդ Ալիշանը, «աստուստ եւ անզը չմնաց մեզ տեղի չհետ կրթելոյ
աճեաճապ վաճառականաց մերոց, բայց եթէ հեռացեալ յերեսաց
հնոյ երկրազնտի՝ ի Նորն թեւակոխիցեմք, ապաստանեալք ի նաւս
Սպանիացոց, Պորտուգալաց եւ այլոց պետութեանց Եւրոպացոց,
Յորոց աշխարհս դեղերէին մերազնեայք (...) եւ բնական իմն էր շա-
հասիրաց մերոց եւ բնածին վաճառականաց՝ հետեւել նոցա ընդ ոչ
բնական ինքեանս ծովային շաւիղս (...)»³:

Այսուհանդերձ, առաջին նախաձեռնութիւնը պատկանած է
պարզ ճանապարհորդի մը: Ինչպէս կը պարզուի Պաւել Չօբանեանի
վերջերս յայտնաբերած Հայերէն ձեռագրի մը վկայութենէն, 1607-ին

¹ Այս նիւթին առիթով մանրամասն անդրադարձի մը համար տե՛ս մեր ուսումնասիրու-
թեան համապատասխան գլոյսները (Վարդան Մատթոսեան, Հարաւային կողմն
աշխարհի. Հայերը Լատին Ամերիկայի մէջ սկիզբէն մինչև 1950, Անթիլիաս, 2005):
Ներկայ աշխատութեան մէջ կատարած ենք զանազան լրացումներ՝ նորայայտ
տուեալներու լոյսին տակ:

¹ Graciela Swiderski y Jorge Luis Farjat, La inmigración, Buenos Aires, 1999, p. 48.
² Վարդան Մատթոսեան, Նոր Ջուզայէն մինչև Սպանիա եւ Հարաւային Ամերիկա
(ԺՁ-ԺԷ դարեր), «Հանդէս Ամօրեայ», Փետրուար, 2004, էջ 14-18:
³ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսական. Տեղագրութիւն Սիսեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893,
էջ 471:

1894-ի շուրջ Հաւանա (Գուպա) հասած էր խարբերողի Ղազար Նազարեանը, որ 1929-ին փայլուն դիրքի տէր էր եւ որուն աղջիկը ոսկեայ մետալով աւարտած է ազգային երաժշտանոցը¹:

Ռուսական եւ արժանթինեան զանազան աղբիւրներ յառաջ քաշած են Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան շրջանին Փեթերպուրկի արժանթինեան դեսպանատան դիւանապետ ու առժամեայ պատասխանատու Փետրո Նաւէյլեանի (1875-1935) հայկական ինքնութիւնը: Հաստատուելու պարագային, ան կը հանդիսանայ Չիլէ ծնած ու ցարդ յայտնի հնագոյն հայը այդ երկրին մէջ²: 1918-1921-ին խորհրդային իշխանութիւնները տարբեր մեղադրանքներով բազմիցս ձերբակալած են Նաւէյլեանը, որ 1921-ին յաջողած է ընդյատակեայ դուրս գալ Ռուսաստանէն:

1890-ին Չիլէ ժամանած է վանեցի Մկրտիչ Պինայեանը (1855-1937), որ ապրած ու ամուսնացած է մայրաքաղաք Սանթիակոյի մէջ: 1902-ին սնանկանալով, ան իր ընտանիքով ձգած է երկիրը ու մեկնած՝ Հարաւային Ափրիկէ, ուր յաջողութիւն չգտնելով, 1905-ին հաստատուած է Պուէնոս Այրէս: Իր միակ մանչ զաւակը՝ պատմաբան Նարսիսո Պինայեանը (1896-1970), Արժանթինի առաջին համալսարանաւարտ հայը եղած է³: Մկրտիչ Պինայեանի կողքին, 1890-ական թուականներուն քանի մը հայեր եւս կային Չիլէի մէջ⁴, ուր նաեւ ժամանած են արաբախօս հայեր Պաղեստինէն⁵: Արաբացած կամ արաբախօս հայեր, իրենց կարգին, Սուրիայէն արդէն սկսած էին դաղթել դէպի Արժանթին ու Պրագիլ այդ տասնամեակին⁶:

Միւս կողմէ, 1890-1900-ին դէպի Պրագիլ հայախօս գաղթողներուն թիւը նուազած է, ինչ որ վերագրելի է Մարսէլի մէջ խորհրդատուի չգոյութեան⁷: Գաղթալիքը կրկին աշխուժացած է 1905-էն ետք: 1906-ին հայերը յայտնի էին Պրագիլի եւ Պոլիվիոյ սահմանը

նշող Աքքէ գետի երկայնքին: Ըստ անգլիացի զինուորական Փըրսի Ֆօսթի, որ շրջանի սահմանագծումով զբաղած էր, «սուրիացիներ եւ հայեր առեւտրական եղանակին կը վստային գետին մէջ: Իրենց նախաձեռնութեամբ եղանակները լեցուն էին, ձգախէժով փոխանակելու համար, եւ անոնք շատ աւելի արագ հարստութիւն կը դիզէին քան իրենց եղբայրները՝ անխոնջ փերեզակները»¹:

Նոյն տարիներուն, Գէորգ Խաչերեան (Օրֆալի), խուճ մը պաղեստինցիներու ընկերանալով, շրջուն վաճառականութեամբ զբաղած է Գոլոմպիայի մէջ, ուր այնուհետեւ խանութ մը բացած է: 1912-ին վերադարձած է Ուրֆա՝ ամուսնանալու եւ ետ դառնալու նպատակով: Սակայն, իր ծրագիրը մնացած է անկատար՝ Ա. Աշխարհամարտի պայթումին պատճառով²:

Վկայութիւններ կան, որ մինչեւ 1918, հայ շրջուն վաճառականներ մենաշնորհային ապրանքափոխանակումով կը զբաղէին Գոլոմպիայի դժուարամատչելի շրջաններու մէջ, հնդկացիներէ ձեռք լոմպիայի դժուարամատչելի շրջաններու մէջ, հնդկացիներէ ձեռք բերելով թանկարժէք մետաղներ՝ ոսկի եւ լանոսկի (պլատինում)³: Լանոսկիի արդիւնաբերական արտադրութեան ծնունդը վերջ տուած է այս մենաշնորհին:

1916-ին հայ, արաբ եւ հրեայ փերեզակներու համատեղ ներկայութիւնը արձանագրուած է Չիլէի եւ Փերուի սահմանակից շրջաններուն մէջ⁴:

Շրջուն վաճառականութիւնը այդ երեք ազգութիւններէն գաղթականներու սկզբնական գործունէութիւնը եղած էր բազմաթիւ երկիրներու մէջ՝ 1870-ական թուականներէն սկսեալ, որովհետեւ նուակիրներու մէջ՝ 1870-ական թուականներէն սկսեալ, մնայուն հիմքերու վրայ գաղտնի ներդրումը կը պահանջէր՝ աւելի մնայուն հիմքերու վրայ գրամադրուի մը կուտակելու համար: Ի հարկէ, այդ գործունէութիւնը լաւ աչքով դիտուած չէ իշխանութիւններուն եւ հանրութեան նը լաւ աչքով դիտուած չէ իշխանութիւններուն եւ հանրութեան կողմէ, որովհետեւ երկրին համար արդիւնաւէտ չէր՝ հողագործութեան կամ արհեստագործութեան նման: Ասիկա հիմք եղած է զանա-

¹ Մ. Գ. Նիկոլեան, Հայ օրիորդի մը յաջողութիւնը, «Հայրենիք», 27 Ապրիլ, 1929, էջ 2:

² Տե՛ս Վարդան Սատրեանեան, Ռուս-արժանթինեան կապերու նախապատմութեան անդձուածային դէմք մը՝ Փետրո Նաւէյլեան, «Բազմամլէտ», 1-4, 2004, էջ 122-138:

³ Binayan Carmona, Entre el pasado, p. 68-70.

⁴ Գաղթականութիւն ի Հարաւ Ամերիկա, «Արմէնիա», 19 Մարտ, 1890, էջ 3: Տե՛ս նաեւ Binayan Carmona, Entre el pasado, p. 71. Աճառեան, Հայ գաղթականութեան, էջ 762:

⁵ Նորայր Ա. քնն. Տէր Խորէնեան, Կէս դարու պատմական քուտիկ ակնարկ մը Արժանթինի Հայց. Առաք. Եկեղեցոյ հաստատման եւ զարգացման վրայ, «Հասկ», 1. 2009, էջ 64:

⁶ Բրազիլիոյ հայ գաղութը, «Հայրենիք», 6 Օգոստոս, 1927, էջ 1: Սոկրատ Յ. Թէրզեան, Մլաքներ եւ դէմքեր, Ա հատոր, Պուէնոս Այրէս, 1961, էջ 11-13:

⁷ Նամակ Պրագիլէն, «Արմէնիա», 25 Մարտ, 1893, էջ 2:

¹ Percy Fawcett, Lost Trails, Lost Cities, New York, 1953, p. 69.

² Jacob (Hagop Khatcharian) Orfali, An Armenian from Jerusalem, Berkeley, 1987, p. 5-21.

³ Exploring and Prospecting by Aeroplane, "American Review of Reviews", February 1918, p. 209. Benjamin L. Miller and Joseph T. Singewald, Jr., The Mineral Deposits of South America, New York-London, 1919, p. 384.

⁴ Henry Stephens, Journeys and Experiences in Argentina, Paraguay, and Chile, New York, 1920, p. 415-416.

զան կարծրատիպերու ստեղծումին, որոնք դեր խաղացած են այս եւ այլ ժողովուրդներուն գաղթին դէմ դրուած արգելքներուն մէջ:

1895-1896-ի ջարդերը առիթ հանդիսացած են, որ կարգ մը լատինամերիկեան երկիրներ նախագիծեր կամ ծրագրեր յղանան՝ հայ գաղթականներ փոխադրելու: Այսպէս, այդ տարիներուն, ըստ երեւոյթին, Պրագիլ եւ Արժանթին խոստացած են հողամասեր տրամադրել հայ գաղթականներու¹: 1895-ին Պրագիլի խորհրդարանի պատգամաւոր Մէտէյրոս տէ Ալպուքերքէ փորձած է հայ գաղթականներ փոխադրել, սակայն գաղափարը Սան Փաւլոյի կառավարիչի արգելքին հանդիպած է ու ապա՝ անյաջողութեան մատնուած: Ան այցելած է Պոլիս 1909-ին եւ երկրորդ փորձ մը կատարած, խանդավառելով տեղւոյն եկեղեցական իշխանութիւնները, սակայն այս եւս անհետեւանք մնացած է²: 1896-ին արժանթինեան մամուլին մէջ լուր տարածուած է, թէ Պոլսոյ ջարդերէն ճողուրած 300 հայեր կը պատրաստուէին մեկնիլ Արժանթին³: Սակայն, հաւանական կը թուի, որ անոնք ի վերջոյ եկած չըլլան: Միեւնոյն ատեն, Չիլէի եւ Փերուի կառավարական գործակալներ փորձած են հայ գաղթականներ հրապուրել: Չիլէ մինչեւ իսկ խոստացած է վճարել ճանապարհածախսը, յատկացնել հողատարածքներ ու դրամական օժանդակութիւն⁴: 1897-ին Մեքսիքոյի կառավարութիւնը ծրագրած է հայ երկրագործական համայնք մը ստեղծել Միացեալ Նահանգներու սահմանին մօտ⁵:

1896-ին Պանք Օթոմանի դրաման մասնակից 15 դաշնակցական յեղափոխականներ Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ արտաքսուած են դէպի Արժանթին: Անոնք Պուէնոս Այրէս ժամանած ու հոն մնացած են երկու ամիս, վայելելով արարական համայնքին օժանդակութիւնը: Խոնարհ վերագարձած է Եւրոպա, բացառելով ան-

դամներէն մէկը, որ նախընտրած է քաղաքը մնալ, ուր հանդիպած էին նախապէս գաղթած երկու հայերու¹:

1897-ին Մեքսիքո հաստատուած է տիգրանակերտցի Գարրիէլ Պապայեանը, որ դբաղած է ալքոլի գործով եւ մահացած՝ 1945-ի շուրջ: Սուրիացիներու հետ յարաբերութիւն մշակած էր, այն աստիճան, որ իր զաւակը մինչեւ 1920 ինքզինքը սուրիացի համարած է: Պապայեան լայնօրէն օժանդակած է 1920-էն ետք ժամանող հայերուն²: 1906-1914-ին ստուգապէս յայտնի է չորս հայերու մուտքը Մեքսիքո³:

1890-ական թուականներու զանգուածային գաղթականութիւնը դէպի Միացեալ Նահանգներ յառաջ բերած է եկեղեցական կազմակերպութեան անհրաժեշտութիւնը: Այդպէս է, որ 1898-ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմեանը ստեղծած է Հայաստանայց Եկեղեցոյ Ամերիկայի թեմը, որուն պաշտօնապէս մաս կազմած է Հարաւային Ամերիկան մինչեւ 1937, թէեւ 1912-1925-ին փաստօրէն կապը շատ թոյլ եղած է:

Այսուհանդերձ, դարասկիզբին հայերու ներկայութիւնը հեռու էր նկատառելի ըլլալէ: Միացեալ Նահանգներ գաղթած 15.000-ին դիմաց, ըստ տրամադրելի կցկտուր տուեալներուն, ամբողջ Հարաւային ցամաքամասին մէջ հայոց թիւը հազիւ կը հասնէր հարիւրեակի մը:

Ցարդ ուսումնասիրութեան կարօտ պատճառներով, որոնք հաւանաբար կապ ունին սպանական ժամանակաշրջանէն ժառանգուած օրէնսդրութեան հետ, դարավերջին արդէն սկսած էր օտար գաղթականութեան սահմանափակումը Հարաւային ու Կեդրոնական Ամերիկայի տարբեր երկիրներու մէջ, որուն ուղղակի թէ անուղղակի զոհերէն եղան նաեւ հայերը: Միջոցառումները ուղղուած էին ամրապն-

¹ Խոնարհ Ներսէսեան, Հայերը Հարաւային Ամերիկայի մէջ (ակամատեսի վկայութիւններ), «Ճակատամարտ», 22 Յունիս, 1922, էջ 2: Հմմտ. Ս. Արզուման, Պրագիլիա իբրեւ գաղթավայր, «Վերջին Լուր», 28 Փետրուար, 1924, էջ 4:

² Medeiros de Albuquerque, Quando eu era vivo... Memorias, 1867 a 1934, "Rio de Janeiro-Porto Alegre-Sao Paulo", 1945, p. 162-163.

³ Nélida Boulgourdjian, Leticia Otero, Pedro Gitz, Claudia Cortese y Alberto Piñeiro, El Genocidio Armenio en la prensa argentina, tomo I, Buenos Aires, 1988, p. 394.

⁴ Մամուլ-Քրոնիկան, Հայերը Հարաւային Ամերիկայում, «Նորք», 3, 1991, էջ 142:

⁵ Carlos Antaramian, Armenians in 1930s Mexico City and April 24th Commemorations, "Journal of the Society for Armenian Studies", 19:1, 2010, p. 45.

¹ Տե՛ս Վարդան Մատթէոսեան, Պանք Օթոմանէն մինչեւ Արժանթին, «Յառաջ», 31 Դեկտեմբեր, 1998 եւ 1 Յունուար, 1999:

² Գրիգոր Մանուկեան, Լուրեր Մեքսիքոյէն, «Հայրենիք», 27 Փետրուար, 1924, էջ 4:

³ Ռ. Բարսեղեան, Պատմութիւն հայ գաղութներու. «Հասկ», Փետրուար, 1960, էջ 336

⁴ (Յակոբ Մալումճեան՝ 1909-ին, Պոլիսէն): C. Antaramian, Armenians in 1930s Mexico City, p. 45 (Յովհաննէս եւ Պերրա Նշան՝ 1906-ին. Ալուստին Նարինեան՝ 1914-ին): 1898-ին Պոլսոյ Ռուպերթ Գոլճեան հայ շրջանաւարտ մը հանրային ճարտարագէտ էր Մեքսիքոյի մէջ 1909-ին (George Washburn, Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College, Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1909, p. 262). Թէեւ ինքնուրուի յայտնի չէ, բուականներու եւ վայրի զուգադիպութիւնը ենթադրել կու տայ. որ խօսքը կրնայ Յ. Սալումճեանի մասին լլլալ:

Արժանթինը, ուր ուղղուած է 1909–1910-ին ծայր տուած պանդխտութեան նոր հոսանքը Օսմանեան կայսրութենէն, Միացեալ Նահանգներ չկարենալ մտնելու հետեւանքով: Ինչպէս կը գրէր թղթակից մը, «Պուէնոս Այրէսն ալ, իբր երկրորդական գաղթական, կը սկսի Հայուն դառնալ Հիւսիսային Ամերիկայէն յետոյ, առժամանակեայ քաւարան անոնց համար՝ որ մեծ մեծ յոյսեր դնելով Հիւսիսային Ամերիկայի վրայ, ճամբայ կելլեն՝ բայց «նօ պօնօ» ըլլալով կէս ճամբան, կուգան մեղքերնին քաւելու հոս, մինչեւ որ ո եւ է կերպով չուեն դէպի Հիւսիս, դէպի Երկրային Արքայութիւնը...»¹:

Անպակաս էին նաև խաբերայութիւնները: Որոշ գործակալներ, խոստանալով ապառիկ տոմս, «գործ կապահովէ[ին] եղբր Հարաւային Ամերիկայի Արժանթինի հանրապետութեան մէջ (...) յետոյ տեղեկացան (...) թէ Ամերիկայի այդ մասին մէջ Հայեր չկան եւ հետեւաբար կեանքը պիտի ըլլայ տանջանք մը իրենց համար»²:

1909-ին Պուէնոս Այրէսի հայերու թիւը կը հասնէր շուրջ 200-ի³: Գաղթականութեան Տնօրէնութեան 1909-ի տեղեկագիրը հայերն ու արարները «դժուար համարկելի» կը նկատէր, պատճառաբանելով լեզուի տարբերութիւնն ու սովորութիւններու «տարաշխարհիկութիւն»ը⁴:

1898-ին Գորտոպա քաղաքը ժամանած էր առաջին հայը՝ Յակոբ Թիւլիւզեանը, որ 1904-ին ամուսնացած է արժանթինցիի մը հետ: Ընտանիքը հետագային Պուէնոս Այրէս անցած ու հետքը կորսուած է⁵: Գորտոպայի համայնքը սկսած է կազմաւորուել 1909–1910-ին եւ տասնամեակի վերջաւորութեան ունեցած ո՛չ աւելի, քան 100 անդամ:

¹ Կ. Պապօ [Պապոյեան], Հայը Պուէնոս Այրէսի մէջ, «Ազատամարտ», 16/29 Մայիս, 1912, էջ 1:

² Ն.Տ.Ս. Թաշճեան, Ամերիկա մի՛ պանդխտք. գոնէ, ու մահաւանդ գալիք տարի, «Ազատամարտ», 8/21 Սեպտեմբեր, 1911, էջ 1:

³ Արծրունի, Տարեցոյց, էջ 12:

⁴ Juan Alsina, La inmigración en el primer siglo de la independencia, Buenos Aires, 1910, p. 209.

⁵ Գորտոպայի համայնքի հնագոյն շրջանին մասին, տես **María Inés Albarracín**, "Los inicios de la colectividad armenia en la ciudad de Córdoba. Un acercamiento a su período de asentamiento, 1900–1920", III Jornadas de Historia de Córdoba, Córdoba, 1997, p. 428–457. Թիւլիւզեանի մասին, տես նաև Ռուկմատեան Հայկ. Բարեգ. Ընդի. Միութեան, 1906–1931, Ա. հատոր, Փարիզ, 1935, էջ 49: Արծրունի, Տարեցոյց, էջ 309:

Յամաքամասի ամենէն ամուր հիմքերը դրուած են Պուէնոս Այրէսի մէջ: Ուսումնասիրողներու աչքէն ցարդ վրիպած տեղեկութիւն մը կը պարզէ, թէ արժանթինահայ համայնքը իր առաջին կազմակերպութիւնը ունեցած է 1907-ին: Այդ տարի Պուէնոս Այրէս հաստատուած են հինգ երիտասարդներ Կեսարիոյ Չօմախիու գիւղէն, որոնք հիմնած են Չօմախիու Գիւղի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը: Ան հովանաւորած է աղջկանց «Հոփսիսիմեանց» վարժարանը, որ տեւած է մէկ տարեշրջան¹: Ուսումնասիրացի հետագայ ճակատագիրը յայտնի չէ:

1911-ին հիմնուած է Հայ Բարեգործական Ընկերութիւն Արժնթինին, որ 1913-ին դարձած է Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան ցարդ գոյատեւող տեղական մասնաճիւղը²: Նոյն տարին հիմնուած է Գորտոպայի մասնաճիւղը, որ մինչեւ 1918 նշանակալից գործունէութիւն ունեցած չէ³: 1912-ին Պուէնոս Այրէս ժամանած է առաջին հայ եկեղեցականը՝ Պաղտասար քահայ. Պարասաթեանը, որուն առաջին պատարագէն ետք հիմնուած է եկեղեցական վարչութիւնը՝ Թաղական Խորհուրդ Արժնթինի անունով, եւ գոյատեւած՝ մինչեւ 1916⁴: 1912-ին յիշուած է նաև «բողոքականներու տեւած» մինչեւ 1916⁵: Նոյն տարին հիմնուած են Հ. Յ. Դաշնակժողով»-ին գոյութիւնը⁶: Նոյն տարին հիմնուած են Հ. Յ. Դաշնակժողով»-ին գոյութիւնը⁷: Դաշնակցութեան⁸ եւ Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան⁹ կոմիտէները: Տասնամեակի աւարտին գոյութիւն ունեցած է Վերակազմեալ Հնչակեան, ապա՝ Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան մասնաճիւղը: 1912-

¹ Յակոբ Ասատուրեան, Յովակիմի բոնները, Պէյրութ, 1965, էջ 126, 127: Տես նաև Արիս Տ. Կ. Գալֆանեան, Չօմախիու, Նիւ Եորք, 1930, էջ 163:

² Արճանագրութեան տոմար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Պուէնոս Այրէս, 7 Մայիս, 1911: Ռուկմատեան, էջ 406–407:

³ Ռուկմատեան, էջ 409: Մասնաճիւղի հիմնադրութեան պաշտօնական բուսականը Մայիս 26, 1918 է:

⁴ Տէր Խորէնեան, Կէս դարու պատմական բուցիկ ակնարկ մը. էջ 64–66:

⁵ Արճանագրութեան տոմար Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, 16 Յունիս, 1912:

⁶ Մ. Կ., Աստուր Չնդանեան, «Արմենիա», 24 Սեպտեմբեր, 1932, էջ 1: Տես նաև

⁷ Գեորգ Տօնապետեան, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Ամերիկայի մէջ, Բ. հատոր (1910–1923), Պոստըն, 1995, էջ 120: 1915-ին Գորտոպայի մէջ ստեղծուած Հ. Յ. Դ. «Արմիս» խումբը երկար կեանք ունեցած չէ (Պուէնոս Այրէսի հայկական գաղութը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, «Արմենիա», 28 Յունուար, 1970, էջ 1):

⁸ Ս. Ըլարտմեան, Ինչպէս հիմնուեցաւ առաջին հայ քերթը Հարաւային Ամերիկայի մէջ, «Շարժում», 16 Դեկտեմբեր, 1961, էջ 4:

1915-ին ստեղծուած են Թումարզայի¹, Ձէյթունի (1913–1915)², Այնթապի (1915–1918)³ եւ Հաճընի (1915)⁴ հայրենակցական կազմակերպութիւններ, որոնցմէ վերջինը գոյատեւած է մինչեւ այսօր:

1911-ին Հայկ Մոսկովեան գրած էր Պուէնոս Այրէսի մասին, թէ «Հոս փոքրաթիւ հայ գաղութ մը կայ որ նոր ինքզինքը ծանօթացնելու կը սկսի տեղական տարրին: Մեծ մասը կարգալ գրել էն գիտեր եւ թերթ կարգալու փափաք չունին: Ոմանք Մ. Նահանգները կերթան յուսարով թէ հոն աւելի յաջող կըլլան»⁵, մինչ Միհրան էքմէքճեան զգուշացուցած է, թէ «այս երկու Ամերիկաներու տարբերութիւնը այնքան մեծ է, որքան հիւսիսը հարաւէն, ըլլա՛յ վաճառականական ձեւերը, թէ գործարանական կեանքը (...)»⁶: 1912-ին Հայ Բարեգործական Ընկերութիւնը Պոլսոյ Պատրիարքին հաղորդած է, թէ «(...) հիմա առ առաւելն 300–400 հայեր տեղս կը գտնուին, բայց անոնց մեծամասնութիւնը ներքին գաւառները տարածուած են եւ միեւնոյն ատեն նկատելի կէտը այն է որ ընդհանրութիւնը առեւտրական ասպարէզի վրայ գործ չունին, այլ միայն անձնականի բաւող ջնջին (sic) գործերով կը զբաղին»⁷: Նոյն տարին, ըստ Կ. Պապոյեանի, «գրեթէ ամէն անգամին իտալական կամ աւստրո-հունգարական շոգենաւները, կը բերեն գաղթականներու շարքին՝ նաեւ 40–50 հայեր՝ երիտասարդ, չափահաս, նոյն իսկ սպիտակահեր ծերեր՝ Կեսարացի, Էվէրէկցի, Թօմարզացի, Այնթապցի»⁸:

1914-ին Պուէնոս Այրէսի հայերու թիւը կը գնահատուէր 2.000-ի շուրջ⁹: Սակայն, Առաջին համաշխարհային պատերազմին հետեւանքով գաղթը դադարած է, իսկ երկրին տնտեսական դժուարութիւն-

ները պատճառ դարձած համայնքին մօտաւորապէս կէսի դաղթին, հիմնականին Միացեալ Նահանգներ եւ Յրանսա՛: 1916–1918 թուականներուն Արժանթինէն եւ Ուրուկուայէն մօտաւորապէս 200 հայեր մեկնած են դէպի Յրանսա եւ Միջին Արեւելք՝ կամաւորական շարժումին մասնակցելու:

1916–1917-ի ընդհանուր ճգնաժամէն ետք, որուն ընթացքին քայքայուած է եկեղեցական վարչութիւնը¹, Մարտ 1918-ին Պուէնոս Այրէսի մէջ հիմնուած է Արժանթինի Հայ Ազգային Միութիւնը, որ Սեպտեմբերին վերակազմուած է երեք կուսակցութիւններու (դաշնակցական, հնչակեան եւ վերակազմեալ հնչակեան), երկու եկեղեցիներու (առաքելական եւ աւետարանական) եւ Հ.Բ.Ը.Մ.ի անդամակցութեամբ: Ներկայանալով որպէս Ամերիկայի համանուն կազմակերպութեան մասնաճիւղը, Հայ Ազգային Միութիւնը համայնքին առաջատար կազմակերպութեան դերը ստանձնած է, զլիսաւորեցին Հայ դատի քարոզչական աշխատանքները եւ Հայաստանի նորալով Հայ դատի քարոզչական աշխատանքները եւ հայութեան տարբեր կազմ հանրապետութեան ու հայութեան տարբեր նպատակներու ուղղուած հանգանակութիւնները: ԱՄՆ-ի մէջ հնչակեաններու եւ ապա դաշնակցականներու բաժանումը պատճառ դարձած է, որ 1920-ին Արժանթինի կազմակերպութիւնը վերջնականօրէն պառակտուի²:

1910-ական թուականներուն Պրազիլի հայերու թիւը 200 եղած է, զլիսաւորաբար կեդրոնացած Սան Փաւլոյի մէջ³: Մեծ Եղեռնի տարագրեալներուն ի նպաստ հանգանակութեամբ զբաղելու նպատարով, 1915–1917-ին գործած է Հայոց Կարմիր Խաչ Ընկերութիւնը⁴, որուն յաջորդած է Հայ Բարեգործական Միութիւնը (1917–1921)⁵: Համատեղ աշխատանքը նպաստած է մինչ այդ իրարու անհաղորդ հայախօս եւ արարախօս հատուածներուն մերձեցումին:

Ռիօ տէ Ժանէյրոյի սակաւաթիւ հայերը նշանակալից դեր կատարած են այդ տարիներուն, շնորհիւ Յրանսական Լիկէոնի դասատարանի (Իգնատիոս Էթեան, 1882–1955), որ 1915 թուականէն սկսեալ պրազիլական թերթերուն մէջ ստորագրուած բազմական յօդուածներով մեծապէս սատարած է հայերու եւ անոնց դժուար ճակատագրի ծանօթացումին: Է. Պրազիլի անխոնջ գործունէութիւնը

¹ Յարգանք Տասնամեակին, Շիրակօ, 1919, էջ 34:

² Ձէյթուն Պատմագիրք, Պուէնոս Այրէս, 1960, էջ 1132:

³ Գեորգ Ա Սարաֆեան, Պատմութիւն Ամրեպի Հայոց, Խատոր Բ., Լոս Անճելոս, 1952, էջ 567–568:

⁴ Նոր Հաճըն Պատմագիրք 1921–1973, Պուէնոս Այրէս, 1974, էջ 34–39: Հմմտ. Յ. Պ. Պողոսեան, Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւն եւ շրջակայ Գօզան-Տաղի հայ գիւղերը, Լոս Անճելոս, 1942, էջ 795:

⁵ Օրոսան լուրեր, «Կոչնակ», 22 Յուլիս, 1911, էջ 713:

⁶ Միհրան Էքմէքճեան, Հայ գաղթականներն Հարաւային Ամերիկայի մէջ, «Բիւզանդիոն», 11/24 Յուլիս, 1911, էջ 1:

⁷ Հ.Բ.Ը. Միութեան նամակներու տոմար, Պուէնոս Այրէս, Նամակ Յովհաննէս արք. Արշարունիի, 21 Յունուար, 1912:

⁸ Պապօ, Հայը, էջ 1:

⁹ Արծրունի, Տարեցոյց, էջ 14: Binayan Carmona, Entre el pasado, p. 203.

¹ Հայկ Մոսկովեան, Պուէնոս Այրէսի գաղութի նախապատմականը, «Հայ Կեդրոն», Յունուար, 1933, էջ 6: Յ. Պարզեւ [Պարզեւեան], Հայ Կեդրոնը եւ գաղութը, «Հայ Կեդրոն», Նոյեմբեր, 1933, էջ 8:

ԿԱՆԱԴԱ

Կանադահայ Համայնքի պատմությունն¹ ուսումնասիրելիս Հարկ է անդրադառնալ նրա կազմավորման և զարգացման չորս շրջափուլերին՝ մինչև Առաջին Համաշխարհային պատերազմ, Հայոց ցեղասպանությունից հետո, ապա Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո և 1989 թ. մինչ այսօր ընկած ժամանակաշրջաններին:

Կանադայում հայերի բնակեցման փաստը մինչև Առաջին Համաշխարհային պատերազմ անմիջականորեն կապված էր Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակի հետ, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներից հայերի տեղաշարժի և Կանադայում արդյունաբերության զարգացման, ինչպես նաև այդ երկրում աշխատուժի անհրաժեշտության հետ:

1851-1852 թթ. կանադական մարդահամարի տվյալներով ընդամենը 13 հայի անուն է հիշվել: Դեպի Կանադա հայերի հիմնական հոսքը սկսվել է 1890-ական թթ.: 1914 թ. հայերի մի խումբ ժամանակավորապես բնակություն է հաստատել Կանադայում: Դրանք Կովկասից եկած հայ հողագործներ էին, որոնք ապրում էին Կանադայի արևելքում գտնվող իրենց դուխտերը հարևանների հետ: Սակայն ներքին հակասությունները շատ շուտով թշնամացրել են նրանց, և հայերը գաղթել են դեպի Կալիֆոռնիա:

1902-1904 թթ. Քվեբեկի նահանգում հաստատվել և իրենց աշխատանքային գործունեությունն են ծավալել Մերդիսից և սիրիական տարբեր բնակավայրերից գաղթած մի քանի կաթոլիկ ընտանիքներ: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին գործվածքեղենի և կաշվի մանրաւսի առևտրով, հաջողակ հողագործներ էին և դիտակ դյուղատնտեսներ: Նրանք աշխատում էին նաև սպեստի նորահայտ հանքավայրերում:

Ուսանողներից և վաճառականներից բաղկացած հայ գաղթականների հաջորդ խումբը եկել էր Կոստանդնուպոլսից և Օսմանյան

կայսրության այլ վայրերից և բնակություն հաստատել Տորոնտոյում: Նրանց մեջ հատկապես աչքի էր ընկել Պոլ Կուրյանը, որի բազմանդամ գերդաստանը հաստատվել էր Տորոնտոյի կենտրոնում: Շուտով նրանց են միացել նաև Կոստանդնուպոլսից և արվարձաններից եկած հիմնականում բողոքական ընտանիքները, որոնք, կարճ ժամանակ անց իրենց սեփական գործը բացելով, զբաղվել են առևտրով, արևելյան կարպետների ներմուծմամբ, դրանց մաքրմամբ ու վերանորոգումով: Քաղաքի արևմուտքում գտնվող բանվորների ու մի փոքր խմբի հետ միասին Կոստանդնուպոլսի հայերը ձևավորել են Տորոնտոյի հայկական գաղութի կորիզը, որը թվաքանակով գուցե փոքր էր, սակայն ժամանակի ընթացքում առաջնայնություն է ձեռք բերել կանադահայ համայնքում:

Արևմտյան Հայաստանից՝ հատկապես էրզրումի, Դերսիմի, Բինդյոլի մոտ գտնվող Քեղիի գյուղական շրջաններից եկած միջին ֆերմերների, փոքր գործարարների և արհեստավորների մի այլ Ֆերմերների, փոքր գործարարների և արհեստավորների մի այլ խումբ էլ Կանադայում հաստատվում է Հալիֆաքս, Նյու Բրունսվիք և Սոմերսեթի Կանադայում հաստատվում եւ զբաղվում վաճառականութան կազմավորելով ու Մոնրեալում եւ զբաղվում վաճառականութան ընկերություններով: Նրանց մի մասն էլ յամբ, բանվորությամբ, գյուղատնտեսությամբ: Նրանց մի մասն էլ յամբ, բանվորությամբ, գյուղատնտեսության կենտրոնները՝ Հաճգոնում է դեպի Կանադայի արդյունաբերական կենտրոնները՝ Հաճգոն, Պրեստոն, Տորոնտո և այլն: Սրանց միացել են նաև ԱՄՆ-ից միլիտոն, Պրեստոն, Տորոնտո և այլն: Սրանց միացել են նաև ԱՄՆ-ից այդտեղ եկած հայ գաղթականները:

Հայերի նախնական տեղաշարժը դեպի Հարավային Օնտարիո կարելի է դիտել նախ որպես բանվորական ուժի հոսք դեպի քաղաք, կարելի է դիտել նախ որպես կայսրությունից և այլ երկրներից, հատկապես՝ Բալկանյան երկրներից և Միացյալ Նահանգներից ներհոսք դեպի այդտեղ:

Հարի Կոկչուտը առաջիններից էր, որ սկսեց «գորակոչել» հայրենակիցներին: 1890-ական թթ. նա իր ընտանեկան ընկերությունում աշխատանքով է ապահովել Կոստանդնուպոլսից եկած 10 քղնուցու: Որպես նվիրված հավատացյալ նա սերտ կապերի մեջ էր Օսմանյան կայսրությունում գործող կանադացի միսիոներների հետ: Կանադացի բողոքական միսիոներների, Կանադայում աստվածաշնչ-Կանադացի բողոքական միսիոներների, Կանադայում աստվածաշնչ-Կանադացի բողոքական միսիոներների, Կանադայում աստվածաշնչ-Կանադացի բողոքական միսիոներների հայերի տեղաշարժի միջև կապը տեսանելի էր ողջ XX-րդ դարի ընթացքում:

1890 թ. Նյու Յորքի Բուֆալոյի երկաթի ընկերությունն իր մեծ մասնաճյուղն է բացել Բրանդֆորդում, որտեղ երկաթուղային շինարարության համար մշակել է երկաթ և պղինձ: ԱՄՆ-ից որոշ հայեր

¹ Կանադահայ գաղթության ուսումնասիրելիս հիմք ենք ընդունել հետևյալ մեծագույն աշխատանքները՝ Adjemian, Aram. Canada's Moral Mandate for Armenia: Sparking Humanitarian and Political Interest. 1880-1923. Master of Arts thesis. Concordia University, 2007, Kaprielian-Churchill, Isabel. Like Our Mountains: A History of Armenians in Canada. Montreal and Kingston: McGill-Queen's University Press, 2005.

մեծ մասը տղամարդիկ էին՝ 320 տղամարդ, 142-ը՝ կին, 101-ը՝ երեխա: Հիշյալ թվականների ընթացքում եկածների մեծ մասը բանվորներ, հողագործներ և մեխանիկներ էին:

Այն հայերը, ովքեր եկել էին հարավային Օնտարիոյի գործարանային քաղաքներ, մասնավորապես՝ Բրանդֆորդ, Աբ. Կատերինա, Համիլթոն և Գալթ (այժմ՝ Քեմբրիջ), աշխատել են համախմբված ապրել: Նախապես նրանք հաստատվել են աշխատատեղերին մոտ վայրերում, ինչպես նաև՝ նախընտրել մատչելի բնակարաններ:

Հայերի շրջանում ընտանեկան և գյուղական կապերը որոշիչ գեր էին խաղում բնակություն ընտրության հարցում: Հաճախ միևնույն գյուղից գաղթածները բնակվում էին միասին, սակայն քանի որ գերդաստանային կապերը ավելի ընդարձակ էին և դուրս էին գալիս մեկ գյուղի սահմաններից, համատեղ կացարանները էջին սահմանափակվում մի գյուղի բնակիչներով: Օրինակ, Մուշի Օդնոդ գյուղի մի երիտասարդ կարող էր միանալ Բրանդֆորդում բնակություն հաստատած իր քղեցի քեռուն:

Մինչ ընտանեկան և գյուղական կապերը մարդկանց ստիպում էին ընտրել համատեղ կացարաններ, հայերի մեկ այլ մաս՝ ավելի քաղաքականացվածը, նախընտրում էր բնակվել իր քաղաքական համախոհների հետ: Աբ. Կատերինայում, օրինակ, երկու քաղաքական խմբեր նախընտրում էին (ոչ պաշտոնական) բնակվել տարբեր թաղամասերում: Օնտարիոյի փողոցում գտնվող Վերի թաղը հիմնականում բնակեցված էր դաշնակցականներով, իսկ Քարլտոն փողոցի՝ Վարի թաղը՝ հնչակյաններով:

Չնայած Հարավային Օնտարիոյի հայերի մեծամասնությունը Քղիից էր, սակայն կային նաև այլ վայրերից եկած հայեր: Օրինակ, Վանի Ուրանց գյուղի բնակիչները կենտրոնացել էին Գալթում, իսկ մշեցիները՝ Աբ. Կատերինայում և Համիլթոնում: Միակ ամենամեծ խումբը, սակայն, մնում էին քղեցիները, որոնք միմյանց հետ կապված էին բարեկամական կամ համագյուղացիական կապերով: Վերաբնակեցման նախնական շրջանում նրանք ղեկավարում էին հայկական համայնքային կյանքը և իրենց գերիշխող դիրքը պահպանել են մինչև XX դարի առաջին կես:

Որպես կանոն քղեցիները ուշադիր էին միմյանց նկատմամբ, ուստի Բրանդֆորդի, Աբ. Կատերինայի և Համիլտոնի հայկական թաղամասերը զերծ էին ծանր հանցագործություններից ու աղքատությունից: Դատական և բանտային տեղեկագրերի համաձայն՝ հայերը

մեղադրվում էին միայն ոգելիցի չարաշահման, անօրեն վաճառքի, թղթախաղի և նման մանր հանցագործությունների մեջ: Վտարման վախը, հիվանդությունները և համայնքային-ընկերային հսկողությունը հզոր մեխանիզմներ էին հայերին գսելու համար:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից շուրջ 20 տարի առաջ ամենամեծ հայկական հավաքականություն ունեցող Բրանդֆորդում հիշատակվում էր առնվազն 750 հայ: Նրանցից 50-ը ամուսնացած էին և եկել էին իրենց կանանց ու երեխաների հետ: Հաշվի առնելով, որ Բրանդֆորդի բնակչության թիվը 1901 թ. կազմում էր 16.619, որ 1911 թ.՝ 23.132, Փոքր Օնտարիոյում հայերի թվաքանակը համեմատաբար մեծ էր:

Տորոնտոյի հայերը բնակություն էին հաստատել բնակավայրի երկու մասերում: Այդ քաղաքի հարուստ, կրթված և այլազգի ընտանիքներից բաղկացած փոքրաթիվ վերնախավի մաս էին կազմում նաև Կուբյանները, Բաբայանները և Ութուշյանները: Եկած լինելով հիմնականում Կոստանդնուպոլսից և շրջակայքից՝ նրանք իրենց հիմնատարեր գործն ու հարուստ տներն ունեին քաղաքի հյուսիսային մասում: Ավելի համեստ հայերն ապրում էին Տորոնտոյի արևմտյան մասում և իրենց համար աշխատանք էին գտել տեղի գործարաններում: Այս փոքրաթիվ աշխատողները հիմնականում հիմնականում էին, որոնք միացել էին Համիլթոնի, Աբ. Անտոյիայի գյուղացիներն էին, որոնք միացել էին Համիլթոնի, Աբ. Կատերինայի և Բրանդֆորդի իրենց հայրենակիցներին:

Մոնրեալի բնակեցումը հայերով սկսվեց 1890-ական թվականներին, երբ Մոնրեալը միջանկյալ մի վայր էր՝ Կանադայի տարբեր շրջաններ և ԱՄՆ մեկնելու համար: Մինչև 1918 թ. հավանաբար շուրջ 50 հայ էր բնակվում Մոնրեալում՝ հիմնականում տղամարդիկ: Սկսելով աշխատանքը տեղի գործարաններում՝ նրանք աստիճանաբար իրենց սեփական գործն են հիմնել և Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո բերել իրենց ընտանիքներին:

Մինչ 1914 թ. հայերը գաղթում էին Հարավային Օնտարիո՝ երկու կաթի հանքերում աշխատելու համար, ինչը պահանջում էր ուժեղ, կաթի հանքերում աշխատելու համար, ինչը պահանջում էր նպատակալից և ամրակազմ բանվորական ուժ: Աշխատանք գտնելու նպատակով նրանք հեշտունթյամբ տեղաշարժվում էին քաղաքից քաղաք: Հարմար աշխատանք գտնելու դեպքում նրանք հաստատվում էին այդ վայրերում:

Հայկական կապերը կարևոր դեր էին խաղում աշխատանք փնտրելու գործում: Սկսելով որպես ոչ հմուտ բանվորներ՝ նրանք

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ՑԱՆԿ

Արգար Եղոկիացի (նաև Սաֆար կամ Մեֆեր) 31
 Արդուլ Համիդ 211, 217, 221
 Արդուլահ Շամբեցի մահտեսի 151
 Արելյան Հովհաննես 289
 Արրահամ եպիսկոպոս 197
 Արրահամեան Աշոտ 5, 112, 124
 Արրահամ վանական 113
 Ազեթ 174
 Ազըլյան Ս. Վ. 85
 Ազոնց Ստեփաննոս 300
 Աղալբերտ արքեպիսկոպոս 197
 Աղամյան Փ. 257
 Աղամյան Հ. 262
 Աղոյան Ոստանիկ Մանուկ (Արշիլ Գորկի) 291
 Աղրիանոս I-ին Պապ 21
 Ազատիկյան Մանվել 291
 Ազարեան Մանուկ 303
 Ազարիա Ջահկեցի 184
 Ազարիա Ջուրայեցի 166
 Ազնավորյան Գ. 99-100
 Ազնիվ 289
 Աթելինգ Էդգար 116
 Ալբերիկոյ դի Օստիա 27
 Ալբերտ թագավոր 86
 Ալենքի գեներալ 327
 Ալթըն Ժան 186
 Ալիխանյան Ի. 289
 Ալիշան Դեսնդ 13, 16, 18-19, 21, 22, 27-39, 41-47, 51, 52, 56, 63, 64, 69, 70, 79, 81, 104, 140-142, 155-157, 190, 209, 295, 297-300
 Ալիշան Սերոբ 209
 Ալիազյան (Ալիասլյան) Հովհաննես 195, 291
 Ալպերթ Յարութիւն 309
 Ալպոյաճյան (Ալպոյաճեան) Արշակ 84, 111-113, 118, 122, 124, 193, 291
 Ալվիգէ Մեքաստիանոյ Մոչենիգոյ 67
 Ալֆրեդ Մեծ 113
 Ակինեան Հ. Ն. 17, 35, 49
 Ակոջեան դը Ռիչան (Հակոբջան Արխիջանենց) 181
 Ահարոնյանցներ 191
 Աղաթոն Գրիգոր 194
 Աղանուր Վիկտորիա 65
 Աղափիրյաններ 126
 Աղեքսանդր քին. 31
 Աղեքսանդր IV Պապ 32
 Աղեքսանդր Բերացի 52
 Աճառեան Հրաչեայ 13, 104, 302, 304
 Աճեմեան Հ. 279
 Ամատունի Կարապետ վրդ. 63, 75, 149, 152, 155, 185
 Ամիրխանյանց Արրահամ 203
 Այվազովսկի Գաբրիել 79
 Անանիա Շիրակացի 111, 126, 158
 Անանիկյան Մ. 259
 Անանյան Պ. վրդ. 155, 159
 Անանյան Փառլ 290

Անանուն Թորինոցի 30
 Անասեան Յակոբ 81
 Անդրանիկ Ջորավար 264, 269
 Անդրաշ թագավոր 85
 Անդրեասեան Ա. 259, 264, 277
 Ադրիանացի Կարապետ 147
 Անգալաս կամ Անգելաս 14
 Աննա 42, 85
 Անջելոյ Էմո 67
 Անտալֆի 95
 Անտոն Հ. Ապրակունեցի 184, 305
 Անտոնիո Չելեպի 177
 Աշճեան Ա. քին. 212, 274
 Աշճեան Մեսրոպ Արք. 315
 Աշոտ Արամ 258
 Ապաֆի Միհայ 90, 91
 Ապետիք Պետրոս 88, 89
 Ապոստիպպետ (Ապոստիպպոս) տե՛ս նաև Լեոն 18
 Ապոստոլ եպս., տե՛ս նաև Առաքել 51
 Առաքել Տեր Առաքելենց 148
 Առաքել Դավրիժեցի 155, 159, 160
 Առաքելեան, Խաչատուր Էրզրումցի 70, 72, 73
 Առաքելյան Ա. 135
 Ասատուրեան Յակոբ 311
 Ասատուրյան, տե՛ս Չաղորին Ստ. 205
 Ասլանեան Սեպոս 296
 Աստվածատուր Դալաթիացի 186
 Աստվածատուրյան, տե՛ս Չաղորին Ստ. 205
 Ավագյան Քնարիկ 2, 206, 210, 216, 222, 226, 237, 242, 251, 255, 265, 268, 269, 271, 272, 280, 285, 288, 290
 Ավանշինց Մարգարա 181, 182
 Ավդալյան Հովհաննես 129
 Ավետիս Դլիճենց 149, 151, 152
 Ավետիք Լուկաչ 96
 Ավետիք Ֆելիքս 107
 Ավետիք Եղոկացի 183
 Ավետիքյան Դուկաս 103
 Ատանալեան Վեր. Կ. Պ. 277
 Արազ 13, 14
 Արաստե կամ Արասիոս 13
 Արզնյան 192
 Արզուեան Ս. 306
 Արթին (Արուսին, Յարութիւն) 49
 Արծրունի Աշոտ 303, 310, 312, 314
 Արմելինի Մ. 30
 Արմենի Անտուան 174
 Արմենիներ 174, 186
 Արմենիո Սարգիս 300
 Արմենյան Ա. 289
 Արմենոյ/Քրիստափոր Հայ 63
 Արմենո (տե՛ս Սեն Դաիմս) 20, 48
 Արմէնոյ, Ս. Միմենտ 46
 Արմինյան Լարս 190
 Արմինյան Հինդրիխ 199
 Արշակ (դեսպան) 18
 Արշակունի Յովհաննես 14
 Արշարունի Յովհաննես Արք. 312
 Արշաիր (Արսաիր) 19

Արպաղներ 83, 84
Արվյո Լորան դը 177
Արտաբան 14
Արտաազդ 14
Արփիարյան Արփիար 81,
132, 137, 257
Ազերեան Հ. Սկրտիչ 78
Աւետիս Էրզրումեցի 48
Աւետիսեան Ասպրամ 303
Աւետիսեան Կամսար 303
Աւետիք 153
Աւետիք Տիգրանակերտցի
298
Աւետիք Չուղայեցի 152
Աւետիք Ֆրա Օգոստինոս 49
Աւետիքեան Հ. Գաբրիէլ 78
Աքսարեան Յովհաննէս 300
Բաբա 178
Բաբա Խաչատուր 124
Բաբայաններ, Պիեռ, Լեոն
322
Բաբոյան Մանվել 283
Զագրատ իշխան 117
Բարատունի 290
Բալասա հայ 18
Բալգիւ. 15
Բալենց Նոսէս 52
Բախչինյան Իրծվի 2, 290
Բախտիկեան Վ. Աբեղայ 265
Բակրջյան Մ. 132
Բայրոն Չորջ 80
Բանյաի Էլմեր (Չուբոյ) յճ,
100, 106
Բաշայան Լ. 132, 137
Բառնաբաս 35
Բասմաջյան Կ. 121, 137, 190
Բատիկյան Հայկ 291
Բարբարիկոյ Գրեգորիոյ 47

Բարխուդարյան Վ. Բ. 2, 169
Բարդամ, տե՛ս Սարբանկ
Բալալակաւ դի Արմենի (Տէր
Եղիշէ Սարբանկացի) 296
Բարոնիոյ 17
Բարոնյան 326
Բարսեղեան Ռ. 307
Բարսեղ, Երուսաղէմի
արքեպ. 51
Բարսեղ I Կայսր 15
Բաքստոն եղբայրներ 138
Բեդա Հարգարծան 112
Բելա IV 84
Բելիսար 14
Բեկիուս Ռենն 145, 146
Բեն, գորավար 94
Բեննեղիկտեաններ 44, 47, 51
Բեննեղիկտոս Բագումենց 299
Բեննեղիկտոս III 33
Բեննեղիկտոս VIII Պապ 113
Բեննեղիկտոս, Պիտերբորոյի
Աբրահայր 117
Բեննեղիկտոս (Ս.
Բեննեղետոս) 20, 40, 42, 75
Բենյոն Իշտվան 95
Բեննյան Ֆիլիպ 290
Բենֆեյ Թեոդոր 64
Բեսան Ուոլտեր 121
Բերարի Վիկտոր 193
Բերգելիուս Յոնս Յակոբ 200
Բերինգարիա,
արքայադուստր 117
Բերկիեյոն 146
Բէկի 153
Բժշկյանց Մ. 90
Բինյոն Աբբա 188
Բիրստրատեն Յան 146
Բյուսթե Էմիլ Վանդեն 142

Բոգդանովիչ Հուբերտ 95
Բոգդանովներ 191
Բոգդանֆի Անտալ 95
Բոգոմիլներ 10, 11
Բոդուին 119
Բոնտիոս 7
Բոյաջյան Չ. 138
Բոնապարտ Նապոլեոն
(Նապոլեոն) 79, 189, 191, 202
Բոնապարտյան Հակոբ 269
Բոսսե Ֆիլիպ դը, եպիսկ. 180
Բորտոլի Անտոնիոյ
(Անտոնիո Պորթոլի) 60
Բուրլըմոն Հանրի դ'Անգլյուր
177
Բրայս Ջեյմս 136, 138
Բրոդել Ֆերնան 167
Բրուս Ագարիա 191
Գաբրիէլ 89
Գաբրիէլյան-Չըրչիլ Իզաբէ 2
Գաբրիէլյան Սմբատ 280, 287
Գաբրիէլյան Ստեփան 148
Գաբրուշ Չաքերիա 95
Գազեզյան-ճիզմենցյան
Ստեփան (Նորայր
Բյուզանդացի) 201
Գաբրճեան Հ. 79
Գալօեան Մ. 219, 220, 289,
291
Գալայճյան Ա. 155
Գալանոս Կղեմէս 160
Գալենքերյան Չարուհի 287
Գալլո Վինչենցոյ 44
Գալուստ Գ. 291
Գալուստյան Խ. 258
Գալֆայան Կ. 138
Գալուստյան Կարապետ 210
Գալֆաեան Արիս Տ. Կ. 311

Գալֆա Ամրուազ 190
Գամբա 64
Գամոցկի Չակարիաշ 199
Գայգազո Շալամոն 95, 109
Գայիանէ Մ. 17, 21
Գավուզճյան Աստղիկ 291
Գեյգա իշխ. (Գեյչա) 83
Գեյգա Կոն 104
Գետրգի Սիմոն 180
Գեվա Թամարա
(Գետրգյան) 290
Գետրգ 120
Գետրգյան-Բագի Էվա 92,
100, 302
Գետրգյան Ռ. Հ. 2
Գգոյան Էդիտա 371
Գեորգ Աչիկայ 29
Գեորգ որդի Խաչերի 298
Գիգուրարտոն Իսլէիֆ 197
Գիլակիոս (Գլակ) 14
Գիլանենց Սարգիս
Չուղայեցի 152
Գիլո Յան 197
Գյանջենցովներ 191
Գյուլբենկյան
(Կյուլպենկյան) 111, 117, 118
125, 192
Գյուլեսյան Մովսէս 232
Գյուրջյան Հակոբ 291
Գոթեր 14
Գոլովսովսկի, կոմս 101
Գոնտայան Սիրարփի 291
Գոպչա Լասլո 96, 107
Գոպչա Հակոբ 97
Գովրիկյան Գրիգոր 96, 99,
102
Գորովեն Անտալ 95
Գորովեն Իշտվան 109

Գրեգորի Ա. Մ. 138
 Գրեգորի Մինաս 239
 Գրեգուար Հովհաննես 183
 Գրեգուար Անրի 18
 Գրիգոր Ագուլեցի 186
 Գրիգոր Մեծ 7
 Գրիգոր Նարեկացի 58
 Գրիգոր III Կաթողիկոս 27
 Գրիգոր VII Պապ 19, 27
 Գրիգոր XI Պապ 38
 Գրիգոր XIII Պապ 47
 Գրիգորենց Հակոբ 125
 Գրիգոր Վկայասէր 19, 27
 Գրիգոր Միսկոյ Բերացի 52
 Գրիգոր Լուսաւորիչ 15, 17, 27, 34, 38, 51
 Գրիգոր արքեպ. 48
 Գրիգոր IV Տղա Կաթողիկոս 29
 Գրիգոր քաջ ռաբունապետ Կեսարիոյ 150
 Գրիգոր, Ֆիլիպէի եպիսկ. 29
 Գրիգորիս III Կաթողիկոս 27
 Գրիգորիոս Սիկիլիացի պատրիկ 18
 Գրիգորիոս VII Պապ 27
 Գրիգորիոս XVI Պապ 31
 Գրիգորյան Մեսրոպ վրդ. 149, 157, 162, 163, 166, 153
 Գրիգորովիչ Հովսէպի 88
 Գրիգորովիչ Պետրոս 88
 Գրիմալդի 30
 Դադյան Ա. 190
 Դանեղյան Լ. 155
 Դանիել քահանա 148
 Դանիել Էռնեստ 109
 Դանթէ 59
 Դաւիթ Հայկազն Ս. 20,

Դաւիթ Եղեսացի 52
 Դավիթ Ջուղայեցի (Շաքարի որդի) 147
 Դաւիճոյ (տե՛ս Սան Դաւիճո Արմենոյ կամ Ս. Դաւիթ Հայկազն) 20, 48
 Դեակ Դյորդ 95
 Դեղեյան Ժ. 140
 Դեմիրճյան Օհան 201
 Դեյկարիսանովա Թամարա 290
 Դերբար Ա. Ք. 239
 Դերմանջիներ 186
 Դեֆեր (Մարսելի քաղաքապետ) 147
 Դիլբերներ 186
 Դիլ 22
 Դիյկ Բրիստոֆել վան (ֆունտիկ Բրիստոֆլու) 168
 Դիոդատո Հայ 89
 Դիոկլետիանոս 21
 Դիոսկոր 187
 Դիպի Պիեռ 182
 Դյուբյուիտ Գեորգ (Դիւքիւիտ Գեորգ, Դյուբյուիտ Ժորժ) 197
 Դյուլորիե Ժան Պոլ 189
 Դյուպուի Հովհաննես Մատթեոս 176
 Դոդէ Ալֆոնս 193
 Դոմինիկեաններ 11, 40
 Դոնչյան Սեմուել 212
 Դուայթ Հ., քարոզիչ 208
 Դուստրյան Պետրոս (տե՛ս նաև Փիթըր Թուսթյան) 205
 Դուրյան Պետրոս 103
 Եարտըմեան Տ. 39
 Եղիազարյան Ռուբեն 2

Եղիշէ Սարբանկացի (Տէր) տե՛ս նաև Սարբանկ դի Բալալակա Արմենի 296, 298
 Եղիսաբէթ 153
 Եվսեբիոս 187
 Երիզադ Մարկ 124
 Երկանյան Սարգիս 291
 Երվանդ Հրաչ 256
 Երզնիստ IV Պապ 33
 Երոկիոս Ս. Մարտիրոս 21
 Եւփիմիոս 18
 Զաբել 85
 Զաբել Արամ (նաև Զաբել Փանոսյան) 290
 Զազլի Ֆիլիպ դը 183
 Զաղորի Ստեփան (նաև Զաղուրյան, Ասատուրյան, Աստվածատուրյան) 205
 Զարբհանայան Գ. 149, 155
 Զարդարյան 192,
 Զարդարյան Արամ 262
 Զարեհ Որբունի 288
 Զարիֆյան Արաքս 289
 Զարիֆյան Հովհաննես 289
 Զաքարիա եպս. 13
 Զաքարիա քին. 41
 Զաքարիա Ծործորեցի 52
 Զաքարիա Մերիման 64, 65
 Զաքարիա Ագուլեցի 191, 297
 Զաքարյան Զաքար 200
 Զեքիյան Լեւոն (Զեքիյեան Պ. Լ.) 2, 68
 Զիլեսեմ Բրիստոֆել վան 168
 Զիչի Յանոշ 106
 Զնդանեան Աստուր 311
 Զոհրապ Գրիգոր 194
 Զոհրապ Հ. 189

Զոհրապյան Հ. Հովհաննես 189
 Զորյան Կ. Ա. 134
 Էզնայան Գաբրիել 193, 194
 Էդեղեմ Էորմեն (Հայ) 86
 Էդուարդ Ա. արքա (նաև Էդվարդ) 119,
 Էդուարդ Գ. արքա 119-121
 Էթիեն Պրազիլ նաև Իզնաստիոս Էթեան 313, 314
 Էլզեվիրներ 168
 Էկինյան Հայկակ 280, 287
 Էմդրե Ս. վան 144
 Էմիլիանոյ Ս. 20
 Էմին Մկրտիչ 99
 Էստեգար Լասո 103
 Էսփինոսայ Անթոնիո Վազքեզ տէ 297
 Էքմեքչյան Ժորժ 193
 Էքմեքեան Միքիան 312
 Թադետոսյան 20
 Թադէոս II 62
 Թադէոս Ս. 36
 Թահմիզյան Ն. 158
 Թամիրով Ալիմ (Թամիրյանց Հովակիմ) 290
 Թաշճեան Ն. Տ. Ս. 310
 Թաջիրյան Էլիզաբէթ 2, 167, 338
 Թարխան Ջուղայեցի 152
 Թարրյան Ս. (նաև Թարրյեն, Թերյեն, Տերյան) 205
 Թեոդորյան Նիկողայոս 147
 Թեոդորոս Կաթողիկոս 86
 Թերզեան Թովմաս 81
 Թերլեմեզյան Փանոս 291
 Թերքեյան Կ. Գ. 176, 192
 Թէափինեաններ 61

Թեոդիկ 203, 218, 249, 258,
260, 266, 268, 269, 283, 291,
302
Թեոդորա կայսրուհի 13
Թեոդորեան Սարգիս վրդ. 190
Թեոդորոս Նահատակ Ս. 22
Թեոփիլոս կայսր 18
Թերզեան Սոկրատ Յ. 304
Թիւսիւզեան Յակոբ 310
Թյուրապյան 192
Թոմայանց Արշակ 201
Թոմազաններ 186
Թոյնքի Առնոլդ 138
Թովմաս (Թովմա, Թոմաս)
Վանանդեցի 126, 150, 154-
156, 161-163, 165, 169
Թովմաս վարպետ 33
Թովմաս եպիսկոպոս 35
Թովմաս, Իտալիայի
եպիսկոպոս, (Հայերի
արքեպիսկոպոս) 41, 42
Թովմաս Հայրապետ 180
Թովմաս Թաւրիզեցի 52
Թովմաս Նախիջեւանցի 52
Թորգիստոն Արի Ֆրոդ 197
Թորոս Ջուղայեցի 137
Թորոս արքաներայր 119
Թորոս, Դրազարկ վանքի
ավագերեց 119
Թումայան Բայ (Բյուզանդ)
290
Թումայան Կ. 131, 133, 138
Թումանովա Թամարա
(Թումանյան) 290
Թուսթյան Փիթրք (տե՛ս նաև
Պետրոս Դուստրյան) 205
Թովհանեւյան Միքայել 247,
290

Թոքատյան Արմեն (Արմանդ)
290
Ժամկոչյան Ա. 134
Ժոզեֆ Սակա Շուշեցի 191
Ժոզեֆ հայ 191
Ժորես Ժան 193
Ժորժ Սանդ 80,
Ժորժ Հայ 191
Իգարեյլա, Մեխիլայի
քագուհի 52
Իգմայլովա Տ. Ա. 23, 113, 114
Ինճիճեան Հ. Դուկաս 300
Իննովկենտիոս III Պապ 27
Իննովկենտիոս IV Պապ 33,
69
Իննովկենտիոս VI Պապ 40,
46-48
Իննովկենտիոս X Պապ 41,
47
Իշելուց գերդաստան 95
Իշխանյան Ռ. 149, 155
Իշովան Ս., արքա 83,
Իշովան Էորմեն (Ստեփանոս
հայ) 86
Իպլիկչյան Մ. 134
Իսահակ 13, 14
Իսկենդեր Ժոզեֆ 193
Իսկյան Հակոբ 212
Իրինա կայսրուհի 18
Լազար Վիլմոշ 94, 101
Լազեան Գ. 268
Լաքիֆ Միհրան 301
Լալաեան Ե. 46
Լակրուա 159
Լայքնից (Լեյքնից) 156, 184
Լայն Հենրի 291
Լավիս Էոնեստ 193
Լաքսնես Հալոոր 202

Լեո 149, 155, 165, 170
Լեոպոլդ Ա., 88, 89
Լեոն (Ապոստոլապետ
Ապոստոլապոս) 19
Լեոն II (Բ) 29, 87, 121
Լեոն III 35
Լեոն IV 51
Լեոն Ե (V) Լուսինյան 121,
190, 194
Լեոն 6-րդ (Չ) Լուսինյան
125, 126
Լեոն VI Իմաստուն 19
Լեոն XIII Պապ 31
Լեոնյան Գարեգին 149
Լեոնյան Սողոմոն 180, 181
Լեոնիս Պետրի 31
Լիանոզով Ստեփան 203
Լիբերիոս Ս. (Լիւերիոյ կամ
Օլիւերո) 20
Լիգորիոյ Ս. 38
Լինչ 138
Լիսթանդեր Կլաուս
Քրիստոֆերսեն 198
Լյուդովիկոս XIII 174
Լյուդովիկոս XIV 178-180,
183-185, 187
Լյուդովիկոս Ֆրեժյուս 174
Լյունդման Բերթիլ 196
Լոնգե ժան 193
Լուրաչ Ավետիք 96
Լուկաչ գերդաստան 95
Լուկաչի Դենեշ 95, 101
Լուրաչի Բելա 109
Լուրաչի Դյորոյ 109
Լուրաչի Լասլո 109, 113
Լուրաչի Խաչիկ 96, 106,
Լուկաչի Քրիստոֆ նաև
Խաչիկ Դուկասյան 83

Լուսինյան Գվիդոն 120
Լուսեր 10
Խալաթյանց Գ. 99
Խալդարյան Գրիգոր
Խոջամալ 127, 128
Խան Ազատ Ռուբեն 256
Խանամիրյան Հ. 112
Խաչմանեան Յ. 249, 277
Խաչատուր Կեչառեցի 31
Խաչատուր 182
Խաչատուրյան Սարգիս 209,
291
Խաչատրյան Մ. 164, 166
Խաչերեան Գեորգ (Օրֆալի)
305
Խաչիկ Դաշտենց 202
Խաչիկ Կաֆայեցի 87
Խաչիկեան Լեոն 45, 46, 167,
297
Խարանիս 15
Խորավերդյան Կ. Ս. 140
Խրիմեան Ա. Մկրտիչ 274, 307
Շովիկյան Հ. 259
Կազադուր Սիրիա 183
Կաթարներ 10
Կալիս (Կադիքս) 298
Կամբեռլենդ, դուքս 127
Կաչա Ալեսանդրոյ եպս. 48
Կապեյետտի Գ. 42
Կապեյլինի 36
Կառլ X Շվեդիայի Արքա 199
Կառլ XII Շվեդիայի Արքա
199
Կառլ XV Շվեդիայի Արքա
201
Կառլոս II Անգլիայի Արքա
124

Կաստանիեր դը Շատոնեոֆ 181
 Կաստելոս Ե. 125
 Կատարինե 153
 Կարագյոզյան Հովարդ 264
 Կարաչոնյ 95
 Կարապետ Ադրիանացի 147, 149, 169
 Կարապետ Գրեգուար 179
 Կարապետյան Մինաս 210
 Կարապետյան Նշան (Ռուբեն Խան Ազատ) 256
 Կարապետ 153
 Կարիեր Օգյուստ 16, 189
 Կարինյան Ա. 165
 Կարլոս I Իսպանիայի Արքա 294
 Կարլոս II Իսպանիայի Արքա 298
 Կարո Մկրտիչ (Կարոյան) 291
 Կարոլոս III Մեծ, Արքա 18
 Կարոլոս V Արքա 50
 Կարպաչչիոյ 70
 Կառալուչչի դե (դե Կառալլինի, դե Կառալլիս, դե Կաբելոսիս) 31
 Կեյզայի Շիմոն 83
 Կեսփերանոս Պօղոս 18
 Կեծկացի Յակոբ 297
 Կիչ Անտալ 95
 Կիչ Միկոշ 168
 Կիրակոսյան Ա. 194, 283
 Կիրակոսյան Կարապետ 239
 Կիրակոսյան Մինաս 276
 Կիլեսերեան Բ. 74
 Կիրակոս (Խոջա) 125
 Կլեմանտ 193

Կղեմես III Պապ 29
 Կղեմես IV Պապ 32
 Կղեմես V Պապ 35, 39, 43
 Կղեմես VI Պապ 36, 40, 46
 Կղեմես XI Պապ 75
 Կյոպեր 95
 Կյուլեսերյան Բաբկեն եպս. 263
 Կյուլեսերյան Լ. 259
 Կոզմաս պատրիկ 18
 Կոլբեր 178, 179, 181, 182, 184, 187
 Կոկաս 14
 Կոկշուտ Հարի 317
 Կոմոն մարկիզ 186
 Կոստանդ II Կայսր 17
 Կոնստանդին զորավար 120
 Կոնստանդին թագավոր 120
 Կոնստանդին իշխան 117, 120
 Կոնստանդին Կոպրոնիմոս կայսր 10, 17
 Կոնստանդին Մեծ 58, 119
 Կոստանդ(ին) Ջուդայեցի 167, 298
 Կոնստանդին Վահկացի Սսի կաթողիկոս 53
 Կոնստանդին III Կեսարացի կաթողիկոս 41
 Կոնստանդին V կայսր 18, 57
 Կոստանեանց Կ. 190
 Կովաչ Բալինո 96
 Կորբույ Դոմոկոշ 86
 Կորկախ Մոռ 112
 Կորկոտյան Զ. 149
 Կորնիկ Չ. 137
 Կորյուն 159
 Կորվին Մատյաշ Արքա 86
 Կուն Լասլո 85

Կուն Գեյզա 104
 Կուրյան Պոլ 317, 322
 Կուրյաններ 321, 322
 Կրոմվել Օլիվեր 124
 Հաազ (դը լա) 184
 Հաարոն Նորվեգիայի Արքա 198
 Հաբսբուրգներ 90, 93, 94, 107
 Հակոբ Գ. (Յակոբ IV) Ջուդայեցի Կաթողիկոս 62, 150, 155, 157
 Հակոբյան Գ. 227
 Հակոբյան Կարապետ 135, 136
 Հակոբջան տե՛ս Ակոլջեան դը Ռիչան 181
 Հաճի Պետրոս 301
 Համազասպյան Թադեոս 180
 Համաստեղ (Համբարձում Գելենյան) 288
 Հայկ Վ. 256, 268, 269
 Հայկազն, տե՛ս Սան Դաիմոյ Արմենոյ (Ս. Դաիթ Հայկազն) 20
 Հանկովիչ Դյորդյ 95
 Հանուեյ Անգլիացի 129
 Հարբորդ Ջեյմս 270
 Հարդինգ Ռուբըն 270
 Հարութ Եղիշե 289
 Հարությունյան Բագրատ 219
 Հացունի Հ. Վարդան 81
 Հեգ Ինգա Բրիթա 199
 Հեդերվարի Կունեն 109
 Հեթում I 118
 Հեթում II 119, 157
 Հեթում (Հայթոն) 21
 Հեթում, Կոռիկոսի իշխան 64
 Հեթում Պատմիչ 121

Հեմլին Սիրուս 209
 Հենրի Ֆ. 111, 112, 115
 Հենրիկոս III 118
 Հերակլեաններ 15
 Հերինգա Վ. 144
 Հերման Անտալ 96, 97, 104, 105, 107
 Հերուիմ եպս. 112
 Հիսուս 114
 Հիսուսյաններ 181
 Հյու Սմիթսոն 127
 Հյունքիարբեյ նոյան Հովհաննես 194
 Հյունքյարբեյենոյան Լեոն 193
 Հոմերոս 80
 Հոնորիոս II Պապ 27
 Հովեան Գրիգոր 302
 Հովհան Ռոտունցի 162
 Հովհաննես Ամասիացի վրդ. 148
 Հովհաննես Անկյուրիացի (նաև Մոլիմո) 150, 151
 Հովհաննես Ապամեացի եպս. 52
 Հովհաննիսյան Ա. 162, 170, 184
 Հովհաննիսյան Հայկ 291
 Հովհաննիսյան Եղիա 107, 110,
 Հովուեան Գրիգոր 301
 Հովսեփ Փուշման 291
 Հովսեփ Էմին 127
 Հուայտ Մաքսուել 65
 Հուս 10
 Հոփսիմեանց կրոնատորուհիներ 34
 Չաննիմի դի Սկալա 69

Չիանի Մարկո 45
 Հազանչյան Վարազդատ 239
 Հազար-Չարըզ 289
 Հազարիոս Ջուղայեցի, որդի Աւետքի 152
 Հազիկեան Արսէն
 (Հազիկյան Արսէն) 81, 155
 Հասաբյան Միհրան Գրիգոր 239
 Հարբյան Մարգարա դը 180, 181
 Հարիբջանյան Ս.Գ. 258, 262
 Հյուրեկյան 192
 Հուկաս Խարբերդցի 297
 Հուկաս Ավետարանիչ 114
 Հուկաս Վանանդեցի
 (Նուրիջանյան) 126, 147, 150, 154, 156, 163-168, 171
 Հուկասյան Խաչիկ, նաև Լուկաչի Քրիստոֆ 83
 Հուկիոս III Պապ 28, 29
 Ճեմճեմյան Հ. Սահակ 155
 Ճիզնճյան (Ճիզնճեան) Մ. Գ. 207, 216, 229, 233, 247, 252, 256-257, 259, 261, 268-271, 274
 Մաթեոսյան Հակոբ 210
 Մաթեոսյան Պարոնիկ 210
 Մաթորեզ Ժ. 183
 Մալակոտտի Անտոնիոյ 32
 Մալեմեզյան Ս. 259
 Մալիբան 183
 Մալխաս 258
 Մալքոլմ Ջեյմս, տե՛ս նաև Մելքոնյան Ա. 136
 Մակալում Ֆրեդերիկ 326
 Մակարիոս Ս. 116, 140
 Մակեդոնեանների տոհմ 14

Մակլեր Ֆրեդերիկ 189
 Մամիկոնեան Ալեքսիս
 Մուշեղ (Մուսելէս) 17
 Մամուլյան Վերժինե 289
 Մամուլյան Ռուբեն 290
 Մանավյան Կարապետ 263
 Մանթաշեանց Աղեքսանդր
 (Մանթաշեկ Ալեքսանդր) 194
 Մանթելի Ջոն 119
 Մանկասարյան Իզաբել, նաև Ֆլորա Ջաբել 290
 Մանկունի Ն. Լ. 203, 216, 218, 220, 224-227, 229, 231, 243
 Մանկունի Նազարեթ 287
 Մանճիկեան Ք. 223
 Մանուել քարզմանիչ 121
 Մանուէլ(Կեֆալոնիայի եւ Չանտէի եպիսկոպոս) 52
 Մանչուկեան Գրիգոր 307
 Մանվելյան Մ. 289
 Մասսեհ Հարություն 127
 Մասում Փաշայ 153
 Մատաղճեան Թ. 289
 Մատթէոս առաքեալ 35, 37
 Մատթէոս ավետարանիչ 32
 Մատթէոսեղեսացի 117
 Մատթէոս Ծարեցի 149-151,
 Մատթէոս Վանանդեցի 153, 154-155, 163, 168
 Մատթէոսեան Վարդան 2, 294, 295, 304, 307, 314
 Մատտէոյ դէ Արմենիա (Մատթէոս) 50
 Մարգարիտ Շավ 180
 Մարթա 174
 Մարիամ Հովհաննես 191
 Մարիայ, Թեոփիլոս կայսեր դուստրը 18

Մարկոյ Պօլոյ 9, 64
 Մարկոս ավետարանիչ 114
 Մարկոսյան Ռաֆայել 194
 Մարտիկանյան Օրորա 290
 Մարտինելլի 30
 Մարտին, Տոմաչի հայ
 եպիսկոպոս 86
 Մարտին Ջոն 205
 Մարտինիանի Եակոբոյ 32
 Մարտիրոսեան Լ. 211, 255, 265
 Մարտիրոս, երզնկացի
 եպիսկոպոս 52
 Մարտոն հայ 86
 Մարտոն Դավիթ 105
 Մարտոնֆի գերդաստան 103
 Մարտոնֆի Մարտոն 108
 Մարտունի Ա. (Մյասնիկյան Ա.) 262
 Մաքսիմիլիանոս պրոկոնսուլ 20
 Մեղիչիներ 175
 Մելիք-Շահնազարյան Միր
 Դաուդ-Ծատուր 191
 Մելիքեան Ա. 223
 Մելիքյան Մարտիրոս 291
 Մելիքյան 289
 Մելքիսեդեկ Կ. Պոլսի
 Պատրիարք 72, 73
 Մելքոն դի Նազար 180
 Մելքոնեան Հ. Ստեփանոս
 (Մխիթարեան Աբբահայր) 76, 78
 Մելքոնյան Ա. 136
 Մելքոնյան Ե. 149
 Մեհրաբյան Հարություն 291
 Մեհրաբյան Հելեն 291
 Մեյն Անտուան 190

Մեսիայան Երվանդ 288
 Մեսիմի Օդոլ 173
 Մերգայան Դյուլա 96, 107
 Մերուժանոֆ 110
 Մետեյրոս տէ Ալպուբերքէ 306
 Մժեժ (Միզեզիոս) 17
 Մինաս եպիսկոպոս 90, 91
 Մինաս Ս. 116
 Մինասյան Սարգիս 210
 Մինասյան Սիմոն 210
 Միսէ Ալֆրեդ դը 80
 Միստրալ Ֆրեդերիկ 193
 Միրանդեան Պետրոս 49
 Միրանտիս Պետրոս
 (Պետրոս Միրանի) 49
 Միրաք Ռ. 225
 Միրգայան Պողոս Ամիրացի 129
 Միրգայանց 192
 Միրզոյան Հ. 155, 156, 160, 167, 170
 Միրայել Վանանդեցի 163
 Միրայելյան Վարդգես 3
 Միրայել Տեղապահ
 Կաթողիկոս 31
 Մխիթարեան 314
 Մխիթարեան Գիտ 301
 Մխիթարեան միաբանութիւն
 31, 70, 71, 76, 78, 79, 81
 Մխիթարեաններ 4, 46, 66, 67, 71, 74, 78, 80, 81
 Մխիթար Մեքաստացի 4, 5, 37, 40, 46, 52, 61, 66-77, 81
 Մխիթարյան Հ. 161
 Մկունդ Տ. 247-249, 273
 Մկրյան Մարտիրոս 278
 Մկրտիչ Էմին 99
 Մկրտիչ որդի Յովհաննէս 298

Մկրտիչ Յակոբ 298
Մկրտիչ Պինայեան 304
Մյասնիկյան Ա. (Մարտունի Ա.) 262
Մյուլլեր Վա. 99
Մնացականյան Ասատուր 115
Մոեն Ֆ. 229
Մոլինո (տես Անկյուրիացի Հովհաննես) 150
Մոլնարյան Անտալ 96, 97, 103, 104
Մոնթեսինո Ֆերնանտո 296
Մոսկոֆեան Հայկ 312, 313
Մովսես Խորենացի (Մօսէս, Մովսէս) 102, 126, 158, 161, 162, 169
Մովսես III Տաթևացի
Կաթողիկոս 62, 150, 151
Մորգենթաու Հենրի 207
Մորե գերդաստան 86
Մարդալա 187
Մոքսման 17
Մուքաֆեան Չարեհ 81
Մուշեղ Վայգունի 239
Մուշեղյաններ 219
Մուրադ, Գրովալիայի
հայազգի իեսպան 125
Մուրատ Գեորգ 34
Մուրատճայան Հովհաննես 200
Մուրատովիչ Սեֆեր 88
Մսերյան Լ. 99
Մօրիկ գերդեստան 86
Յագիջյան Հովհաննես 273, 276
Յակար 86
Յակոբ Մեղապարտ 63, 66, 70

Յակոբ (Յակօբ) IV
Ջուղայեցի կաթողիկոս 62, 150, 155, 157
Յակոբ Հայ 297
Յակոբսոն Սելմա 201
Յարճանյան Ատոմ (նաև Սիամանթո) 258
Յարութիւն Ալպերթ 309
Յարութիւնեան Յ. 297
Յիսուսեաններ 47, 61
Յոհաննէս Անկիւր(ի)ացի նաև Մոլինո 150, 151
Յովակիմ 311
Յովհաննէս Կոլոս
Պատրիարք 74
Յովհան Մանուկ 37
Յովհաննէս արք. Արշարունի 312
Յովհաննէս Դալիթ
Եղեսիացի 52
Յովհաննէս եպս. Ապամեացի 52
Յովհաննէս եպիսկոպոս 32
Յովհաննէս քահանա (Պերուջայ) 35
Յովհաննէս Երդոստենց Ջուղայեցի 37
Յովհաննէս XII Պապ 44
Յովհաննէս XII արքեպ. Ապոստոլ (Առաքեալ) 51
Յովհաննէս XXII Պապ 37, 38
Յովհաննէս Չմշկիկ 10, 14, 15
Յովհաննէս Արշակունի 14
Յովհաննէս (Մալթա) 50
Յովնանեան 79
Յովսէփեան Ա. 140
Յուդա առաքյալ 36
Յուսուֆյան Հովհաննէս 258

Յօհաննիս (Ֆլամենկ) 153
Նաբեղ 13
Նադիր շահ 129
Նազարբեկ Ավետիս 256, 257
Նազարբեկյան Ավետիս 137
Նազարբեկյան Մարո 137
Նազարեան Ղազար 304
Նազար (խոջա) 179, 180
Նազարյան Մելքոն 179
Նազիմովա Ալլա 290
Նահապետ I Եղեացի 73
Նավայ Ջովաննի 50
Նարիմեան Ակուստին 307
Նարսէս (Ներսէս, Նարսոս)
Պատրիկ Ներքինի 13, 14, 22
Նաւէլեան Փետրո 304
Նեստոր 187
Ներսես Եպիսկոպոս 121
Ներսես վրդ. Երեսանցի 89
Ներսես Շնորհալի (Կլայեցի) 19, 27, 59, 77, 132, 150, 151, 169
Ներսէս Բալենց 52
Ներսէս Լամբրոնացի 28, 29, 59
Ներսէսեան Խոսրով 306
Նիկալայ 173
Նիկեփոր Փոկաս կայսր 15, 18
Նիկեփորոս I 18
Նիկեփորոս Երեց 18
Նիկոլայոս կամ Միկլոշ Կիշ 168
Նիկողայոս I Պապ 19
Նիկողայոս IV Պապ 32
Նիկօլեան Ս. Գ. 304
Նիպրի 123
Նշան Յովհաննէս 307

Նշան Պերտա 307
Նովակ Գերդաստան 95
Նորայր Բյուզանդացի (Ստեփան Գազեզյան-ճիզմեճյան) 201
Նորեղէս Գեորգ Կ պրացի 52
Նորիլսան 56
Նորիջան 95
Նորիջանյան Ղուկաս 126
Նորիջանեաններ 165
Շաբանյան Արսեն 194
Շախկյան Գայանէ 371
Շահ Աբաս (Աբբաս) 49, 56, 68, 128, 144, 145, 159
Շահազիզ Ե. 103
Շահամիրյան 154
Շահան Ջրպետ, Ժակ 189, 191
Շահին Գալուստ 89,
Շահին Էդգար 138, 195
Շահմուրադյան Արմենակ 290
Շահնազարյան Հ.
Կարապետ (նաև Շահնազարեան) 136, 190
Շահ-Պարոնյան Ժորժ 291
Շայն (Շահինյան) Թամարա 290
Շառլ Պեգի 193
Շառլմանյ (Կառլոս I Մեծ) 173
Շարփ Ջոն 126
Շեհրիմանեան (Մերիման, Շեհրիման) 64, 65
Շեհրիյանց ընտանիք 191
Շիմայի Գերգեյ (Գրիգոր) 103, 107
Շիմայի Յանոշ 106

Շիշմանյան Ռաֆայել 195
Շիրան Հ. Ստեփանոս 299
Շխրրտմեան Ս. 311
Շխյան Սիմոն 258
Շյուց Էդմոն 83-85
Շրենդեր Յ. 156
Ոսկան Երեւանցի 62, 63, 147,
149, 150, 152-163, 165, 179,
180
Ոսկանյան Նինել 149
Ոսկանյան Ստեփան 191
Ոսկանյան Խաչատուր 207
Որբունի Չարեն 288
Ուանիս Հայ 191
Ուգոլինոյ Յարութիւն
(Արութիւն, Արթին, Յարութիւն)
49
Ուղենոայն Մ. Ա. 69
Ութուջյան 322
Ութուջյան Հ. Սահակ 192
Ութուջյաններ 321
Ուիլիամ Ու. 138
Ուիլսոն Վուդրո (Ուիլսոն
Վուտրո) 269
Ուլֆտ վան 146
Ուդուրլեան Հ. Մեսրոպ 30, 37,
48, 49
Ուդուրլու 153
Ունիթոռներ 73
Ուոլսինհեմ Թոմաս 120
Ուոշբըրն Չ. 229
Ուրբանոս II Պապ 44
Ուրբանոս III Պապ 33
Չագմագմեան Յ. Յ. 216, 217
Չակիրյան Վ. 134
Չամչեանց Հ. Միքայել 27-29,
74, 78, 155
Չամբերի Լաուսոն 326

Չամբերի Ուիլիամ 326
Չարչաֆնյան Թ. 258
Չերագ Միմաս 137, 138, 193
Չիթչյան Գարեգին 256, 257
Չիլինգարյան Հակոբ 103
Չիլինգիրյան Մարութ 194
Չիկի Գերգեյ 103
Չիչեկյան 326
Չմչկյան Վարդան 203
Չօբանեան Պաւել 295, 296
Չոպանյան Արշակ
(Չօբանեան Արշակ) 82, 193
Չոփուրյան Ազատ 290
Պալին Նիլս Գոուտավ 201
Պաղտասարյան Մ. 287
Պապայեան Գաբրիէլ 307
Պապարիգոպուլուս 11
Պապլետեան Յովհաննէս 165,
303
Պապպ Բոգդան 100
Պապպ Գոուտավ 97, 103, 105
Պապօ Կ. (Պապոյեան) 310,
312
Պասկալ 183
Պասյան Ալեքսիա 290
Պատկանյան Ռ. 103
Պատրիցիոս էքս Գրեգորոս
22
Պատրոբանյ գերդաստան 95
Պատրուբանյան Ղուկաս 97,
102, 104
Պարասաբեան Պաղտասար
311
Պարգետեան Պարգեւ 313
Պարթեւյան Սուրեն (Միսակ
Պարտիզպանյան) 256, 258,
287
Պարոնյան Գ. Ս. 136

Պարոնյան Ս. 138, 139
Պարսամեան Ս. 230
Պարտեչիպացիոյ
Ջուստինիանոյ 22
Պաւլիկեաններ
(Պավլիկյաններ) 10, 11, 15,
18, 24, 57, 59, 84
Պեգի Շառլ 193
Պեգազյան Թորգոմ 290
Պելինճեան (Պելինտեան)
Մարիա 300
Պելլեգրինի (Պելլեգրինո,
Տիբալդի) 34
Պեյլեկճյան 201
Պեյլերյան Արթուր 136
Պեննեյան Խաչատուր 263
Պեշիկթաշլեան Մկրտիչ 81,
103
Պետելե Իշտվան 103
Պետի դե լա Կրուա 183
Պետրոս Սիկիլիացի 24
Պետրոս I Արքա 164
Պետրոս եպիսկոպոս 197
Պետրոս դի Սարիատ 299
Պետրոս, որդի Յովհաննէսին
299
Պետրոս Դորան (Դօրան)
Ջահկեցի 299
Պետրոս Ջուդայեցի 152
Պետրոս Նազարեթի
եպիսկոպոս 45
Պետրոս 50, 113
Պետրոս Հաճի 301
Պետրոս առաքեալ 21
Պետրոս Գիլանենց 152
Պէջիբեան Ա. 49
Պիեռ, Կիպրոսի արքա 118.

Պիետրոյ դե Արմենիա
(Մալթա) 50
Պիթիվիե Գրիգոր դը 173
Պինայեան Նարսիսո 304
Պինգիրյան Գայանե 85
Պիոս IV Պապ 31
Պիոս V Պապ 31
Պիպինոս 18
Պիցցամիլիո Ջիլբերտոյ 65
Պողոս Անտոնիո 177,
Պողոս Նուբար (Նուպար)
փաշա 194, 195, 269
Պուրսալի Ժան, տե՛ս նաև
Պրոսալյան Հովհաննէս 136
Պրեսանտե Ֆրանսիս դը 193
Պրոկոպիոս 14
Պօղարեան Ն. 35
Պօղոս II Պապ 33
Պօղոսեան Յ. Պ. 312
Ջաղացպանյան Միմաս 291
Ջերարդ Ջեյմս 270
Ջոզեֆ Ջ. Մ. 138
Ջոնս Ու. 127
Ջովաննի դի Նավա, ծովակալ
50
Ջոտտո 59
Ջորջ Հայ 205
Ջուստինիանի Մարիոյ
Անտոնիոյ 63
Ջուստինիանի Ջիրոլամոյ 63
Ջվան Պրէթիկայթօր 299
Ռաբըր Հուդ 299
Ռակոցի 90
Ռարեշ Շտեֆան 86
Ռարեշ Պետրոս 88
Ռաֆայել 80
Ռաֆայելյան Ալեքսանդր 128,
129

Ռ-աֆայել Հովհաննես 127
Ռենոդո աբբա 183
Ռետի Լասլո 86
Ռեքս Էրմենիե 21
Ռզվանյան Անիցա 291
Ռիշելյո 175, 176
Ռիչարդ I Առյուծասիրտ 117
Ռշտունի Հրանդ Սարգիս 90, 107
Ռոբինզոն Էմիլի 138
Ռոմուզիո 64
Ռոյ Միլվիո վան 145, 165
Ռոմանոս Լեկապենոս 15
Ռոսաս Խուան Մանուել 302
Ռոստան Էդմոն 192
Ռոստան Օմեն 192
Ռուդնյանսկի Դյուլա 103
Ռուդոլֆ եպիսկոպոս 198
Ռուպի Ռ-աֆայել 183
Ռուստամ 189, 191
Ս. Բարսեղ 32, 33, 39, 42, 45, 47, 75, 118, 120
Ս. Բիազոյ (Ս. Վլաս)
Սեբաստիայի եպս. 21
Ս. Կարոլոս 41
Ս. Կոսմայ 41
Ս. Գրիգոր Հայ Քվան
Գրեգորիոյ Արմենոյ 38
Ս. Հովսիսիմէ 17, 21, 35
Ս. Մենայ 22
Ս. Պետրոս (Պոնտեկուրենէ) 41
Ս. Պօղոս 35
Ս. Սիմէոն 20
Ս. Օգոստինոս 34
Ս. Օնոփիոս 47
Ս. Փրանկիսկոս 36

Սադուրի Ջեյքըր (Հակոբ Սադուրյան) 205
Սալահեդդին 32
Սահակյան Երվանդ 288
Սահակյան Ասլան 210
Սահունի Ս. 134
Սապահ-Գյուլյան Ստեփան 256
Սապունճեան Ջաւէն 303
Սապունճեան Յակոբ 307
Սավալյան Ա. 149
Սարաջյան Հովսէպի վրդ. 274
Սարաֆեան Գեորգ Ա. 312
Սարբանկ դի Բալալակաւ Արմէնի 296
Սարգիս վրդ. Շնորհալի 28
Սարգիսեան Գարեգին վրդ. 61
Սարգսեան Պ. Գ. 45
Սարիադ Ի. 125
Սարիադ Ջուղայեցի 152
Սարուխան Առաքել 123, 140-144, 147-149, 153, 155, 163
Սաֆար Խոջա 48, 68
Սեբաստիան Չիանի Դոժ 45
Սեթ Աբգար 135, 136
ՍեթՄեսրոբ 124
Սելլի Կալման 109
Սենեկե, մարկիզ 181
Սերալյան Միհրան 291
Սերաֆ Հովհաննես 191
Սերգիս Պոլ, նաև Պոլ դը
Սալոմոն 179
Սերոբյան Մուշեղ եպիսկոպոս 130-134, 208-211, 214, 223, 229, 231-233, 235, 236, 244, 245, 247-251, 272,

273, 277, 278, 280, 287, 290, 291
Սերվատիոս 116, 140
Սերվիտներ 33
Սեւեն, աբբա 187, 188
Սեքլեմյան Կ. 258
Սթյուարդ Աննա 126
Սիամանթո (նաև Ատոմ Յարճանյան) 258
Սիբիլեան 77
Սիմսարեան 301
Սիմեոն եպիսկոպոս 113
Սիմեոն Ջուղայեցի 160
Սիմեոն 20
Սիմեոն առաքեալ 36
Սիմեոն Լեհացի 152
Սիմոն Գեորգի 180
Սիմոնյան Անահիտ 2
Սինեորիլի 30
Սիտալ Կարապետ 288
Սիւմբատիկիոս (Սմբատիկ) 19
Սիւրմէլեան Ջաւէն 81
Սկալա Ծանճինի դի 69
Սկոնեքեկ Ադրիան 168
Սմբատ Սպարապետ 85
Սմիթ Ուոլթեր Ջորջ 269
Սմիթսոն Հյու, Կոմս 127
Սյունի 291
Սոլունկ 88
Սոնգոտյան Խաչիկ (նաև Սոնկոդեան) 96, 97, 102, 106
Սորգուկ Պ. Գ. 136
Սուլեյման I 87
Սուլեյման շահ 184
Սուլթանյան Պապաջան 147
Սուլթանշահ (Աբգար Եղոկացու որդին) 31

Սուրաբյան Մարի(ամ) 289, 291
Սուրաբյան Սեդրակ 289
Սուրեան Անտոն (Արմենոյ) 55
Սվազլյան Մարի 137, 278
Սվազլյան Միլան (Սվազլը) 136, 137, 256, 257, 267, 271
Սվաճյան Սերովքե 194
Ստեփան Ոսկան 191
Ստեփանյան Ա. 139
Ստեփանոս եպսկ. 119, 197
Ստեփանոս վանական 113, 120
Ստեփանոս Սարմաստեցի 62
Ստրժիգովսկի Բ. 12, 115
Սրապեան Արամայիս 81
Սրապիոն Ուրիայեցի կաթողիկոս 150
Սփարեյ Աքսել 199
Սքոթ Վալթեր 80
Վազգեն Ա. Կաթողիկոս 147, 149
Վախտյան Հակոբ 197
Վախտյան Մարկոս 197
Վահե Հայկ 288
Վայգունի Մուշեղ 239
Վանանդեցիներ 147, 150, 154, 155, 158, 162-166, 170
Վանթոն Հենրիկ (Չաքարիա Շեիրիման) 64
Վասիլ I Կայսր 18, 24
Վարդաթիչ 250
Վարդան Այգեկցի 158, 159
Վարդան Պատմիչ 29
Վարդանեան Եզնիկ քահանա 301, 314
Վարդիկ Պետրոս 88

Վարդյան Սեդրակ 289
 Վարդուկյան Բարսեղ 285
 Վարուժան Դանիել 66, 81
 Վեհապետյան Հարություն 208
 Վրդաբայան Օգսենտ(ի)ոս 90, 91
 Վիգլեֆ 10
 Վիլնյով 188
 Վիլֆրուա Աբբա 187
 Վիլեռու Ժաբ 72
 Վինսոֆ Ժոֆրեյ դը (Վինոսավլո) 117
 Վիստոն Գուլելմոս 126
 Վիստոն եղբայրներ 128
 Վիստոն Ուիլյամ 126
 Վիստոն Ջորջ 126
 Վիտեազու Միհայ 88
 Վյորոշ Անտալ 87, 91
 Վոյթ Անտալ 103
 Վոնիֆակիոս VIII (Բոնիֆատիոս) 51
 Վռամյան Արշակ 258
 Վրացեան Սիմոն 258
 Վրույր Վարդան 256
 Տաղավարյան Նազարեթ 194
 Տամատ Ահարոն 110
 Տամատյան ընտ. 201
 Տայեան Արբուն 81
 Տաշեան Յակոբոս 79
 Տատուրեան Ահարոն 81
 Տելեկի Շանդոր 95
 Տեմեշվարի Յանոշ 102, 104
 Տեր-Ասատրյան Մարգար 201
 Տեր-Սահակյան Հովհաննես 208
 Տեր-Ասատրյան Մարգար 208
 Տեր-Հակոբյան Պիեռ 197

Տեր-Ներսեսյան Ն. 155, 161
 Տեր-Սերոբյան Զրիստափոր 208, 209
 Տեր-Օհանյան, Լեւոն 290
 Տեր-Եղիազարեան Եղիա 300
 Տեր-Եղիազարեան Մարիամ 300
 Տեր-Խորենեան Նորայր Ա. քինյ. 304, 311
 Տեր-Մարուխյանը 194
 Տեր-Մինասյան Սենեքերիմ 208
 Տեր-Միքելեան Ա. 28
 Տեր-Յովհաննեան Յարութիմ 298
 Տեր-Ներսեսեան վրդ. 63
 Տեր-Սահակեան Հ. Կ. 15
 Տիրալո, տես Պելլեգրինոյ 34
 Տիգրանյան Ռուբեն 291
 Տիսա Իշտվան 108, 109
 Տիսա Կալման 108, 109
 Տիրան Արսեն 256
 Տոմպոշ Գերգեյ 95
 Տոնինի 32
 Տուրոցի Յանոշ 83
 Տրամեցցինոյ Միքելե 63
 Տրդատեան Տ. 233
 Տրոչանի Ժոլտ 92
 Տոնապետեան Գեորգ 311
 Բաֆֆի 105
 Բաֆֆի Աննա 132
 Բաֆֆի Արամ 132, 137, 138
 Բաֆֆի Արշակ 132, 138
 Բիքկլման Եան Եանես 153
 Յեց Եանոշ 94, 101, 301, 302
 Փազաս 14
 Փանոս, խոջա 179

Փանոսյան (Չաբել Արամ) 290
 Փարթամեան Վ. 129
 Փափազեան Վահրամ 81
 Փափազյան Գարեգին 136
 Փափազյան Լեւոն 258
 Փափազյան Վահան, Կոմս 203
 Փափազյան Կարապետ 256, 257, 259
 Փիլիպպոս Ա. Ադրակեցի 62
 Փիլիպպոս Կաթողիկոս 151
 Փիրումյան Ռ. 206
 Փոլադ Տիգրան 194
 Փոկաս Նիկեփոր 15, 18
 Փորթուգալյան Սկրտիչ 192, 247, 256, 273
 Փուշման Հովսեփ 291
 Փուշման Կարապետ 249
 Փուշմաններ 212
 Փրանկլիսկեաններ 11, 33
 Փրոֆֆ-Գալֆայան Գրիգոր 291
 Քարաբներ 186
 Քալանթար Փ. 125
 Քանան Ջուլայեցի (խոճայ) 152
 Քաշադյուր (Խաչատուր) 182
 Քաջազնունի Հովհաննես 269
 Քառոն 182
 Քասունի վեր. Ե.Ս. 276
 Քարամյան Է. Ռ. 128
 Քարթրայո Ջոն 123
 Քիյար Պիեր 193
 Քիշ Անտալ (Կիշ) 95
 Քիշ Լոնյո (Կիշ) 95, 101
 Քիպարեան վրդ. 67
 Բյուրքյան Ալիծ 290

Բյուրքյան Վահան 263
 Բոլանջյան Սուրեն 86-89, 155, 157, 302
 Բոջեան Հ. Ս. 15
 Բոսյան Արամ 196
 Բորվին Թոմաս 210
 Բուբեյան Անդերս 199
 Բուշնարյան Սարգիս 291
 Բրիտլետո 140
 Բրիստափոր Գուրմպոս 294
 Բրիստոֆորոյ Արմենոյ (Բրիստափոր Հայ) 63
 Բրմոյեան Մամուլ 306
 Օբելարիոյ Դոժ 18
 Օգոստինոս Ալետիք (Ֆրա) 49
 Օթոն եպսկ. 28
 Օթոն I 7
 Օլիվետաններ 36, 44
 Օհան Դեմիրճյան 201
 Օհան քահանա, Ուորուրտի որդի 153
 Օհան Ջուլայեցի 87
 Օհանյան Արմենուի 291
 Օհանյան Մարգարիտ 202
 Օղասապյան Հակոբ 258
 Օմոն Հանրի 16
 Օշին 51, 117, 198
 Օռլեանի դուքս 183
 Օսգյան (Օսկյան) Հակոբ 194
 դ'Օստոն Աբրահամ Կոնստանդին 200
 դ'Օստոն Իգնատիոս Մուրաջա 200
 դ'Օստոն Լյուսի Կլեր Մուրաջա 200
 Օտյան Հ. Գրիգոր 192
 Օտյան Երվանդ 137

Օրմանյան Մ. 155
 Օրտոլանի 64
 Օֆենբախ Ժաք 80
 Ֆարրիչիուս Անտոնիուս
 Բենեդիկուս 34
 Ֆարսի Հովհաննես 183
 Ֆարսի Ստեփաննոս 183
 Ֆեթվանյան (Ֆեթվանեան)
 Արշակ 291
 Ֆերդինանդ I Տոսկանայի
 Մեծ Դուքս 49
 Ֆերդինանդ II Արագոնացի
 17, 50
 Ֆերենց Շալամոն 86
 Ֆլեմալդյան Գ. 138
 Ֆիլիպ Գեղեցիկ 142
 Ֆիլիպպա, Անգլիայի
 թագուհի 121
 Ֆլորա Ջաբել, տես նաև
 Մանկասարյան Իզաբել 290
 Ֆլորիվալ Պոլ Էմիլ լը Վալյան
 189
 Ֆոկոլյան Ա. 86, 89
 Ֆոնսեկա 187
 Ֆոսիյոն Հանրի 15
 Ֆրանչեսկոյ դե Պերուզիոյ 44
 Ֆրանչեսկոյ II եպսկ. 36, 42
 Ֆրանս Անատոլ 193
 Ֆրանսուա I Արքա 173
 Ֆրանցիսկեան քոյրեր 44
 Ֆրատի Մինիմի 48
 Ֆրեժյուս Լյուդովիկոս 174
 Ֆրուասարը Ժան 120, 121
 Ֆուրթ Փլլոսի 305
 Abasz (Mar Abasz Katina) 102
 Abela F. 50
 Adela Pellegrino 308
 Adjemian Aram 316

Adonz N. 18
 Agathangelos 102
 Albarracín María Inés 310
 Albuquerque Medeiros de 306
 Alichan P. L. (Alisan Leo,
 Alishan) 55, 68, 104
 Alsina Juan 310
 Amari 18
 Amore A. 20
 Ananian P. 15, 17, 59
 Andrzej Nils Uggla 199
 Angeles F. Delor 225
 Anisson-Dupperon coll. 179
 Antaramian Carlos 306
 Antreassian J. 218
 Argüello Rodolfo Sandino 315
 Armellini 30
 Arpee L. A. 208
 Arshile Gorky 291
 Arteaga Juan José 308
 Arvieux (chevalier d') 177
 Ashjian Mesrob Arch. 274
 Atamian S. 258
 Aussenzio 21
 Avakian A. S. 274
 Avedik Lukacs 103
 Baltrusaitis J. 15, 16
 Basil A. 129
 Beata Chiara da Rimini 33
 Bekius R. 145, 146
 Benedicti A. A. 52
 Bertil Lundman 196
 Bertoli B. 67
 Biagio 21
 Billoud J. 173
 Binayan Carmona 297, 299,
 302, 304, 312
 Binayan Narcisso 309

Björkman Walther 199
 Boghosian H. B. 250, 265, 266,
 279
 Bonifacii A. A. 51
 Borromeo Carlo (Card.) 47
 Bory J.-L. 179
 Boulgourdjian Nélide 306
 Brandi M. V. 21
 Braudel F. 297
 Brehier L. 8
 Bruyssel, Ernest Jean van 141
 Bussche Emil Vanden 142
 Cappelletti G. 42
 Caraffa F. 20
 Carrière A. 16
 Cartwright John 123
 Castagnères de Châteauneuf
 184
 Cattáneo C. 300
 Chandras K. V. 244
 Charanis P. 10, 16, 18
 Chaudhury S. 167
 Clementis Pp. V 35
 Clementis Pp. VI 33, 40
 Cortese Claudia 306
 Csodalatos Avedik Grof 89
 Czetz Juan Fernando 302
 D'Ohsson C. 200
 Dachkévitch Yaroslav R. 198
 Danilov D. P. 225
 Davino Armeno 20
 Dehérain H. 184
 Diodato Armeno 89
 Dionigi 20
 Douredjian Alberto 300, 303,
 314
 Dowling E. A. 118
 Dowsett Charles 298

Dumézil Georges 189
 Dupont-Ferrier G. 185
 Duval Irma Avdjian de Arias
 302
 Eliseo (don) da Sarbanga 296
 Emdre S. van 144
 Emin Joseph 127
 Espinosa P. Antonio Vázquez
 297
 Esteban Jiran 299
 Esztegar Laszlo 103
 Eugenio 21
 Euraque Darío 315
 Eustrazio 21
 Farjat Jorge Luis 295
 Fawcett Percy 305
 Felix Avetik 95
 Finlay G. 117
 Fioravanti J. M.
 Fliche e Martin 24, 27
 Focillon H. 15
 Fray Benito Pasón 299
 Frisigensis ~~Orto~~ 28
~~Frisissart~~ sir John 121
 Gabor G. 95
 Gabrus Zachar 96
 Galli R. 22
 Gamocki Zachariasz 199
 Garampi 33
 Garsoian N. 10
 Gergely Vilagosito Szent 96
 Gervasoni S. J. 300
 Gianighian G. 70
 Gitz Pedro 306
 Goethals George 309
 González Luis Seguí 308
 Govrik Gergely 98, 102
 Grégoire H. 18

Gregorio XIII 47
Gregory S. M. 122
Grousset R. 27
Gulbenkian R. 184
Gutiérrez Jaime Lopera 303
Hammar Tomas 202
Hartman L. M. 13
Heeringa W. Gs. 144
Hermann Antal, Dr. 104
Hofmann S. I. 53
Horvath Janos 83
Hovannisian R. 218
Innocentii Pp. IV 33, 40
Iohannis AA XXII 37, 52
Ismailova T. 23
Jacob Georg 199
Jacome Armenio 297
Jorge da CruzÁ 297
Juan Bautista Jacome 298
Kalos Lajos 89
Kaprielian-Churchill, Isabel. 316
Karamanoukian Daniel 300, 303, 314
Katinai Mar Abasz 102
Kerekes-Házi Jozsef 89
Kévonian K. 167
Kévorkian R. H. 152, 180, 183, 297
Khayadjian E. 192, 193
Klich Ignacio 309, 315
Knauz F. 85
Kretschmayr H. 14
Kurth 140
Kuun Geza, Grof 104
Langlois Victor 45
Lazzari P. 20
Leoni A. 33

Liberio 21
Louis-le-Grand 185
Loyo Gilberto 309
Lukacsy (Lukatsi) Kristof 84, 96
Lundman Bertil 196
Lyskander Claus Christoffersen 198
Macarius 140
Macler Fr. 174, 176, 180, 193, 194
Mahakian Ch. 242, 243, 244, 255, 291, 293, 299
Malcom V. M. 206, 211, 216-218, 222, 224, 230, 231, 233, 239, 241, 249, 250, 276, 278-280, 284, 286, 287
Marcara Avanchinz 182
Marco Polo 9
Mardario 21
Marín-Guzmán Roberto 308
Martinelli F. 30
Marton David 103
Marvin Ortega 315
Mathorez J. 178, 182-184, 191, 194, 195
Matiossian Vartan 302, 309
Mecerian Jean 140
Mechitar (Abate) 56
Mechitaristi (PP.) 56
Megerdichian R. 274, 277, 279
Meilink-Roelofsz M. A. 144
Metafraste S. 38
Michel A. 8
Michel Nancy 309
Miller Benjamin L. 305
Miller R. M. 275

Minasian Ed. 220, 224, 225, 231
Mirak R. 212, 213, 215-226, 228, 230-232, 234-237, 240, 242, 244, 248, 256, 260, 261, 263, 265, 274-276, 279, 284, 289, 291
Molnar Antal 89, 102, 103, 104
Monfaucon 187
Montesinos Fernando 296
Mooradian K. 291
Mozes Chorenei 102
Narsete IV Klajetzi 59
Natalucci M. 21
Navarro González Moisés 309
Nersessian V. 126, 128
Nunn Charles 299
Nurikhan P. M. 56
Omon H. 16
Omont 188
Oreste 21
Orfali Jacob (Hagop Khatcherian) 305
Ortolani G. 64
Otero Leticia 306
Oudenrjin M. A., Van Den 36-38, 42, 46, 47
Palmer Steven 308
Panoux (coagi) 179
Paparigopoulos K. 11
Papp Gusztav 103
Pasón Fray Benito 299
Patrubby Lukacs 104
Paulikianer 10
Pauthier M. G. 9
Pedro Juan de Armenia 299
Pellegrino Adela 308
Petrowicz G. 53

Philippe de Zagly 184
Phocas Nicéphore 18
Picard Elisabeth 309
Piñeiro Alberto 306
Procopius 14
Puiggrós Ernesto 316
Rambert G. 184
Ramusio G. B. 65
Rantoandro G. 187
Rethy Laszlo 88, 89
Romualdo P. Maria 48
Rooy Silvio van 149, 169, 170
Rovira Alejandro 308
S. Emiliano S. 20
S. Gregorio Arcivescovo e Primate d'Armenia (S. Gregorio Illuminatore) 15, 38
Safar, Xoça 68
Salamon Ferenc 86
Sarbanga di Paleologo Armeno 304
Sarkis Armenio 300
Sayat Nova 298
Schaepens 140
Sebastiano 20
Seiman Zaccaria 64
Selingarian Jakab 103
Seth Mesrovb 124-126, 128, 309
Sherley Ant. 127
Sherley's Ant, sir 123
Simay Janos 85
Simeone 20
Singewald Joseph T. 305
Sivasliyan B. 71
Sopranis Hipólito Sancho de 298
Stephens Henry 305

Storch Tanya 299
 Strigonii 85
 Strzygowski J. 12, 16
 Summonte G. A. 38
 Swiderski Graciela 295
 Świącicka Elżbieta 199
 Szilagyí Sandor 87
 Szongott Kristoff 91, 93, 97-99,
 102,
 Tanulmanyaval Baro Nyari Pal
 89
 Tashjian J. H. 206, 208, 211,
 230, 239, 259
 Tchobanian Archag 193
 Tékéian C. D. 173, 175, 179,
 181, 186, 192
 Temesvari Janos 102
 Ter-Mkrtshian K. 10
 Thernstrom S. 220
 Thorgilsson Ari 197
 Thuroczy Janos 83
 Tommaselli M. 44
 Tonapetian M. 129
 Tootikian V. H. 276
 Torkomian V. 55
 Ture J. Arne 201
 Uluhogian G. 47
 Vannerius J. 163
 Vasari 34
 Vázquez de Espinosa P.
 Antonio 297
 Venturi 8
 VilagositoSzent Gergely 96
 Villani G. 21

Villefroy 187
 Vivoli G. 49
 Wallis W. D. 277, 284
 Wanton Enrico 64
 Washburn George 307
 Wertsman V. 206, 228, 239,
 264, 279, 284
 White Maxwell 64
 Wilmans R. 28
 Wood R. E. 309
 Yeretzian A. S. 225, 227, 230,
 234, 236-238, 249, 263, 266,
 273, 278, 279, 284, 286, 287
 Yoinville Y. 117
 Zanolli A. 35
 Zárate Pedro de 299
 Zekiyán B. L. 67-69, 140
 Zenner Walter 309
 Zorzi A. 70
 Бродель Ф. 167
 ГабриелТохатеци 89
 Гамоцький Захарій 199
 ГукасВанандеци 166
 Дашкевич Ярослав, 199
 ИзмайловаТ.А., 69, 114
 Иоанниссян А. П. 127
 Иосиф Эмин 127
 Корхмазян Э. М. 69
 Лакнес Халдор 202
 Марр Н. 159
 Микаелян Г. 117, 140
 Хачатрян М. 166
 Хмельницкий Богдан 199
 Шюц Э. (Шуц Одон) 89, 168

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱՆԿ

Ադամա (Ատամա) 134, 211,
 222, 250, 326
 Աթենք 254
 Աբլբորո 227
 Ալեքսանդրապոլ 219
 Ալեքսանդրետ 223
 Ալվիոն 111
 Ալն 250
 Ակրա 119
 Աղզուլու 219
 Աղնցիգ 250
 Ամալֆի 37, 38
 Ամբրոզիանա 48
 Ամերիկա (ԱՄՆ, Ամերիկայի
 Միացյալ Նահանգներ) 3,
 100, 182, 198, 202-203, 205-
 234, 237-243, 245-252, 254-
 260, 262-280, 282-295, 297-
 300, 307, 309-313, 315-319,
 321, 326
 Ամիտա 247
 Ամսբրդի 229
 Ամստերդամ 60, 62, 71, 122,
 124, 126, 143-157, 161-164,
 171, 177
 Այաս 118, 140, 141
 Այնթապ 134, 207, 250, 312
 Անատոլիա 321
 Անգլիա 2, 101, 117-138, 141,
 166, 177, 254, 309
 Անգլոնե 13
 Անգոլա 167
 Անդրկովկաս 134, 224
 Անթեպ 312
 Անթիլիաս 222, 269, 294

Անի 84, 90
 Անկիւրիա (Անկարա) 34
 Անկոնա (Անկոնա) 7, 14, 20,
 23, 33, 34, 40, 52
 Անտիոք 27
 Անտվերպեն 143
 Ապուլիա 7
 Աջամաստան 170
 Աոնո 48
 Առտիալ 104
 Ասիա 3, 4, 117, 138, 143,
 149, 168, 197
 Աստրախան 165
 Ավինյոն 173, 186
 Ավստրիա, Աստրիա 18, 76,
 88, 91, 302
 Ավստրո-Հունգարիա 93, 100,
 107
 Արաբկիր 250
 Արագոն 17
 Արադ 95
 Արարատ 21, 70
 Արգենտինա, Արժանքին 95,
 101, 192, 300, 302, 304, 306,
 307, 310, 313-315
 Արիզոնա 230
 Արխանգելսկ 165
 Արմենիա 13, 112, 113, 302,
 303, 316
 Արմենի, տե՛ս Կալլե դե
 Արմենի 69
 Արմորիկա 113
 Արտիալ 95, 104
 Ալինետոն 52
 Արափուլքո 299

Աքրե 304
 Աֆրիկա, Ափրիկե 3, 14, 17, 23, 167, 304
 Բազմաշեն 250
 Բաթավիա 125
 Բաթում 220
 Բալթիկ ծով 220
 Բալկանեան (Բալկանյան) երկրներ 15, 317
 Բալկաններ 10, 84, 101, 218
 Բալու-Պաղին 250
 Բալու-Սաքրաթ 250
 Բաղդատ 254
 Բաշաղակ 250
 Բաշտրալով 87
 Բաստիլ 183
 Բարակվայ կամ Բլադայ 300
 Բարսելոնայ 52
 Բաքու 135, 207, 208
 Բեբեքի թաղ. Կ. Պոլսում 213
 Բելգիա 144, 146, 168
 Բելյուք, Պելյուք 15, 140, 213, 218, 229, 261, 272, 278, 284, 296, 299, 311, 319
 Բենգալիա 133
 Բենեւենտոյ (Բենեւենթոյ) 19, 23, 51
 Բեռլին 198, 206
 Բեստերցե, Բիստրիցա 89, 93
 Բերա 74, 215
 Բզրայր 22
 Բէրու (Փէրու) 308
 Բիթինիա 183
 Բիթլիս 222
 Բինգյոլ 326
 Բիրմա 142

Բիւզանդիա, Բյուզանդիա, Բիւզանդիոն 5, 10, 13-15, 19, 26, 58, 75, 86, 120, 321
 Բլադայ, նաև Բարակվայ 308
 Բյուրական 161
 Բողեան գրադ. 130, 143
 Բոլոնիա 41, 42, 49
 Բոհեմիա 145
 Բոնա Գաբոր 96
 Բոստոն, Պոսթըն, Պոսթօն Պոսթըն, Պոստըն, Պոստոն 134, 214-215, 222, 233, 235, 236, 239, 247, 254-256, 262-267, 269, 270, 272, 275, 281, 285, 286, 288, 290, 296, 320, 334
 Բոսֆոր 193
 Բուդա 88, 89, 90, 91, 92, 95
 Բուդապէշտ 88, 91, 100, 105, 108, 109, 112
 Բուենոս Այրես, Պուէնոս Այրես 82, 308, 310, 312, 313, 315, 318-322
 Բուլղարիա, Պուլկարիա 10, 86, 102, 224, 331
 Բուրսա 183
 Բուֆալո 327
 Բրադֆորդ 327, 329, 330, 334
 Բրազիլիա, Պրազիլ, Պրասիլիա 308-310, 313, 314, 322-324
 Բրաշով 88
 Բրինդիզի 44, 53
 Բրիտանիա 20, 102, 114-116, 131, 135, 211, 212, 278, 291, 335, 336
 Բրյուզզե, Պրիւժ 144-147
 Բրուսա 183

Բրոքքոն 236
 Բրոքուորթ 269
 Գահիրե 84, 112, 113, 165, 193, 268, 302
 Գալթ (այժմ Քեմբրիջ) 320
 Գալիցիա 86
 Գասկոնիա 52
 Գարազաս (Կարակաս) 315
 Գարմինի Ս. 66
 Գարտա լիւ 13
 Գենա 140
 Գեռլա 91, 92, 94, 96, 97, 99, 105, 108
 Գետարիա 52
 Գերմանիա 326
 Գլազգո 138
 Գլենդէյլ 282
 Գյորգենսենտիմրե 91
 Գողթան գավառ 155, 156, 166
 Գոմ գյուղ 21
 Գոսթա Ռիքա 308
 Գորտոպա 310, 311
 Գուրբիոյ 42
 Գուպա (Կուրա) 304, 315
 Գրանադա 52
 Գրենդ Բեյլիլոյ 230
 Գրենիթ Սիթի 230
 Գրենլանդիա 198
 Գրինյոն 194
 Գօզան-Տաղ 312
 Դամասկոս 254
 Դամմ 143
 Դանիա 196, 198, 202
 Դաշտային Կիլիկիա 124
 Դետրոյտ 227, 228, 230, 262, 281, 283
 Դեր էլ Ջոր 253
 Դերսիմ 317

Դիարբեքիր 93, 189, 212
 Դիվրիդ, նաև Թեփրիկե 24
 Դիբբորն 227
 Դյերոյոսենտմիկոյ, նաև Ջուրջով 91
 Դյուլաֆեհերվար 87, 97
 Դյուրհեյմ 138, 139
 Դոտրելիտ 142
 Դուգբենդ 219
 Դոմբրվեն 91
 Դուրդան 191
 Դրազարկ 119
 Եգիպտոս 115, 167, 190, 191, 195, 218, 263
 Եդեմ 227
 Եթովպիա 125
 Եդեզի 250
 Եդիսաբերթուպոլիս 80, 91, 92, 94, 96, 99, 97, 102, 103, 105, 108
 Ենգիլունիայ, Ենկի Տրանիայ, Ժեյգիլունի 298
 Եոքաոնիա 111
 Եվրոպա (Եւրոպա, Երօպա) 3-5, 8-11, 25, 51, 52, 56, 59, 60, 62, 63, 71, 79, 80, 82, 84, 88, 89, 94, 101, 111, 112, 114, 116, 119, 123, 126, 127, 140, 143, 144, 146, 149, 152, 155, 161, 163, 165, 168, 169, 171, 172, 186-188, 191, 192, 195-198, 202, 205, 215-217, 237, 239, 249, 251, 264, 267, 302, 306, 308, 310, 315, 319
 Երեւան (Երևան) 5, 37, 41, 45, 83, 85-88, 91, 92, 94, 100, 104, 112, 115, 117, 129, 149, 155, 156, 160, 162, 164, 165, 167,

194-196, 202, 206, 216, 227,
258, 271, 283, 297, 298, 302,
303
Երզնկա 52
Երուսաղեմ, Երուսաղեմ 23,
27, 29, 32, 35, 51, 113, 183,
208
Եփրատ 207, 212, 232, 280
Զանգիբար 167
Զանտե 52
Զեյթուն, Զեյթուն 312, 246
Զմնառ 74
Զմյուռնիա, Զմիւռնիա 34, 56,
71, 129, 130, 134, 136, 148,
152-153, 173, 177, 191, 200,
205
Էրեշֆալվա 91
Էզեր 88
Էլ Սալվատոր 302
Էլիս Այլենդ 223, 226
Էկինեան տպարան 283
Էկյուզ 143
Էմիլիա նահանգ 41
Էնդովեր 208
Էջմիածին 72, 123, 130, 134,
135, 147, 155, 157, 158, 160,
161
Էոստրոպիոյ Ս. 42
Էսկո 143
Էստերգոմ 83-85, 87
Էստոնիա 203
Էվանսթոն 227
Էվերեկ 250
Էրզրում 72, 181, 216, 316
Էրուատոր 302
Էքս ան Պրովանս 179
Էքս լա Շապել 173
Թաուեր 122

Թավրիզ 181
Թելեգե 51
Թեհրան 298
Թերլի 235
Թեփրիկե (Դիվրիդ) 24
Թիֆլիս 46, 71, 100, 130, 134,
189, 190, 202, 203, 219, 262,
268
Թոմարգա 250, 289, 312
Թուլարա 235, 236
Թուլոն 177
Թունիս 112
Թուր 20
Թուրքիա 100, 129, 207, 212,
213, 215-217, 224
Թոքատ 250
Թրակիա 10, 14, 19
Թրոյ 227, 228, 230
Իգդիր 219
Իզմիր 60, 151, 211, 250
Իլինոյս 227, 228, 230, 243
Իմոլայ 42
Իմփերիալ Վելի 235
Ինդիանա 227
Իջնե 250
Իոլանդիա 16, 111-113, 115,
116
Իսթ Սենթ Լուիս 233, 237
Իսլանդիա 113, 116, 196-198,
202, 208
Իսպանիա, Սպանիա 9, 16,
23, 111, 141, 200, 294, 295,
298, 299
Իտալիա 2, 4-11, 13, 14, 15-
24, 25, 29-32, 34, 37-40, 41, 42,
44, 46, 49-53, 57-60, 62, 65, 66,
69, 70, 76, 79, 80, 101, 113,
116, 123, 191

69, 70, 76, 79, 80, 101, 113,
116, 123, 191
Իրան 135, 196
Լա Փլաթա 296
Լագունա (Վենետիկ) 23, 66
Լազարյան ճեմարան 99
Լայ Վերայ Գրուզ 299
Լայպցցո 141
Լանգեդոկ 186
Լանդեմուկ 111
Լատինական Ամերիկա,
Լատին Ամերիկա 2, 294, 299,
300, 301
Լեինստեր 112
Լեհաստան 86, 88, 90, 183
Լեմբերգ (Լվով) 92, 199
Լեւանտ 185
Լիբանան 74, 222, 264, 269
Լիգուրեան ծովափ 7
Լիեպայա 220
Լիհայոյ 287
Լիմա 298
Լիմասոլ 117
Լինն 227, 228, 239, 262, 280
Լիոն 173, 174, 176
Լիվերպուլ 129
Լիվինկսթրն 309
Լիվոնիա 183
Լիվոռնո, Լիտոռնոյ 49, 54, 55,
60, 71, 152, 175, 177
Լոզան 269
Լոմբարդիա 19
Լոնդոն, Լոնտոն 100, 111,
119-123, 125-137, 254
Լոս Անջելոս, Անճելոս,
Անճելոս, Անջելես 80, 218,
219, 223, 227, 235, 237, 250,
259, 277, 279, 282, 284, 312

Լորետոյ 34
Լոուել 227, 228, 230, 256
Լոուրենս 227- 230, 258
Լուի լը Գրան բուլեջ 185
Լուկկա 20, 48
Խարբերդ 207, 212, 216, 250-
252, 256, 273, 300, 301
Խազարիայ 83
Խաղաղականի
տարածաշրջան 227
Խոյլու-Թլկատին 250
Ճովք 250
Կա Ֆոսկարի 65
Կադիքս (Կալիս) 52, 297, 298,
300
Կազան 165
Կալարքիա 7, 18, 19
Կալիֆոռնիա (Քալիֆորնիայ)
212, 219, 226-228, 230, 234-
239, 241, 243, 264, 274, 277,
283, 287, 316
Կալլե դելլե Լանտոնե
(Լապտերների փողոցը
Վենետիկում, Կանթեղների
նրբանցք, հետագայում Կալլե
դը Արմենի) 45, 69
Կալկաթա 100, 138
Կահիրե 263
Կամպոյ դի Պոնտե 47
Կանադա (Գամատայ) 2, 218,
279, 316-227
Կանարիայ 299
Կանդիայ 68
Կանգաս 230
Կանտ (Գանտ, Բելգիա) 301
Կապիտուլի 87
Կառլստնի տպարան 201

Կաստելյոյի վանք (Վենետիկ) 40, 69
Կաստելֆիդարոյ 34
Կավա 37
Կատանիայ 51
Կատովից 90
Կարդագինե 300
Կարթուսեան վանք,
Կարտուզեանց, Չերթոզայ 49
Կարին 250, 301
Կարնդոն 116
Կարնեզի լիցեյ 288
Կարպատներ 83, 110
Կարս 219
Կաֆա 55
Կեյզիվաշարիեյ 91
Կեսարիա 150, 250, 311
Կեֆալոնիա 52
Կեօլն (Քյոլն) 52
Կիլիկիա 5, 20, 26-29, 31, 35, 39, 45, 50, 51, 55, 61, 74, 84, 117-120, 140, 141, 157, 198, 216, 222, 251, 253, 266, 268, 269, 283, 326
Կիպրոս 117, 118, 121, 196,
Կլասսիս քաղանաս (Ռավեննա) 13
Կլունի 197
Կոգովիտ 21
Կոլոմնոնոշտոր 87
Կոլոմվար 97
Կոլումբիա (Գոլումպիա) 208, 302-303, 305, 315
Կոլբ 219
Կոմին (Բելգիա) 140
Կոնեկտիկուտ 227, 243
Կոռիկոս 64

Կոստանդնուպոլիս, Պոլիս, Կ. Պոլիս 52, 57, 60, 71-74, 76, 81, 100, 130, 133, 136, 152, 160, 172, 173, 180, 181, 183-185, 187, 191, 193, 196, 197, 199-202, 207-211, 215, 216, 246, 249, 268, 283, 291, 306, 307, 312, 316, 317, 321, 322
Կոստանցա 52
Կովկաս 3, 201, 218, 219, 268, 316, 327
Կուաթեմալա 302, 309
Կուռլանդիա 183
Կտուց Անապատ 46
Կրանատա 294
Կրեստ 18, 54
Կոա (Գոա) 297
Հաագա 200
Հագարի 250
Հալեպ 120, 152, 173, 177, 182, 254
Հալիֆարս 317
Հանըն 250, 312
Համիլթոն, Համիլտոն 319-321
Հայաստան 4, 5, 10, 13, 15, 21, 23-24, 39, 43, 52, 58, 61, 67, 70, 72, 78, 98, 99, 101, 103, 106, 108, 111, 113, 114-116, 118-120, 123, 127, 129, 133, 134, 136-138, 143, 151, 156, 158-159, 163, 168, 170, 173, 193, 195, 198, 203, 215-217, 221, 224, 225, 227, 249, 251, 255, 257, 265, 266, 268-270, 278, 281, 283, 289, 313, 314, 324, 325
Հայլընդփարք 227
Հայք (Բարձր) 289

Հայք (Մեծ) 9, 11, 61, 119, 158
Հայք (Փոքր) 9, 11, 13, 21, 71, 158
Հապոս 250
Հարաւային Ամերիկա 295, 298, 300, 301, 304, 306, 307, 311, 312, 314, 315
Հարաւային Իտալիա 38
Հարաւային Ափրիկե 304
Հարաւային Կարոլինա 205
Հարթֆորդ 233, 296
Հաւանա 312
Հելսինկի 209
Հեյվըրիլ 265, 236, 237
Հերեֆորդ 123
Հենչ 91
Հեֆարտ 257
Հիրկանիա 127
Հյուսիսային Ամերիկա (Հիւսիսային) 211, 318, 327, 332-334
Հիւսիսային Կովկաս 3
Հիւսիսային Սառուցյալ Օվկիանոս 204, 114
Հիւսիսային ծով 202
Հնդկաստան, Հնդուստան, Հնդրաստան, Հնդիկք 56, 100, 123-126, 128, 138, 144, 166, 170, 182, 205, 294-299
Հոլանդիա 2, 62, 122-124, 140, 141, 143-146, 160, 163, 166, 172, 205
Հոլանդիայի Միացյալ Նահանգներ 144
Հորկ 88
Հոկիի 250
Հոնտուրաս 302, 314
Հոռոմաստան 170

Հունաստան 218, 264
Հունգարիա 2, 11, 29, 83-96, 98, 101, 104, 106-107, 109-110, 141, 302
Հուսեյնիկ 250, 251
Հոռոմ 7, 13, 19-21, 23, 26-30, 35, 40, 43, 48, 50, 52-54, 60, 62, 66, 71-78, 92, 116, 118, 119, 156, 180
Հրոյ Երկիր 296
Ղազարաբաղ 219
Ղարաբաղ 189, 219
Ղարաղալա 219
Ղրիմ 68, 84, 218
Սաաստրիխտ 140
Մադրաս, Մատրաս 60, 71, 126, 129, 154, 309
Մալթիա 13, 24, 250, 291
Մալթա 50, 60
Մակեդոնիա 19
Մակեդոնեան երկիր 300
Մակու 52
Մանիլա 299
Մանչեստր 129-137
Մանտովա 20, 46
Մասսաչուսեթս 205, 227, 228, 243, 255
Մատերա 43
Մարաշ 207, 250
Մարզվան 207
Մարսել, Մարսելյ, Մարսիլիայ 60, 71, 147, 154, 156, 173, 174, 176, 178-182, 186, 191, 192, 195, 201, 254, 273, 301, 304, 309
Մարտինիկյան կղզիներ, Մարտինիկա 182
Մելիա 122

Մեթոն 67, 72, 75
Մելիտին 13
Մեծն Բրիտանիա 271
Մենեա 230
Մեսինա 51
Մերդին 316
Մերձավոր Արեւելք 142, 196,
197, 225, 253, 254, 264, 267,
269
Մերսիքո (Մերսիկա) 211, 299,
300, 307, 309, 315
Միացյալ Միացեալ
Նահանգներ (Ամերիկայի) 2,
205, 206, 218, 225, 226, 243,
271, 279, 292, 301, 306, 307,
310, 313, 325, 326, 337, 250,
278, 286, 301, 306, 307, 310,
313
Միլան 14, 32, 40, 41, 46, 48,
60, 71
Միլապուր 124
Միլֆորդ 228
Սրնեսոտա 227, 230
Միչիգան 227, 228, 230, 243
Միջագետք 127, 139
Միջերկրական ծով 9, 117,
173, 217
Միսսուրի 227, 230
Մոլդովա 84, 86-88, 90
Մոլտոն 255, 256
Մոհաչ 93
Մոնթե-Քրիստո 178
Մոնթեվիդեո 300, 301, 303,
314
Մոնոնոտապ 167
Մոնպարնաս 194
Մոն-Սեն-Միշել 183
Մոնտալե 80

Մոնրեալ 317, 321
Մոռեայ 67, 72
Մոսկվա 99, 146, 165, 183
Մորենիկ 250
Մուդրոս 224
Մուլթեդոյ 39
Մուշ 133, 301, 320
Մուտի 250
Մուրադ-Ռաֆաելյան
վարժարան (Մուրադ-
Ռաֆաելեան) 80, 81, 128
Յելի համալսարան 208, 287
Յոզղատ 250
Յոնշովինգ 199
Յորք (Անգլիա) 126
Յորքշիր 118
Յունյուն Սիբի 288
Յուսուանդիա 196
Նագարթի Ս. Աստուածածի
եկեղեցի (Պարովա) 45
Նախիջեան 155, 186
Նանտ 186
Նավարրա 117
Նարդոյ 17, 38
Ներխի 250
Նեպոլ, Նեպոլիս 17, 21,
38, 39, 43, 44, 52, 57
Նիագարա Ֆոլզ 230
Նիկոպոլիս 51
Նիքարակուա 315
Նյու Բրիթըն 227, 247, 250
Նյու Բրունսվիք 317
Նյու Ինգլենդ 243
Նյու Յորք, (Նիւ Եորք) 207,
208, 212, 218, 223, 226-228,
230, 231, 235-237, 239, 241,
243-250, 256-258, 262, 264-

268, 274, 279-285, 288, 289,
291, 323, 325
Նյու Ջերսի 227, 228, 230, 243,
246, 247
Նոր Անգլիա 227, 228
Նոր Աշխարհ 207, 294, 295,
298,
Նոր Նախիջեան 169
Նոր Ջուդա 31, 56, 60, 64, 71,
124, 127, 147, 151, 152, 166,
172, 173, 174, 179, 295, 297,
298
Նորթբրիջ 228
Նորվեգիա 196-198, 202, 203
Շամ 254
Շապին Գարահիսար 250
Շենթիլ 250
Շիկոշ 87
Շիրակ 218, 219
Շիրվան 159
Շյոլդե 199
Շվեդիա (Շուեդ) 183, 196-203
Շվեյցարիա 183
Ուայթինսվիլ 230, 258
Ուաշինգտոն 209, 227
Ուեսթ-Սենթ Լեյք 285
Ուեսթ Հորոքեն (նաեւ Ուեսթ
Հոպոքըն) 227, 230, 247-249,
286
Ուեսթ Փուլման 230
Ուիլհոլմ 247
Ուիննեփեզ 218
Ուիսկոնսին 227, 230, 287
Ուկրաինա (Արեւմտյան) 84
Ումբրիայ 20
Ուշի 155
Ուոքերթաուն 227-229,
Ուոքերըն 227, 230

Ուստր 227-230, 240, 241, 247,
248, 250, 251, 255, 256-258,
261-266, 273, 274, 276-278,
280, 284, 288
Ուստրեյա 14?
Ուրանց 320
Ուրբանեան վարժարան 72
Ուրբենտայ (Սիենա) 40
Ուրմիա 202
Ուրուկուայ 300, 303, 308, 313-
315
Ուրֆա 250, 305
Ուփսալա 200
Չարսանճակ-Բերի 250
Չեկի 228, 261
Չիգուեկ 282
Չիլի (Չկլի) 296, 300-306, 314,
315
Չիկ Շոմլեո 87
Չիկագո (Շիքագո) 212, 227,
230, 241, 249, 256, 260, 289
Չիկսեյալիկ 90, 91
Չմշկածագ 250
Չոմախլու (Չոմախլու) 250,
311
Չոր 250
Պարովա, Պարուա 40, 44, 45,
48, 60, 80
Պալե Ռոյալ (Փարիզ) 153
Պալերմոյ 51
Պալյու 186
Պաղեստին 117, 187, 304
Պաղնատու 289
Պանամայ (Բանամա,
Փանամա) 299, 300, 309, 315
Պասա 89
Պարթեստան 123
Պարմա 47

Պարսկահայաստան 163
 Պարսկաստան 48, 52, 88,
 124-126, 138, 144-146, 152,
 155, 159, 167, 174, 179, 181-
 184, 186, 191, 192, 297
 Պատիա (Պավիա) 41, 47, 60
 Պեզարոյ (Պեսկարա^o) 7, 42
 Պելիզ 302
 Պելճիբա 301
 Պելոպոնես 72
 Պենիթենցիարիա Վետուս 30
 Պենտապոլիս 7
 Պեշտ 86
 Պեչ 87
 Պետերսոն 247
 Պերուզա 7, 35, 40, 42
 Պէյրա Մար պողոտա 301
 Պիենոնտե 47
 Պիզա 48, 49
 Պիստոյա 47, 48
 Պիմուտ 124
 Պո 16, 17, 23
 Պոլիվիա 296
 Պոլիբոնե 20, 46
 Պոլտավա 199
 Պոնտեկուրոնե 41, 46, 47
 Պոնտիաք 230
 Պորտուգալիա (Փորթուգալ)
 116, 297, 299
 Պորտ-Սալիդ 135
 Պուտի 86
 Պրադո 147
 Պրեստոն 317
 Պրովանս 52, 174, 175, 179,
 180, 182
 Պրուսիա 200
 Ջահուկ 186

Ջենովա 31, 39-41, 47, 52, 54,
 55, 117, 141
 Ջերմուկ 230, 250
 Ջերսի Սիթի 227, 246, 247,
 255, 279, 279, 283
 Ջորջիա 205
 Ջուլիա փողոց (Հոռն) 31
 Ջուդա (հին) 123, 144
 Ջուրջուլ 87, 91
 Ռադնայի կիրճ 89
 Ռանգուն 138
 Ռաեննա 7, 13, 14, 16, 23, 32
 Ռեդլենդ 235
 Ռիզա 220
 Ռիմինի 7, 14, 31-33, 40
 Ռիո Կրանտե սո Սուլ 301,
 302
 Ռիո տե Ժանեյրո 301, 302,
 313
 Ռոբերտ Կոլեջ (Կ. Պոլիս)
 207, 209, 307
 Ռոդ Ալլենդ 227, 228, 230, 243
 Ռոմանա-Գերմանական
 կայսրութիւն 7
 Ռոյալ Օք 227
 Ռումինիա (Րումանիայ) 233,
 322
 Ռուսաստան 3, 88, 127, 141,
 202, 220, 263, 283, 293, 297,
 304
 Ս.Բարթոլոմէոս, վանք 34, 41
 Ս. Գրիգոր եկեղեցի (Սան
 Գրեգորիոյ Պալատիոյ) Հոռն
 30
 Ս. Գրիգոր Լուսաւորչ
 եկեղեցի (Անկոնա) 34
 Ս. Երրորդութիւն եկեղ. 130,
 131

Ս. Էլենա Էնսելմինի եկեղեցի
 44
 Ս. Էջմիածին եւ Ս. Սարգիս
 Ջորպար տալարան
 (Անստերդամ) 149, 155, 156
 180
 Ս. Լորենցոյ հրապարակ 48
 Ս. Լորենցոյ եկեղեցի 31, 45
 Ս. Խաչ եկեղեցի (Գողթան
 զավառ) 156
 Ս. Խաչ եկեղեցի (Մալերնո)
 37
 Ս. Խաչ եկեղեցի (Սիենա) 36,
 37
 Ս. Խաչ եկեղեցի (Վենետիկ)
 46, 71
 Ս. Խաչ եւ Մարիամ
 Աստուածածին տալարան 150
 Ս. Կատերինա (Կանադա)
 321-323
 Ս. Կիրակոս եկեղեցի
 (Անկոնա) 34
 Ս. Կիրիակոսի Մայր Տաճար
 (Անկոնա) 20
 Ս. Կոզմաս եւ Գամիանոս
 եկեղ. (Միլան) 46
 Ս. Կոյսի եկեղեցի (հաճախ՝
 Ս. Հոգու եւ Ս. Կոյսի) 30, 41,
 72
 Ս. Հարութիւն եկեղեցի
 (Մարսել) 192
 Ս. Ղազար 13, 16, 27, 34, 46,
 47, 50, 66, 69, 74, 76, 78, 79
 Ս. Մարիամ եկեղեցի (Հոռն)
 30
 Ս. Մարիամ եկեղեցի
 (Մատերա) 43

Ս. Միքայէլ գերեզմանոց
 (Ֆորում) 20
 Ս. Միքայէլ եկեղեցի (Լուկկա)
 48
 Ս. Յակոբ (Վատիկան) 30
 Ս. Յովհաննէս եւ Մատթէոս
 հոգեւոր (Ռիմինի) 32
 Ս. Յովհաննէս-Մկրտչի
 եկեղեցի 41, 45
 Ս. Նշան վանք (Սեբաստիա)
 71, 75
 Ս. Պանտալէոն, Ս. Գրիգոր
 Հայ (Սան Գրեգորիոյ
 Արմենոյ) եկեղեցի(Նեապոլ)
 38
 Ս. Պետրբուրգ
 (Փետրպուրկ) 128, 203, 304
 Ս. Պետրոս (Վատիկան) 30
 Ս. Ջեմինիանոյ եկեղեցի
 (Վենետիկ) 22
 Ս. Ջուստինոյ վանք (Պալիա)
 41
 Ս. Փրկիչ Ազգային
 հիվանդանոց (Կ. Պոլիս) 246
 Սալեռնոյ 37, 38, 39, 40
 Սալիզաքսու 150
 Սալոնիկ 253
 Սամոշուվար 91, 105-109
 Սամսոն 223
 Սան Բազիլիոյ 47
 Սան Բիաջոյ դէ Կանտու
 Մեկուտա (Գելլա
 Պաննոտա) 31
 Սան Մարկոյ (Պիստոյա) 48
 Սան Մարտինոյ եկեղեցի
 (Վենետիկ) 46
 Սան Մինեստոյ (Մինաս) 21

Ման Նիկողոյ դա Տուենտինոյ
եկեղեցի (Հոռոմ) 31
Ման Պիետրոյ տի Սիեպի
(Կավա) 37
Ման Ջիովաննի Մաջորե
եկեղեցի (Նեապոլ) 17
Ման Ջովաննի դի
Ջերուզալեմմե 44
Ման Ջորջոյ Մաջիորե կղզի
70
Ման Ռեմո 254
Ման Սալվատորի
Բենեդիկտեան վանք 51
Ման Սեբաստիան 52
Ման Վիտալե եկեղեցի
(Ռաւեննա) 13
Ման Ռոզին հովիտ 234
Ման Փալո 300, 301
Ման Ֆրանչեսկոյ դի Պաուլայ
վանք (Պիստոյա) 48
Ման Ֆրանցիսկո 227
Մանթայ Մարիայ դե
Ֆուրբելլա վանք 52
Մանթիակոյ (Չիլի) 304
Մանկտա Մարիա դե
Արմենիիս (Մատերա) 43, 44
Մանկտա Մարիա դե
Վիրգարիիս 30 (Հոռոմ)
Մանտ'Անջելոյ դելլա Ֆոչե 43
Մանտ'Ապոլլինարե եկեղեցի
21
Մանտա Մարիա
Արմենիորում եկեղեցի
(Պադովա) 44
Մանտա Մարիա Էջիցիակա
(Ս. Մարիամ Եգիպտացի) 31
Մանտա Մարիայ դելլայ
Չելեստիա 70

Մանտիագո դե Կոմպուստելլա
20, 117
Մաուր Սիլուոքի 227
Մաուպորտ 132, 133
Մասուն 276
Մաքսոնիա 7
Մեաթ Ջեյմս Փարք (Լոնդոն)
127
Մեբաստիա 21, 71, 72, 250
Մել Աշիդ 112
Մելմա 235
Մելյան 192
Մեյկեշֆեհեյրվար 88
Մեն Դենի տաճար 194
Մեն Ժակ փողոց 192
Մեն Ժերմեն 183
Մենթ Փոլ 230
Մենթրալ Ֆուլգ 230
Մենիգալլիա 7
Մենկլորում 235
Մենհիլլ 112
Մեն-Միշել 183
Մեչենյ 88
Մեվեն 188
Մերո 301
Մել լեռ 39
Մել ծով 217, 223
Մելիլիա 52, 294, 297
Մելր 195, 254
Մեֆյան Պարսկաստան 155,
159, 186
Միենա 36, 37, 40
Միկիլիայ 7, 9, 14, 17, 18, 50,
59, 68
Միմեոն եւ Յուդա
Առաքեալների եկեղ. 36
Մինգապուր 138
Միս 28, 53

Միվանիրիլ 219
Միրակուզայ 17, 23
Միրիա, Սուրիայ 115, 123,
264, 268, 304
Սկանդինավիա 196, 197, 202
Սմիթ Ֆիլդ 120
Սուր Լեյք Սիթի 227
Սուլթանա 234
Սուչավայ 86
Սուրաթ 125
Սուրբ 296
Սպահան 68, 154, 179
Սպեր Բրուկ փողոց 130
Սվազ 216
Ստոկհոլմ 201
Ստրագբուրգ 52
Սրբուհի Անաստասիա
եկեղեցի (Անկոնա) 34
Սրբուհի Աննայի եկեղեցի 42
Սրբուհի Հոփսիմեի
միաբանութիւն (Անկոնա) 34,
Սփրինգֆիլդ 288
Վալաքիա 88
Վալլամբրոզիանա 47
Վալպո 87
Վայսիլիա 235
Վան 123, 133, 192, 301, 320
Վանանդ 155, 161
Վաշարիեյմ 87
Վասպուրական 46
Վատիկան 30, 31, 35
Վարի թաղ (Սբ. Կատարինա,
Օնտարիո) 320
Վաց 105
Վենեզուելա (Վենեցուելա)
300, 308, 315
Վենեսին կոմսութիւն 186

Վենետիկ 4, 7, 15, 16, 18, 19,
21, 23, 27, 29, 32, 36, 40, 45,
46, 49, 52, 54, 56, 60, 62-72,
74, 76, 79-82, 85, 88-90, 117,
124, 128, 129, 140, 141, 143,
150-152, 177, 180, 189, 190,
197, 203, 209, 218, 295, 300,
302 ...
Վենետոյ 14, 44
Վեստմինստեր 122
Վերի Թաղ (Սբ. Կատարինա,
Օնտարիո) 320
Վերոնայ 14, 29
Վերսալ 185, 189
Վիեյ-Շարիտե հիվանդանոց
(Մարսել) 192
Վիեն 194
Վիեննա 15, 35, 48, 74, 76, 80-
82, 89, 91, 96, 97, 99, 100, 123,
140-142, 157, 160, 163, 194,
291
Վիետրի 37
Վիլլա Հոլկին 303
Վիտերբոյ 28, 36
Վիրջինիա 205
Վլադիվոստոկ 254
Վոկլյուզ 186
Վուլվիչ 127
Վրաստան 159
Տաթի 52
Տայնուպա 235
Տատու 88
Տարանո 19
Տարոն 250
Տարսոն 85, 207
Տեմեշվար 88
Տիբերիս 50
Տիգրանակերտ 250

Տոլմաչ (Միբիու) 86
Տոսկանայ 14, 36, 49
Տորոնտո 316, 317, 321, 322, 326
Տորտոնայ 47
Տուրուբերան 250
Տրանսիլվանիա
(Թրանսիլվանիա) 2, 84, 86-96, 105, 106, 108, 111
Տրապանի 51
Տրապիզոն 216
Տրեի 20
Տրե Ֆոնտանե 31
Տրիեստ 76, 80
Բեյսին 227, 230, 288
Բիդլի 235
Բիվերասայդ 230
Փաթերսոն 230
Փաուքոքթեր 230
Փասադենա 227
Փարիզ (Բարիզ) 32, 52, 60, 71, 80, 90, 100, 121, 136, 137, 159, 173, 178, 180, 182-187, 189, 191-195, 197, 267-270, 301, 310
Փարլիեր 235
Փենսիլվանիա 227, 228, 231, 243, 287
Փերու 296-298, 300, 305, 306
Փերչենո 250
Փիլիպպեան կղզիներ 299
Փոթոսի 296
Փոթոսպելո 299
Փուաքիե 52
Փուլիե 44
Փոքր Ասիա 152, 181, 195-197
Փոքր Հայք 13, 21, 71, 158
Փոքր Օնտարիո 321

Փռանգրատան 298
Փրինսթոն 208
Փրովիդենս (Փրավիտենս) 227, 228, 233, 240, 247, 250, 256, 258, 261, 288, 289
Քաղքեղոն 73
Քարլտոն 320
Քեդի (Քդի) 250, 317, 320
Քեմբրիջ 227, 228, 320
Քեմդլոն 230
Քեսունի Կարմիր վանք 39
Քեսրիկ 250
Քիլա, Քիլի (Չիլի) 300
Քինգզբուրգ 235
Քինգս քոլեջ 138
Քինստիո 302
Քլիվլենդ 227, 228, 230
Քորբե 250
Քորնուելի համալսարան 287
Քվեբեկ 316, 319
Քրեմսթոն 230
Քրիստիանեհամնս 201
Օգիմոյում 42
Օթեոն 16
Օհայո 210, 227, 228
Օձ 250
Օդնուդ 320
Օնեիսանտի 44
Օնտարիո 317, 319-322, 324, 325
Օշական 303
Օսմանյան կայսրություն(Օսմանեան) 56, 72, 87, 93, 101, 123, 130, 131, 133, 134, 136, 138, 144, 160, 167, 173, 177, 181, 191, 193-195, 199, 202, 206, 208-217, 221-224, 229, 237, 242, 243,

263, 268, 281, 283, 292, 293, 310, 315-318, 324, 325, 327
Օվեր-Յարվա 201
Օրմոն 192
Օրոսա 235
Օրվիետոյ 36, 52
Օբսֆորդ 118, 126
Ֆարրիանոյ 42
Ֆանենգայ (Ֆայենգայ) 14, 42
Ֆազիոլի (Մանֆրեդոնիա) 43
Ֆանոյ 7
Ֆաուլեր 227, 235, 288
Ֆենեսե 250
Ֆերրարա 42, 60
Ֆիլադելֆիա 210, 227, 245, 239, 241, 248, 256, 269, 283
Ֆինլանդիա 196, 202, 203
Ֆլանդրիա 140, 141, 143
Ֆլինթ 230
Ֆլորենցիա 21, 23, 31, 32, 40, 48, 53, 55
Ֆլումինե Պետրի Լեոնիս, դե 31
Ֆորլի 42
Ֆորում 20
Ֆրանսիա (Ֆրանսա, Ֆրանկստան) 2, 11, 16, 23, 62, 100, 101, 111, 121, 123, 137, 170, 173, 176, 177-179, 181-183, 185-195, 200, 201, 203, 254, 312, 326
Ֆրեզնո (Ֆրեզնո, Ֆրեզնոյ, Ֆրեզնո) 202, 203, 207, 215, 216, 223, 227, 235-237, 248, 250, 256, 259, 260, 277, 280, 281, 283, 284, 288, 303
Ֆրիբուրգ 52
Ֆրումոսաս 91

Aix en Provence 309
Albion 111
Aleppo 309
Alger 184
Allvarlig 199
America (América) 206, 212, 218, 220, 225, 244, 274, 275, 302, 303, 305, 308, 309
Amsterdam 144-147, 149, 163, 164
Ancona 33
Antiochiae 140
Anvers 140
Argentina (Argentine) 297, 302, 305, 306
Armenia (Arménie) 38, 85-87, 89, 92, 96-106, 108, 110, 115, 120, 123-124, 126, 129, 140, 193, 211, 282, 192-194, 300, 316
Ashmolean Museum 145
Atene 11
Bangla Deshi 244
Belgique 140, 141, 163
Bergamo 69
Berkeley 305
Bogotá 303
Bologna 64
Boomsloot 148
Boston 101, 120, 206, 222, 307
Bouches-du Rhone 173
Boulgourdjian Nélida 306
Bourbon Mexico 299
Bruges 142
Brussels (Bruxelles) 163, 197
Buda 89
Budapest (Budapesti) 83, 86, 95, 101

Buenos Aires 295-297, 300,
302, 306, 308, 310
Burlington 299
Cádiz 298
Calarcá 303
Calcutta 124, 126, 127, 309
California 225, 248
Cambridge 212, 220, 223, 274,
299
Canada 206, 225, 316
Caracas 308
Catania 18
Central America 308
Chartes 16
Chicago 206, 291
Chile 305
Colombia 303
Constantinople 180, 183, 184,
307
Copenhagen 198
Córdoba 300, 310
Costa Rica 308
Courlande 184
Detroit 276, 309
Durham 308
East Indies 123, 244
Edinburgh 117
Ejmiacin 180
England 121, 123
Erzsebetvaros 103
Europa 12
Flandre 142
France 121, 174, 178, 182, 183,
191, 193, 194
Fresno 277
Genève 152, 180
Gota (Gotha) 13, 15
Hague 10

Hampshire 299
Hannover 28
Harvard 220
Heberina 111
Hircania 123
Honduras 315
India (Indes) 124, 126, 129,
187, 309
Indias Occidentales 297
Iran 144
Island 197
Italia 42, 69, 70, 71, 140
Jerusalem 305
Julfa 184
Kingston 316
Kolozsvar 96
Leipzig 10, 199
Levant 142, 179, 306
Licae 48
Liège 140
Lisboa 10
Livorno 49
London 112, 117-119, 121-123,
126, 129, 131-134, 138, 211,
220, 305, 308, 309
Los Angeles, Los Angelos 225
Lucca 48
Luxemburgi 41
Madrid 297
Malibu 218
Malta 50
Managua 315
Manchester 64
Marseille 173-175, 178-180,
192, 193
Massachusetts (Massachusetts)
222, 224, 230, 239, 268, 279
Matera 44

Media 123
Mesopotamia 123
Mexico 299, 306, 307, 309
Milano 8, 34, 72, 115, 296
Minneapolis 274
Mont Admirable 140
Montevideo 300, 308, 314
Montreal 316
Napoli 38
Netherlands (Nederland) 144
New York 113, 121, 206, 208,
258, 263, 298, 305, 307, 309
Nicaragua 315
Norges 198
North America 274
North Sea 196
Notre Dame de la Garde
(Marseille) 147
Oxford 145
Pacific 299
Padova 44
Pakistani 244
Palatina 47
Panama Canal 309
Panamá 315
Paraguay 305
Paris (Parigi) 8-10, 16, 27, 52,
55, 101, 145, 167, 173, 177,
178, 180, 183, 189, 193, 197,
198, 297
Parma 47
Parthia 123
Pavia 47
Péninsule Iberique 174
Persia (Perse) 123, 144, 167,
181
Persian Gulf 123
Perú 296

Perugia 35
Philadelphia 275
Philippine 299
Pise 9
Pistoia 48
Polirone 20
Polonia 53
Porto-Alegre 306
Porto Ricco 299
Prague 164
Quindío 303
Rimini 33
Rio de Janeiro 306
Robert College 307
Roma 15, 20, 21, 30, 33, 54, 69,
70
San Francisco 244
San José de Costa Rica 308
San Lazzaro 4, 23, 67-69, 71,
73, 140
Santa Croce e l'ospizio degli
armeni a Venezia 70
Santa Maria de Armeniis
(Matera) 44
Sao Paulo 306
Sebaste 21
Sicilia 18
South America 303, 305
Spain 121
Stockholm 200, 202
Surb Ejmiacin et Surb Sargis
Zoravar (imprimerie) 180
Sverige 202
Syria 123, 309
Szamosujvar 91, 92, 97, 102,
103, 105, 106, 109
Szazormenyés 85
Szentpetery 83, 85

Terra Armenorum 85
 Tessalonica 18
 Tibet 167
 Torino 24, 27
 Toronto 315
 Transilvaniae (Transylvaniae)
 84, 96
 Tudositvanya 102
 Turkey 129
 United States 206
 Uppsala 199
 Uruguay 300, 308, 314
 USA 225, 250
 Utrecht 144
 Vatican 33, 35
 Venedig 14
 Veneto 68

Venezia 4, 21-23, 42, 43, 47,
 56, 64, 67-71, 115, 140
 Venezuela 308
 Vetenskaps 200
 Videke 106
 Vienna (Viennae, Wien) 12, 56,
 84, 96
 West Bengal 129
 WestIndia 315
 Генуя 69
 Ереван 117, 127, 140, 166
 Италия 69
 Киликийское Армянское
 государство 117, 140
 Львов 199
 Москва 114, 167, 202
 Україна 199
 Швеция 199

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
Եվրոպայի հայկական գաղութները	
Իտալիա	4
Հունգարիա և Տրանսիլվանիա	83
Անգլիա	111
Հոլանդիա	140
Ֆրանսիա	173
Սկանդինավյան երկրներ	196
Ամերիկայի հայկական գաղութները	
Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ	205
Լատինական Ամերիկա	294
Կանադա	316
Անձնանունների ցանկ	328
Տեղանունների ցանկ	353

**ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՇԽԱՐՀԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

(Միջնադարից մինչև 1920-ական թթ.)

ԵՌԱՀԱՏՈՐՅԱԿ

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

**ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՎ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐԸ**

Թարգմանիչներ.

Ֆրանսերենից՝ Էլիզաբեթ Թաջիրյան (Ֆրանսիա)
Անգլերենից՝ Էդիտա Գոռյան (Կանադա)

Համակարգչային ձևավորումը՝ Նինեստա Աղամյանի
Հրատարակչական խմբագիր՝ Ազատուհի Սահակյան
Սրբագրիչ՝ Գայանն Շախկյան
Տպագրիչ՝ Լևոն Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 26.06.2013 թ.:
Տպաքանակը՝ 300 օրինակ:

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
RA, 0019, Երևան, просп. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshall Baghranyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>